

વીસમી સહોતી નવીન શોધ. સંગ્રહણી (ગણતી) માટે

અમૃતમૃત ઉપાય

પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન વૈદ્ય દાકરોની દવા ખાઈ કંટાળેલા સંગ્રહણી (ગણતી), સુખર્ષના જાડા, અતિસાર અને આંતરડાના ક્ષયથી પીડાતા નિરાશાજનક દર્દીને આશીર્વાદરૂપ યઈ પડેલી જડથી વધુ વરસના અનુભવની સમગ્રતા દવા મદિ રૂબરૂ મળેા વા સ્વાસ્થ્ય મળેા પત્ર વ્યવહાર નીચેના શીરનામે કરવો.

મા જુ સા વા જા

માસ્તર કે. જે. પટેલ એન્ડ સન્સ સંગ્રહણીના ખાસ વૈદ્ય-
કે. માસ્તર એન્ડ મન્સનું દવાખાનું
કાઠપુર, દાદીબરાનીપોળ, તથુરાગરાની બહી નં. ૨૨૭, અમદાવાદ
તા. ૬ : અમારૂં ખાસાનું જખ્યાઓને રૂબ પુષ્ટ આનંદી અને
સુદર બતાવે છે. કી. ૦-૧૨-૦ પો. જુદ

આ દવાએ અનેક પુરુષોના વિચ્છેદ સંખ્યા
વ્યાધિ નાબૂદ કરી હજારો સદી કીકેટો મેળવ્યા છે.

મદન સંજવન ગોળીઓ

શરીરમાં લેહી અને વીર્યને છપાગ્ય રાખવા માટે આ ગોળીઓ
સોથી શ્રેષ્ઠ છે. ગમે તેવા કારણથી ગુમવેલી શારિરિક યક્તિ
પાછી લાવે છે. ખાંસી, છાતીના દરદે અને ઁર્ણુ તાવને નાબૂદ
કરી બૂખ ચારી લગડે છે. દર્મ. માફ લાવી, શરીર નિરોગી
બનાવી આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે. ગોળીના કબી ૧ના રા ૨.
તદન મદન -જય કર ચાને લડીલા દરદોથી બચતું હોય તેા અમર
'વ્યાધિહર પ્રયોગ' નામનું પુસ્તક તદન મદન મંગલો

વૈદ્ય રવીશંકર જટાશંકર દ્વિવેદી

સુ. ધોળકા. જ. અમદાવાદ.

[નવસૌરાષ્ટ્ર લેટ પુસ્તક ગ્રીબ્લુ]

બળવાખોર પિતાની તસવીર

જ

[આયરીશ શહીદ જેમ્સ કોનોલીની જીવ-
નકથા તેમની પુત્રી નોરા દ્વિખિત
Portrait of a Rebel Father ઉપરથી]

સપાદક : કેકલ્લાઈ કોઠારી

નવસૌરાષ્ટ્ર કાયાલય : : : અમદાવાદ

મુદ્રક અને પ્રકાશક
નરોત્તમ હરગોવિન્દ શંડયા
સુભાષ પ્રીન્ટરી : સલાપોસ ક્રોસ રોડ : અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી
જાન્યુઆરી ૧૯૩૬
કોમ્પોઝિટર અદી રૂપીયા

સંપાદક

તરફથી

૧૯૩૬ના આરંભમાં શ્રી. ઇન્દુલાલ મણિયરે રાણપુરમાં મારા મહેમાન હતા. એ વખતે એક છપાતી ક્રિતાબનાં પ્રુફસ લેખની સાથે હતાં.

આપરીજ્ઞ સહોદ જેમ્સ કાનોલીની પુત્રી નોરાએ તેના પિતાની જીવનકથા લખી હતી; એનું નામ હતું 'જળચાખોર પિતાની તસવીર' (Portrait of a Rebel Father) એ જીવનકથાને અમેરિકામાં વર્ષોગરની સર્વોત્તમ કૃતિ તરીકે પારિતોષિક મળ્યું હતું. એણી એ ક્રિતાબનાં પાનાં જેમ જેમ છપાતાં જતાં હતાં તેમ તેમ મોખતી નોરા શ્રી. ઇન્દુલાલને કબૂલીનથી મોકલ્યે જતી હતી.

૧૯૩૬ પછી ત્રણ વર્ષ ગયાં આને ૧૯૩૯ના જન્યુઆરીની ૨૬મી તારીખ છે. આને હિન્દી-સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞાનો દિન છે. આને, આ શુભ દિવસે, એ કીતાબ ગુજરાતીમાં પ્રકાશિત કરવાનો મારો મનોરથ પાર પડે છે.

‘નવસૌરાષ્ટ્ર’ કામોદય દ્વારા ‘નવસૌરાષ્ટ્ર’ના વાચનારાઓ સમક્ષ, અને સાથે સાથે ગુજરાતી આલમ સમક્ષ, હું અને મારા સહકર્મચારી શ્રી હરગોવિંદ પડયા ઝવેરાત સમી આ કીતાબ ધરી શકીએ છીએ એ બદલ અમને ખૂબ હર્ષ થાય છે.

આયલેન્ડ નામ નદમા બહુ બહુ પરિચિત છે આયલેન્ડની પરાધીનતાની બેડીઓ કાપવા યુગનારા વીર આયરીશ પુત્રોના નામો પણ આપણે ત્યાં જાણીતા છે.

૧૯૨૦થી આયલેન્ડે અને તેની સમસ્વીરોએ મારા ઉપર પણ અજન્મ પ્રભાવ નાખ્યો છે. એમનું હું સદા મનથી પૂજન કરતો રહ્યો છું અને ‘સૌરાષ્ટ્ર’ની કેટારોમા તો એમની પ્રશસ્તિઓ અસખ્ય વાર લખી છે.

•

હિન્દી જીવાનોએ આઝાદીની લડતના રાહો શોધતા શોધતાં આયલેન્ડ પાસેથી અનેક નવી દિશાઓ મેળવી છે. આયલેન્ડ અને હિન્દની રાજકીય અધિકારોની લડતની તવારીખનો મુકબલો કરીએ, તો જે જે પગલાં આયલેન્ડે લીધાં છે, તેને પગલાં હિન્દે લીધાં છે. આમ બન્ને દેશોની રાજકીય સ્થિતિમાં અને રાજકીય લડતોમાં ઘણું સામ્ય છે.

આયલેન્ડની લડતોના યોજનારા પુરુષોમા જેમ્સ કોનોલીનું નામ

પ્રથમ હરોલ્ડ છે. -અતિશયોક્તિનો દોષ વિના કહી શકાય કે એણે નવા આયર્લેન્ડનું ધડતર કર્યું.

જેમ્સ કોનોલીનું જીવન એટલે આયર્લેન્ડની મુક્તિનો અવિરત સંગ્રામ. અદ્વિત એ જીવન હતું.

અને એનું મૃત્યુ તો એ એથી વિશેષ અદ્વિત હતું, એ મૃત્યુ એ આયર્લેન્ડ માટે વિશેષ ઉચ્ચ મુક્તિ-સંગ્રામ પ્રગટાવનાર બની ગયું.

*

એ મૃત્યુનું બચાન આ પુસ્તકમાં છે. કોનોલી જે શ્રદ્ધાપૂર્વક, જે શાન્તિપૂર્વક મૃત્યુને ભેટ્યા, તેવી રીતે જગત-ઇતિહાસમાં બહુ યોગ્ય નરોએ મૃત્યુને અપનાવ્યું છે.

દેહાંતની સમજનો અમલ કરવા બ્રીટીશ ગોળીએ મુકરર સમયે તેમને વીંધ્યા ત્યારે પણ એ વીરાત્મા બ્રીટીશોને આયર્લેન્ડનો પડકાર જ સુણાવતો હતો, તેનું છેલ્લું નિવેદન, જે તેણે તેની પુત્રી નોરાની સગે છેલ્લી પળે જણાવ્યું, તે એની પ્રતીતિ આપે છે.

જેમ્સ કોનોલીના મૃત્યુ ઉપર લગભગ બે દશક વહી ગયા. છતાં આજે એ આયર્લેન્ડમાં એનું નામ એવું ને એવું તાજું-અ-તાજું અને પૂજનીય રહ્યું છે.

આયર્લેન્ડ છે તો સાવ નાનું. હિન્દ, આયર્લેન્ડ અને શ્રીલંકાને મુકાબલે કરીએ તો હિન્દની જનસંખ્યા શ્રીલંકા કરતાં આઠ ગણી છે, ત્યારે આયર્લેન્ડની શ્રીલંકા કરતાં માંડ આઠમા ભાગની છે.

પરંતુ આયર્લેન્ડ અને હિન્દની આપણ સમાન છે. જોન ખુલ્લી એડીએ બંને દેશોને સરખા પ્રમાણમાં જ ચમકા છે.

*

હિન્દની જેમ, આયર્લેન્ડમાં પણ ત્યારથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય એ આર્થિક સામ્રાજ્ય બન્યું, ત્યારથી આયરીશ પુત્રોને મરણીયો જન્મ લડી લીધા વિના, ઇસ પાર કે ઇસ પારનો ફેસલો ક્યો સિવાય, આરો નથી એવી પાકી ખાતરી થઈ ગઈ.

રાજા હેન્રી સાતમાના શાસનકાળ સુધી આયર્લેન્ડ ઉપર શ્રીલંકા માત્ર રાજકીય સત્તા બોગવતું. એને ત્યારે આયર્લેન્ડનું દ્રવ્ય શોધી જવાની ખૂબ લાગી નહોતી, પણ રાજા હેન્રી સાતમાના સમયથી આયર્લેન્ડ માટેના કાયદા શ્રીલંકા પાસાંમેન્ટે કરવા માંડ્યા અને ત્યારથી આર્થિક ચૂસણના મહાપ્રયત્નો પ્રારંભ થયો.

હિન્દમાં, જરા ઉલટી રીતે, પણ એમ જ બન્યું છે. ૧૮૧૮ પછી બ્રિટિશોએ હિન્દનું આર્થિક શોષણ કરવા તેમની રાજકીય સત્તા જમાવવા માંડી હતી, અને તેની સામે હિન્દીઓએ ‘૧૮૫૭નો બળવો’ કર્યો હતો.

■

હિન્દમાં જેમ રાજાઓએ અને ઉમરાવોએ તેમનાં સેન્યોની સહાયથી બ્રિટિશ જમાવટ સામે પડકાર ફેંક્યો તેમજ આયર્લેન્ડમાં થયું. હિન્દની જેમ જ, એજ વર્ષોમાં, આયર્લેન્ડમાં એ પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી.

પરંતુ બ્રિટિશ મુસદ્દીગીરી હિન્દમાં અને આયર્લેન્ડમાં એ 'સ્થાપિત હિતોના સ્વામીઓને' વશ કરી લેવામાં સફળ નીવડી. હિન્દમાં રાજાઓએ અને આયર્લેન્ડમાં ઉમરાવોએ વિચાર્યું કે : 'ખીટનની છાયા નીચે રહેવામાં જ આપણું હિત છે. એની સાથે લડીશું તો આપણે સાફ યર્ષ જમશું.'

રાજાઓ અને ઉમરાવોની આત્મરક્ષણની વૃત્તિએ ખીટનનો માર્ગ સાફ કરી આપ્યો.

પણ જેમને સ્થાપિત હિત નહોતાં, જેમને કિલ્લા નહોતા, દોલત નહોતી, વાડીવજ્રા નહોતા, જેઓને ખીટનના આગમન પછી રાજની રાટ્ટીની ચિન્તા થતી હતી, તેઓ, એ સ્થાપિત જનતા, ખીટનના અડાને કેમ સાંખી લ્યે ?

એવી એ જનતાના પ્રતિનિધિ તરીકે આયર્લેન્ડમાં જેમ્સ કોનોલી અને જીમ લાગટીન જેવા વીરો જન્મ પામ્યા.

એમણે જીવનથી અને સફળ રાજકીય કાર્યક્રમોથી બતાવ્યું કે મુલકની સાચી મુક્તિ હાંસલ કરવાની શક્તિ જનતામાંજ, માનવ-વિરાટમાં જ છે.

એમણે જનતાના રાજકીય સંગ્રામ-સેનાનીઓને મંત્ર આપ્યો કે પરાધીન મુલકમાં રાષ્ટ્રવાદ અને સમાજવાદ એ પરસ્પર વિરોધી બળો નહિ, પરંતુ પરસ્પર સહાયક બળો છે.

જનતામાં સ્ત્રી પ્રથમ જેમ્સ કોનોલીએ આ મિદાન્ત સ્થાપ્યો અને જીવનમાં ઉઠાપ્યો. આજે, એના મૃત્યુ પછી વીસ વર્ષો, વિષ વિષ રાષ્ટ્રોમાં આ વિચાર-ધારાનો સ્વીકાર થઈ રહ્યો છે. ૧૯૩૫માં કોમ્યુનીસ્ટ ઈન્ટરનેશનલે પણ આ વિચારમંળીનો સ્વીકાર કર્યો છે.

એટલે કે જગતનાં ઉદામમાં' ઉદામ લેખાતાં બોલોને પણ આ માર્ગનું શાણપણ સમજાયું છે.

એકલા રાષ્ટ્રવાદીઓ આજે માનવજાતનું કલ્યાણ સાધી શકે તેમ નથી. એકલા સમાજવાદીઓ, સામ્રાજ્યવાદની લેખાંડી સાંકળો તોડી શકે તેમ નથી. રાષ્ટ્રવાદ અને સમાજવાદનું સમિશ્રણ, જનતાના હક્કોની સ્થાપનાની અચૂક નેમ સાથેનો રાજકીય સત્રામ : એ જ આજે આપણો રાહ હોવો જોઈએ.

બળવાખોર પિતાની તસવીરોનો આ સન્દેશ છે. ગુજરાતમાં આ સન્દેશ આજે સમયોચિત લેખાશે, અને તે હિન્દી શક્તિ-સત્તાને વધારે ખમીરવંતી બનાવવામાં યોગ્ય ફાળો પૂરશે, એવી મને શ્રદ્ધા છે.

આ પુસ્તક આપી શકાયું છે તે બદલ સૌથી પ્રથમ અને સૌથી વિશેષ આભાર થી. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકનો માનવતો રહે છે.

એ પછી પુસ્તક તૈયાર કરવામાં કીમ્મતી ફાળો અમારા ખુશ-મિજાજ મિત્ર થી. જપન્તી દલાલનો છે. સાચી લેખક-સંપાદક તરીકે 'તેમનું' નામ પુસ્તક ઉપર આવે એવી મારી ઇચ્છા હતી. પરંતુ થી. દલાલ મારી એ વિનંતિનો અસ્વીકાર, કરવામાં દલરજા છે.

શ્રી. ધનવંત ઓઝાએ આપરીય તવારીખમાંથી જોઈતી સામગ્રી વીણી આપી છે. તે માટે તેમનો વ્યય આભાર માનું છું.

ગુરુવાર

૨૬ જાન્યુઆરી

૧૯૩૯

કકલલાલ ઠોઠારી

સુગંધી તેમ જ ગુણુકારી

લેખક, વક્તા, વકોલો તથા
વિદ્યાર્થીઓએ અપનાવેલું
આ તેલ વાળ વધારવા માટે
અને આંખો તથા મગજને
ઠંડક આપવામાં સર્વોત્તમ છે.

વરલકર ગ્રાહી

(૨૭૨૬૬)

સુવર્ણગંદકો, પ્રમાણપત્રો
તેમજ ડોક્ટરોના અનુભવ-
સિદ્ધ અભિપ્રાયો વગલકર
ગ્રાહી નો મવશ્રેષ્ઠતાનો
સાબોતી આ પે છે

એન.મી. માટે લખેલું —

વરલકર

જુની હનુમાન ગલી. સુખદ-૨.

[વરલકર રનો તથા શ્રીલિયનટ્રાઇન અદરા
તથા વાળની સુદગતા માટે ઉત્તમ છે.]

સ્વદેશી

રાવલ ટાઇલ્સ

મુંબઈ,

જામનગર, રાજકોટ

વગેરે ઢેકાણેથી મળશે.

એક સીધી વાત

તેમ ઉપશાંતના બાળકોની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થવાનો સીધો ઉપાય

અફળ (૨૭૨૮૬)

કાયમના મઠિ જર્જર આટકાવે છે. માસિક રૂઠ નિયમીત ચાલ
ગ્રહી શરીર નીરોગી રહે છે. ડી. ડી. ૧૦ (શી ૧૦)

કુમુદ ડાઉસ એન'સી કંપની, રીચીરોડ, અમદાવાદ

એક્ષટેન્ડેડ ઇન્સ્યુરન્સ !

૨૦ વર્ષની ઉંમરનો માણસ ૨૦ વર્ષની હયાતીનો વીમો લે તો ફક્ત ૩ વર્ષ લવાજમ ભરાયા બાદ ૧૭ વર્ષ સુધી લવાજમ ભરાયા વીના તેનો વીમો પુરેપુરી રકમ માટે ચાલુ રહે છે. આ યોજના તમો જાણો છો? આ લાભને “એક્ષટેન્ડેડ ઇન્સ્યુરન્સ” કહેવામાં આવે છે. અમેરીકા, યુરોપ, જાપાન, વીગેરે દેશોમાં આવો લાભ ધણીપરી કંપનીઓ આપે છે. ‘ગ્રેટ હોમ’ આ યોજના સ્વીકારી છે. અલખત ઉંમર અને કોઠા પ્રમાણે લવાજમ નહીં ભરવાની મુક્તિમાં ફેરફાર રહે છે.

આ ઉપરાંત ઓટોમેટીક નોન-ફેરફારીયર, અકસ્માતમાં બેવડી રકમ, કાયમી અપંગતા ઉભી થતાં મળતો લાભ, મકાન બાંધવાની યોજના, ઘાતતરી તથા સરજીકલ શ્રી, વગેરે અનેક લાભો આપવામાં આવે છે.

અમારા આકર્ષક અને ફરકને અવકુળ પડે તેવા-ફેમીલી ઇન્કમ, ડ્રીસ્ટેન્ડ બેનીફીટ, પેન્શન બોન્ડ, ઓફિસ એન્ડ્યુકેશન પ્લેન્સ માટે પ્રોસપેક્ટસ જુઓ.

—: વધુ વિગત માટે લખો :—

ગ્રેટ હોમ

લાઈફ એસ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ.

હેડ ઓફીસ : સુસુક-બીર્ડીંગ, દોલ, મુંબાઈ,

બ્રાંચ ઓફીસ : ૧૭૭૮, રીચીરોડ; અમદાવાદ.

ઉત્તમ વસવાટ

સોહર વડીયાની હવે સાચેજ ઓળખ આપવાની
જરૂર રહે છે.

—ન્યાં એક પૈસાની ચોરસ વાર જમીન વેચાણ અપાય છે.

—ન્યાં શાનય તમામ જમીન ફોરેસ્ટી આપે છે.

—ન્યા જગત વગેરેના કર નથી.

—ન્યાં સ્વચ્છતા મળે ત્યાં જઈ જવાં છે, અને અનેક યથા કરે છે.

—ન્યાં ઉચ્ચદીક ખાનગીકરણ ઈન્ડસ્ટ્રીયલ-ઇલોન મટિ
સરતા કરે વીજળીક જળ પણ આપવામાં આવે છે.

—જેનાથી છતાં ફેક્ટરી, બોર્ડર મીલ, ફોર મીલ,
ગ્રાઉન્ડવોટ, હાઇડ્રો, મેચ ફેક્ટરી અને જેવીકા ઈરીગેશનમાં
વીજળીનો જળર ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે.

—ન્યાં આદર્શ સોહરમાં મળે તેવી તમામ પ્રકારની સગવડ
જેવા કે હોસ્પીટલ, ચાળાઓ, સ્પોર્ટ્સ ફિલ્ડ, પોસ્ટ-ટેલીગ્રામ
ઓફીસીસ, વાયાનાલયુ, સેમીકોન્ડક્ટર પ્રોડ્યુક્શન, અને મ્યુનિ-
સીપાલીટીની સુદૃઢ સગવડો છે.

—ન્યાં કાઠીયાવાડ, ગુજરાત, ઉપરાંત મુળ, મદ્રાસ, હાઈકોલા,
રંગુન, સીંગાપોર, જપાન, સીંગાપોર અને આફ્રિકામાં વસતક પછાં
આઈએએ જમીન ખરીદી મેકાન બાંધ્યાં છે.

—ન્યાં પ્રમુખ મ્યુનિસીપાલીટીનું બંધારણ ચાર કર્યામાં
આવ્યું છે.

—ન્યાં એરોપ્લેનની વ્યવસ્થા હોવાથી એરોપ્લેન પણ ઉતરી શકે છે.

આવેલું કંઈક લાભ સેવની તક શાખાવાટે સુમાવવી.

તા. ૨૦ એપ્રિલ ૧૯૩૮

વડીયા, કાઠીયાવાડ.

મો. અમવા સંખો.

H.H. Vank

પબ્લીસીટી-ગોરીપર, વડીયા રોડ.

બળવાખોર પિતાની

તસવીર

પ્રે રણ

[લેખક : ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક]

ઓ પુત્ર, ગોખી રાખજે કે
તારે પિતા એક કંગાલ આદમી છે:

અને મદા સ્મરજે કે
અમીર બાળકો રંગબેરંગી કપડાંમાં રૂમઝૂમ
રમતાં હતાં, ત્યારે, એના જેવડા જ તું બાળ
પિતાએ કારમી મજૂરી આદરી હતી.

છ

પુત્ર, અમ સરખાને ગરીબીમાં સેડવી, અમ પીઠ
ઉપર ગડી, ઉત્તર-ગ્રીમંત બનનારાને કદી ન
ભૂલજે; તું જ હૃદયમાં આ મંત્ર સંધરી રાખજે.

કેમ વીસડે ?—અમારી ઓ' હાથ પાયરતી હરિયાળી
ભૂમિને અમ માટે કેદખાનું બનાવી મૂકનારા
એ ધન અને ધરતીના સ્વામીઓને કેમ વીસડે ?

.....પણ વિરાટ ઈન્સાફનો અવાજ સુલકમાં બુમી
રદો છે. અમે નહિ જાપીએ—સુલકની તસુ તસુ
જમીનને અને માનવી માત્રને સુલક કયા વિના
અમે નહિ જાપીએ, નહિ જાપીએ !

[દોનોલીના એક હાવ્યમાંથી]

વીરલાએ જન-માલ ક્રના કર્યા હતાં. છતાં અંતે ૧૯૨૦-૨૧માં અંગ્રેજ સરકાર સાથે મંથિના ઇલકરાર થયા, ત્યારે દેશના રાષ્ટ્ર-વીરો દ' વેલેરા ને માઇકલ કોલીન્સના (જેની આગેવાની પછી કોસ-ગ્રેવે લીધી) એ બે પક્ષમાં વહેંચાઈ ગયા. તરતજ અંગ્રેજ હિસ્તાદોએ કોલીન્સને સાથ આપીને દ'વેલેરાની સેનાની સાથે મોરચા માંડ્યા. અને ગઈ કાલે જ ખભેખભો મીલાવીને લડનારા બીરુદોની વચ્ચે બધું કરવાદવારથલી યર થઈ. આવી ખુનરેણ ત્રણેક વરસ ચાલ્યા પછી દ'વેલેરાએ લડાઈની તલવાર ખાન કરી અને શીઆના-ફેલનો રાજકીય પક્ષ રચાવ્યો, ત્યારથી આયર્લેન્ડમાં હાલની શાંતિના યુગના મંડાણુ થયાં.

આથી ૧૯૧૮-૨૦ની અને ૧૯૨૨-૨૪ની લડતોના અંગ્રેસરો અને વીરલાઓ વિષે આયર્લેન્ડમાં આજે તીવ્ર મતભેદ ચાલુ છે-જે કે વધુમતિ તો દ'વેલેરાને જ પૂરે છે. તેથી જેમ ૧૭૬૮ની લડતના અંગ્રેસર પુલ્કે ટોનને, ને ૧૮૦૩ના બંડના વિધાયક ચેમ્બર્લે એમેટને તેમ ૧૯૧૬ના ઇરિશના બંડના અગ્રણીઓને જ સર્વે પક્ષ ને વર્ગના આધરીય આજે પૂરે છે. અને પીઅર્સ અને કોનોલીનાં નામ ૧૯૩૨માં તેમ આજે પણ સમગ્ર પ્રજાના હૃદયમાં નિષ્કંટક સામ્રાજ્ય ભોગવે છે.

છતાં ૧૯૩૩-૩૩માં હું ડબ્લીનમાં જુદા જુદા પક્ષ ને સંસ્થાઓ અને તેના કાર્યકર્તાઓના સંબંધમાં આવતો, મુઝે તેમ મને રાષ્ટ્રવાદ અને સમાજવાદની પંચીઓના ચોડાધણા ભેદ પરખાતા ગયા.

શીન ફેલના અતિમ રાષ્ટ્રવાદી મંડળે ને સમાજોમાં મુઝે તો ત્યાં અંગ્રેજ સામ્રાજ્યની સાથે ખુનખાર જોડાઈના અને ટોન, એમેટ, મેન્ચેસ્ટરનાં શંકીદો (૧૮૬૭) પીઅર્સ વગેરે રાષ્ટ્રવાદી ચોડાઓની જ પૂર્વજોના સૂર સંભળાતા. ત્યાં કોનોલીનું નામ બૂલેચુકે સંભળાયું.

તો તે ૧૯૧૬ના શહીદ તરીકે જ. તેના સમાજવાદનું નામ જ દેવાતું નહિ.

બીજી પાત્ર તમે કામદાર મંડળોમાં, ને, મજૂર પક્ષની સભાઓમાં જાઓ તો તેમના પિતા ને ગુરુ કોનોલીના, ગુણ અને સદેશના, સુગ સંબળાય. જેમ કામદારો, વધારે ગરીબ તેમ તેઓ કોનોલીના વખતે ભક્ત જણાય ને. તમે જહાલ, સામ્યવાદી વર્ગોમાં કે પક્ષમાં, ફરે તો હાં તો કોનોલીના સિપ્પાતો અને સુત્રોની જ. ઝડી જામે, સામ્યવાદી (0000000000), પક્ષના, મુખ્ય, ધામને કોનોલી ' હાલિસ (ભવન) કહેવામાં આવતું.

આઈરીશ રીપબ્લીકન આર્મી-આયર્લેન્ડની આઝાદ સેના એ કાયદાની દૃષ્ટિએ ગુપ્ત મંડળ ગણાય છે. છતાં સરકાર, પોલીસ-દુકામાં બધું-તેના અગ્રેમરો અને અનુયાયીઓનાં નામઠામ બરાબર જાણે છે. તેજ સેના માઇકલ કોનીન્સની સરકારી નીચે ૧૯૧૮-૨૦માં ને દ'વેલેરાની આગેવાની નીચે ૧૯૨૨-૨૪માં નવી આઈરીશ સરકારની સામે લડેલી. દ'વેલેરા રાજકીય પક્ષના શીળા પથે પડ્યા ત્યારથી આ સેના તેને ખોરબે મૂકીને ઇંગ્લંડની સામે આખરી લડત લેવાની વીર હાક વગાડે છે. તે સારૂ પોતાનાં પત્રો અને પુસ્તકો પણ પ્રકટ કરે છે. તે સચર જહાલ પક્ષ તરીકે નામચીન છે. તે હાલના બધારણને કે ધારાસભાને સ્વીકારતો નથી કે તેમાં કોઈ પ્રતિનિધિને મોકલતો નથી. છતાં સુન્ટણીમાં કોસચેવને મુકાબલે દ'વેલેરાને વધારે સામ્રાજ્ય-વિરોધી ગણીને તેને મત આપે છે ને અપાવે છે.

સગદાર તરીકે નામચીન થયો છે ને તે વખતે આ પક્ષના પત્નો તંત્રી હતા, તેથી તે પત્નિ પર કોનોલીના મુદ્દાએજ ચમકતા હતા.

મને થોડી જ વારમાં ખબર પડી કે આ મડળના બીતરમાં જે વિચાર-પ્રવાહો વચ્ચે વૃચ્છલ મુખ્ય ચાલે છે. વખત વીતતો ગયો તેમ અંગ્રેજ સરકારની અને પછીથી કોમગ્રેવની સરકારની સામે સાથે બંદુક ઉપાડનાર અને જેલમાં અનેક માતનાઓ સાથે સહનાર બાહ્યાર્થીઓ વચ્ચે મતભેદ જામતા ગયા. અને ૧૯૩૩ની આખરે હું લડન ગયો ત્યારે મેં 'જાણુ' કે રામન-ઓડોનલ વગેરે સમાજવાદીઓએ આ આઝાદ પક્ષને છોડીને સ્વતંત્ર પક્ષ ગ્રહાણો છે.

આ નવા પક્ષના પ્રણેતાઓમાં આ પુસ્તકના લેખક નોરા કોનોલી ઓ'બ્રાયન પણ હતા.

[૨]

૨૧. વિઠ્ઠલભાઈ સન ૧૯૩૨માં લડનમાં બેસીને અમેરીકા જવાની તૈયારી કરતા હતા, ત્યારે બાઈ સક્લાતવાલાના ખાસ આમ્રહને વશ થઈને ડબ્લીન ગયા. તેમનું ખાસ કામ તો દલિલોને મળીને અમેરીકામાં આઈરીશ આગેવાનોનો સાથ મેળવવાનું હતું. તે કામ તો સહેલાઈથી પાર પડ્યું.

પણ માથે સાથે વિઠ્ઠલભાઈની નજર આયર્લેન્ડમાં દિન્દી રાજકીય પ્રચાર કચ્છાની હતી. તે માટે પણ જોઈતી માણસો તેમને સહેલાઈથી મળ્યા મીમીસ વુડઝ નામની એક બાઈએ ગાંધીજીને ૧૯૩૧માં ડબ્લીન આવનાનો ખામ આમ્રહ કરેલો તેઓ વિઠ્ઠલભાઈને મળ્યા. તેમ મેડમ મેકથાઈડ, મેડમ ડેરપાઈ, નોરા કોનોલી ઓ'બ્રાયન, ફ્રેક રામન, પાદર ઓ'ડોનલ પણ મળ્યા અને તે બધાંએ

હિન્દી-આધરીશ સ્વાતંત્ર્ય સંઘમાં સાથ આપવાનું કબૂલ કર્યું. વિઠ્ઠલભાઈએ ડબ્લીનના કોંગ્રેસ ગ્રીનમાં ભાષણ આપ્યું ત્યારે આમાંનાં ઘણાંએ હિન્દની આઝાદી માટે પડકાર કર્યો, અને તે લડતમાં બનતી મદાય આપવાની જાહેર ખાત્રી આપી.

પછી તરતજ આ સંઘનું કામ રીતસર ચલાવવાને વિઠ્ઠલભાઈએ મને ડબ્લીન મોકલ્યો ત્યારે કુદરતી રીતે આ બધાં અપુરુષોના સમાગમમાં હું આવ્યો. નવા સંઘની પહેલી સભાઓ રીપબ્લીકન-આઝાદ મંડળની ઓફીસમાં મળી અને ત્યાં આયર્લેન્ડમાં સર્વે 'વર્ગો'માં જામેલી ખ્રીષ્ટીય-વિરોધી વલણની ઉંડી છાપ મારા દિલમાં પડી.

છતાં અહીં પણ મત ને વલણના ઝીણા ભેદ તરત જ તરી આવવા લાગ્યા. મીસીસ વુડઝ દ'વેલેરાના એક ગાઢ મિત્ર ને પક્ષ-ધારની વિધવા હતી. ત્યારે મેડમ મેક્ઝાઈડ ૧૮૬૮ના બોઅર વિગ્રહમાં અંગ્રેજ સેનાની મામે લડતાં શહીદ થયેલા કેપ્ટન મેક્ઝાઈડની વિધવા હતી અને વયોવૃધ્ધ હોવા છતાં, એ છ કુટુંબી બાઈ કદર ખ્રીષ્ટીય-વિરોધી વલણ ધરાવતી અને ઘણીજ પ્રભાવશાલી ઝતુની પ્રચારક હતી. બીજી પાસ, પાદર ઓ'ડોનેલ ને ફ્રેંક રાયનની સાથે નોરા કોનોલી ઓ'બ્રાયન શુધ્ધ સમાજવાદી વલણનાં હતાં; અને કિસાન કામદારની દષ્ટિથી દ'વેલેરાની તેમજ ગાંધીજીની ટીકા કરતાં અને સાંખતાં.

આવી સ્થિતિમાં મારું કામ સહેલું તો ન જ હોય. તેમાં વળી સંયુક્ત પ્રાંતના કારાકંઠરના રાજા ડબ્લીન આવેલા તેમણે મને સામ્યવાદી તરીકે કેટલાકની આગળ વખોડેલા એટલે મારી મુશીબતમાં વધારો થયો. છતાં ચરન્નાતમાં તો બધાયે ધણાજ સ્નેહ ને સહભાવથી મારી સાથે વર્તવા માંડ્યું.

થોડા વખતમાં દિલી-આઈરીશ સહ તરફથી એક અફવાડિક પત્રિકા સંપાદકોનાં હાથ પર છાપીને પ્રકટ કરવાનું નહોતું થયું તેમાં મોટે ભાગે તો દિલ્હીનાં છાપાં મળ્યાં ને મોઢવાર લાડના સંદર્ભે મારફત મળતી ખંમરા જ રજુ કરવાની હતી પણ થોડી પત્રિકાઓ મેં તૈયાર કરી તેવામાં તો અમારા મડળમાં કંઈક કંઈક દીકાઓ થવા લાગી પરિણામે મારી સાથે આ પત્રિકાના સહતરી તરીકે નોગ કોનોથી આશ્વાસની નીમણુંક થઈ, તેથી આ મુસ્તકના સ્થાપકના નિકટ પરિચયમાં આવવું જોઈ જાયું.

આ બાઈ મધ્યમ વયની આસરે ૩૫ વર્ષની હતી પણ તેના મીઠા મુખમાં પર હિસાબ ને સ્મિત હમેશ તરવરતા તેથી તે પ્રમાણમાં જુવન લાગતી તેના પિતાના માઠ સરખાને લીધે તેમજ આપર્તેન્ડની અંતરંગ ગી લડતોના પ્રત્યક્ષ અનુભવને લીધે તે મારા વિચાર અને વલણને સપાટાબધ સમજી જતી, તેથી જોતજોતામાં એક બહેનની માફક મારી સાથે હળી મધ, તેમ તેની સાથે સહકાર કરતા મને મહેત સાથે જાન મળવા માડ્યું.

દર શરવારે સવારે ૨૦ સંજારેટનું એક મોટું બાકસ લઈને તે બે દાદરા ચૂડી માગ ગરીબડા બડામાં ઝળંકી ઉઠે વિલાપતના ધોળિ સગ મારા વેસ ને દેદારનું ટેકાણું ન હોય છતાં હમતે મહેરે હાથે મીલાવીને શગડી આગળ એક ખુરશીમાં તે બેસે અને મેં તેમાં કરેલી છાપોની કાપલીઓ બીડી કુકતે કુકતે વાચવા માટે 'પણ ખરૂં તો મેં જે પસંદ કર્યું હોય એને મજબૂર કરે પછી રીતસરે પત્રિકાના રૂપમાં લખાણુ ટાઈપ થતું જાય તેને ધ્યાનથી વાચે-ભાષા કે શબ્દપર સહેજસાજ પેન્સીલ ફેરવે-હિ ફેરતાનના સ્થાન કે માણસો વિષે ખૂબપત્ત કરે-કન્યાત કંઈ ચર્ચા કે વાત પર ચંટે ને એમ કરતા બંધોરે જમવાનો વખત થાય ત્યાં સુધીમાં પત્રિકાનું કામ પૂરું થાય એવે એ રવાના થાય.

આમ નોરા આખી પત્રિકા પસાર કરતી છતાં વખતોવખત અમારા મંડળની કમીટીમાં કે.વે.વે.ની તેમજ ગાંધીજીની ભક્ત મીસીસ વુડઝ કેઈ કેઈ વાકયો પર ટીકા કરે. એક વાર હિન્દી ધારાસભામાં ગાંધીજીની તોરણ કરતાં એક સંભાસદ-ધર્મ કરીને શ્રી. રંગા આયરે ગાંધીજીને “શ્રીદેવ સાંપ્રાન્યના સર્વોત્તમ પોલીસમેન”-ચોકીદાર કહેલા ને તે વાક્ય પત્રિકામાં મેં ઉતારેલું. તેના પર મીસીસ વુડઝે પીસ્તાળ પાડી; પણ તરતજ નોરાએ મારો આખા હાથ ધરી અને સર્વે ટીકાકારોનો મ્હોં બંધ કરી દીધાં.

આમ નોરા પત્રિકાને અંગે મને મળતી તેમ ધર્મી જાહેર સંભા-ઓમાં તેમ કોઈ બિન્નેને ઘેર પણ મળતી. ખાસ કરીને પાંડર આડોનેલને ત્યાં તો તેને તેમજ તેના પતિ મી. આલ્બાનને પણ વખતોવખત મળતો. ત્યાં તેઓ બધાં આયર્લેન્ડની તાજી લડાઈઓની દિલ કંપાવનારી યાતનાઓ અને સાહસોની વાતો ખુબ હસીહસીને કરતાં ને તેમાં કેઈ હઠામશ્કરી પણ ફીક બેળવતાં. આડોનેલ આઝાદ સેનાના એક સુખા તરીકે પંકાયેલો તેમ આજે નવલકથા ને નાટિકાના ભેખક તરીકે મશહુર થયેલો છે. તેની રૂઝી પણ તેનાં કેટલાંય સાહસની સાથી હતી. તેમને ત્યાંજ ટેરન્સ મેકસ્વીનીની જાનજરમાન જહાલ બહેન મેરી મેકસ્વીની પણ મળેલી, ત્યારે તેણે હિન્દના સવાલોની ચર્ચાઓમાં ધણો રસ દાખવેલો-જો કે તેને સમા-જવાદની ગંદ પણ નહોતી ખપતી.

ખરેખર, આડોનેલના આ દીવાનખાનામાં રોજબરોજ જતાં આવતાં, તેને ત્યાં મ્હાની મીજલસો માણતાં, નવા નવાં વિરલં ચોદાંઓ સાથે કલાંકોના કલાંકો સુધી શેવજની જાજ ખેવતાં અને કોઈ કોઈની સાથે લાંબી લાંબી ચર્ચાઓ કરતાં, તે દેશની તાજી લડતનો અને ચાલુ પરિસ્થિતિનાં જોવાં રહસ્ય સંપડ્યાં તેમાં કોઈ પુસ્તકમાંથી મેળ્યાં નથી-ને મંજશે નહિ.

[૩]

આમ આપર્લેન્ડના રંગે હું રંગાતો ગયો તેમ નોરાના ટહીંદ પિતા જેમ્સ કોનોલીના વધારે ને વધારે બચુકા । મારા કાને વાગતા મયા

સન ૧૯૩૨ની આખરમા કોનોલીના સિધ્ધાંતોનો પ્રયાગ કન્વાને ને હાથના સચેગોમા તેનો ચોગ્ય પ્રયોગ સાધવાને "કોનોલી ફેલો-શીપ કલબ" સ્થાપવામા આવી તેના મુદ્દર્તની સભામાં મીસીસ શીલી રોક્રીઝને બાપલુ આપ્પું તે વખતે હું હાજર હતો અને ત્યાગથી તે છેક ઉવટ સુધી આ કલમની બાંચે એકદં મળા હું થૂક્યો હોઈશ

આ વખતા અને તેમના પતિ મી રોક્રીઝન બન્ને એમ. એ ની ઉચ્ચી પરીક્ષા પાસ થયેલા બન્નેએ આપર્લેન્ડમા સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતાનો ઝડો ફગાવેલો મી રોક્રીઝન ખાસ કરીને ચાલિના હિપાસક (palestine) હતા અને અગ્રેજ આઝાદશાહીના કટ્ટર વિરોધી હોવા છતાં આપર્લેન્ડના જહાલ પક્ષમા નહોતા બળ્યા છતાં સન ૧૮૧૧નું બીડ મથુ તે દિવસે ગોળીબંદાગથી ધવાના માણસોની સારવાર કરવાને તેઓ બંદા પડ્યા તેમના પત્નીએ ધણુયે વાર્ષા છતાં ડબ્બીનના લોહીથી છટાતા રસ્તા પર આગળ વધ્યા, તેમણે પ્રાણની એ બાગ્યેજ સાગવાર નહિ કરી હોય તેવામા શક પરથી અગ્રેજ અમલદારોએ તેમને પકડ્યા ને મથતે લશ્કરી કોન્ટ આગળ તેમનો ખોટો પ્રમ અલાવીને તેમને હાગ કર્યો તે પછી મીસીસ રોક્રીઝન પર આક્રમના જે વાલળ હિતરી પડ્યા તેનું વર્ણન અહીં ન થાય એટલુંજ કહેવું બસ છે કે આગે પણ એ વૃધ્ધ વિદ્વાન અને બુધ્ધિવાન બાઈ ગાબ્રીયેલ તેમજ સમાજવાદી

વંચારોનો અદ્વિત સમન્વય કરીને આમ જનતાના રાજકીય તેમજ માર્થિક સવાલો પર વેધક પ્રકાશ નાંખે છે. ખરેખર, શીન ફેઈનની, આઝાદ પક્ષની, તેમજ કામદારોની સભામાં દરેક સવાલ પર શિષ્ટ શાશીમાં પ્રવચન કરનાર બીજી કોઈ વ્યક્તિ મેં ડબ્લીનમાં જોઈ નહિ.

એક બે અઠવાડિયામાં જ કોનોલી કલબ પ્રમાણમાં એક કંગાલ પહોંતના ઓરડામાં મળવા લાગી. તેમાં ઘણુખડું કોનોલીના જુના પાસક કામદારો તેમજ સમાજવાદી-સામ્યવાદી વિચારના યુવક-યુવતીઓ આવતાં. આ કલબમાં નોરાએ તેના પિનાના સિધ્ધાંત પર સરસ ભાષણ આપેલું, ત્યારથી કોનોલીનાં મૂળ લખાણ વાંચવાની વધારે તાલાવેલી અને થયેલી. તેમ કોનોલીના એક જુના સાથી કેપ્ટન બ્લાઈટ અને ફેલીના મેલોની તેમજ સામ્યવાદી પક્ષના અગ્રણીઓ જીમ લારકીન ને શોન મરે વગેરે ઘણાના ભાષણ ત્યાં જ સાંભળવાના અને મળ્યાં.

કેપ્ટન બ્લાઈટ અસ્ટરના પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજબક્ત કુટુંબનો નબીરો હતો. તેને બાપ હિન્દી લશ્કરમાં મોઠો અમલદાર હતો, તેમ કેપ્ટન બ્લાઈટ લશ્કરી અમલદાર તરીકે આપણા દેશમાં ધણા વરસ ગાળેલાં. પણ ૧૯૧૬ના અગસામાં તેને લશ્કરી હિંસાવાદની નફરત આવી ને તે ગણનામું આપી આયર્લેન્ડ ગયો. સન ૧૯૧૧-૧૨માં જેમ્સ કોનોલી આયર્લેન્ડના કામદારોનું મંગલન કરતો હતો ત્યારે ખાસ કરીને ઉત્તર તરફની ચળવળમાં તેણે ઝુકાવ્યું. મન ૧૯૧૪-૧૫માં કોનોલીએ કામદારોના હિતનું ગણણ કરવાને અને અંગ્રેજ સરકાર સામે લડવાને સહેરી સેના રચાવી ત્યારે કોનોલીએ તેને ઠવાયન આપવા માંડી. ને ૧૯૧૬ના જાંડમાં કોનોલીનું અવમાન થયા બાદ તેના સિધ્ધાંતોના પણ ઉપાસક તરીકે ને જહાલ કામદાર આગેવાન તરીકે આખા દેશમાં પંકાયો.

હું ડબ્બીન ગયો તેના આગલે જ વગસે બેલકારટમાં કામદારેલી
 મોડી હડતોલ પડેલી તેમાં આ કેપ્ટને જાગ લીધેનો—એક ટકાવે
 તેમની પર પત્થરનો વરસાદ વગસેલો તેથી તેમનું માથું કુટેલું—ને પંડી
 ઉત્તરની સરકારે તેમને સામ્યવાદી ચળવળખોર ગણીને દહપાર કપો
 એટલે આ છ પુટ ઉચ્ચો પડછંગ ખુટો જવાન પાછો ડબ્બીનમાં
 રહેવા આપ્યો. અમે અમાનક કંઈક મળ્યા કે તરતજ અમારી વચ્ચે
 ગાદ મૈત્રી જામી અને મારે ઘેર તેમનો અને તેમના આથીઓનો પગ-
 દેડો જામવા લાગ્યો.

હેલીના મેતોની આવલે—ડના સ્ત્રી કામદાર યુનીયનની જાગરમાન
 અને પ્રભાવશાલી મત્રી હતી. કેમિલીની એ સાથી હતી અને તેના
 સિધ્ધાતની ઉપાસક હતી. તેના બાપણેની મારા દિન પર છાપ પડી
 તેથી એક વાર તેની સરચા જોવા હું ગયો. એના સ્ત્રી-યુનીયનનું
 મોટું મંચ મકાન, બાપણની અને નાગકથાજાનો મોટો હોલ, તેની
 અદર અનેક આદીસો, અને ત્યાં રોજ રોજ જામતી વિદ્યાવિધ
 ખાતામાં કામ કરતી સ્ત્રીઓથી ઠઠઠ આ બધું જોઈને હું ચકિત થયો.
 અને મારા અતરમાં સવાલ થયો કે આપણા દેશમાં સ્ત્રી કામદારોની
 આવી કોઈ સરચા કેમ નથી?

છત્ર લારકીન, રોજ મારે વગેરે સામ્યવાદી દોસ્તોની ઓળખાણ
 થઈ તેથી તેમના ધામના ગયો ત્યારે માલમ પડ્યું કે તેને “કાનોબી
 દાઉસ” કહેવામાં આવે છે. તેમની બોલતણાયાની કુકાનમાં કાનોલીની
 છબીઓ અને તેની અનેક ચોપડીઓ દેખાઈ આવી ત્યાં સામ્યવા-
 દીઓ કહેતા કે કાનોલીના અમર સિધ્ધાતોના ખરા અનુયાયીઓ તો
 અમેજ છીએ—અને તેની ચળવળના સાચા વારસો પણ અમેજ છીએ.

પણ ત્યારી વળી તમે આજની રીતસરના કામદાર—યુનીયનોની
 આદીસમો જાઓ કે તેના પ્રમાણમાં મવાળ અમેસરોને મળો તો

તેઓ કોનોલીના સાચા શિષ્યો પોતે જ હોવાનો દાવો કરતા સંબળાય.

કોનોલીએ સન ૧૮૮૬માં યાંત્રીશૃંગારોપોટ ઝોન ઝનરલ વર્કસ કુનીયન રયાંપુ સહુ તેનું મંચક આજે પશુ લીધી મદોના કોનારે પર લીખટી હોલ-(સ્વાત્ર્ય બચન)મા આવેલુ છે. એ બેવનમાં જ કોનોલી કામ કરતો-ત્યાથી જ તે પોતાનું જહાજ પત્ર પ્રકટ કરતો અને રાજ રાજ અમેજ સરકાર સામે ખડ જગાવવાને પડકાર કરતો, ત્યાંથી જ તેણે સહેરી સેનાને તૈયાર કરી-અને ત્યાંથી જ તે ૧૯૧૬માં શહીદ થવાને-પીઅર્સની સાથે પોસ્ટ ઓફીસ પર છાપો મારવાને ને શહીદ થવાને સચરેલો.

એ મનમાં હું ધણી વાર ફરી આવ્યો અને તેની આસપાસ ધણીએ વાર હું રખડેલો. તે બધનની એક નાનકડી દુકાનમાં કોનોલીની ચોપડીયો વેચાય છે તે સિવાય કોનોલીનું કંઈ પણ તત્વ ત્યાં હેખાતું નહિ. ત્યાં મોટમોટા કામદારસહ નિયમિત આવે છે પણ કોનોલીનો આત્મા ત્યાંથી છડી ગયો છે અને બાકી નમાલા અધ્યાત્મ આગેવાનોનું ધામ ત્યાં બની ગયું છે.

આ જુદું જોતો જ્યો તેન કોનોલી ફેલેપીપ કલખનો હું આશ્ચર્ય થતો જ્યો. તેને ખીલવવાની યોજનાઓ હું પણ કેપ્ટન જહાઈટ વગેરે દોસ્તો સાથે મળીને વિચારવા લાગ્યો. અડવાડીયામાં એક વખત તેની સભા મળે તેના કગ્તા વધારે વાર થોડા ખરચમાં મળી શકે તે સાર, પોસ્ટ ઓફીસ પાસે મોટા સરીયામ રસ્તા પર મેં એક ઓગડો ગખ્યો. તેથી આ કલખ અડવાડીયામાં બે ગણ વખત મળવા લાગી, અને કોનોલીના વિચાર મુજબ ડબ્લી-નના, આપર્લેન્ડના કામદારોની સ્થિતિ સુધારવાના-તે દેશમાં, દિન્દમા તેમજ કુનીયામાં રાજકીય અને આર્થિક ક્રાંતિ સાધવાના-જહાલ વિચારોની ધૂન જામતી.

સન ૧૯૩૧ની ચરઆતમાં સામ્યવાદીઓનું કોનોલી હાલિમ અને અમારી કોનોલી કલ્પન-આ બે ધામો સામ્યવાદી કેન્દ્રો તરીકે ડબ્લીનમાં પંકાયો. ને તેની સાથે મેડમ ડેરપાઈને ઘેર ચાલતી કામદાર-કોલેજ પણ જગજગીયાંએ ચડી તે વખતે ઈસ્ટરના તહેવારો નજીક આવતા હતા તેનો લાભ લઈને આયર્લેન્ડના પાદરીઓએ સામ્યવાદીઓના “નાસ્તિકવાદ”ની સામે અને આ બધી સંસ્થાઓની મામે મખત જેહાદ ચલાવી અને લોકલાગણી ખુબ સળગાવી મુકી.

આનું પશ્ચિમ આવતાં વાગ ન લાગી. ઈસ્ટરના બે ચાર દિવસ અગાઉ એક દિવસ સાંજે હું કેર્લ મિત્રોને ઘેર જતો હતો તેવામાં કેપ્ટન વ્હાઈટ રસ્તામાં મળ્યા. તેમણે મને કહ્યું કે આજે કોનોલી સાથે સંબંધ ધરાવતી બધી સંસ્થાઓ પર ધસારો થવાનો છે. તરત જ હું પોલીસને ખબર આપીને આરા, ઓરડા પર ગયો. ત્યાં કેપ્ટન વ્હાઈટ ને ખીજ દોસ્તો પણ આવી મળ્યા ને અમે ધર્મોષ મત્રાળાઓના હુમલા મામે ટકર ઝીલવાની તૈયારીઓ, ગ્વા માંડી. થોડી વારમાં ખબર પડી કે લોકોના ટોળાં તો સામ્યવાદીઓના “કોનોલી હાલિસ” પર ઘુરી પડ્યાં છે. પછી ખાલમ પડ્યું કે હજારો માણસોએ એ ધરને ઘેરો ધાલીને તેને આગ લગાડવાની ફાશીય કરી, થોડું સળગ્યું એટલે લોકોએ કાથર એંજનને પણ આગ એલેલવતાં રોક્યું અને શોન મેરે વગેરે આગેવાનો જેમ તેમ પાછલે બારણેથી નાસી છૂટ્યા !

પછી બે ત્રણ દિવસ સુધી માગ, ધગ પર પોલીસનો પહેરો રહ્યો અને હુમલાની અધવાઓ સંબળાતી ગ્લી. છેવટે મારી એંગ્લાન્ડનીમાં લોકોએ માગ પાકોશીઓને ગમગાવીને અમારું પાટીક કઢાવી નાંખ્યું ત્યારે સંતોષ માન્યો !

જે કોનોલીએ ૧૯૧૬માં દેશની અને જનનાની આઝાદી માટે

પ્રાણ આપ્યા તેના નામ માત્રને નાશુદ્ધ કરવાને ૧૭ વરસ પછી ધરમ-
ધેલાં ટોળાં ડબ્લીનમાં તોફાન આદરે એ જોઇને ધણાનું દિલ દુભાયું.
સદ્ભાગ્યે થોડા જ દિવસમાં ઈસ્ટરના ખંડની સંવત્સરી ઉજવાઈ ત્યારે
કોનોલીને ફરી વાર ભરપૂર અંજલિઓ અપાઈ. અને દ'વેલેરાના
આસ્તિક પક્ષના કોઈ આજેવાનોએ પણ કોનોલી વિરોધી વાતાવરણ
સાફ કરવાને ધર્મોદ્ધેશોને ઠીક ચાનક આપી

[૪]

દરમ્યાનમાં પૈસાના અભાવે અમારી હિન્દી પત્રિકા બંધ પડી
હતી, અને થોડા સાંકડા મનના સભાસદોની ખટપટને લીધે હિન્દી-
આઈરીશ સભામાંથી મારે રાજીનામું આપવું પડ્યું હતું. શ્રી. વિફલ-
માઈ અમેરીકાથી પાછા આવતાં ડબ્લીન આગ્યા ત્યારે બધી વાતની
ઠીક ચોખવટ કરી નાંખી અને સંઘર્ષનું કામ આગળ ચલાવવાને થોડા
પૈસા કમીટીને આપતા ગયા.

આ બધું બની ગયા પછી નોરા કોનોલી ઓ'બ્રાયનને તેને
ઘેર મળ્યો ત્યારે તેણે મારા તરફ ધણી સહનુજૂતિ દર્શાવી અને કહ્યું:
“ મને તો ખબર જ નહોતી કે પ્રમુખ ને મંત્રીએ મળીને તમારું
રાજીનામું લેવાનો તાકડો રચ્યો હશે. હવે બીજા કોઈ માણસને બધું
કામ સોંપ્યું છે. પણ તમાગ વિના એ કે અમે કોઈ હિન્દી પત્રિકા
શું કાઢવાનાં હતાં ? ”

આમ તેને ઘેર વાતોની ઝડી જામતી ત્યારે વખતોવખત તે તેના
પિતાના જીવનચરિત્રના લેખનનો હિતેષ કરતી. એક વાર તેણે કહેલું:
“ અમેરિકામાં સાદામાં સારી જીવનકથા લખવા માટે એક ધર્મામ

જાહેર થયું છે તેમાં હું મારું લખાણ જરૂર મોકલીશ, પણ ધનાત્મક મંજૂરી કે નહિ તે તો કાણ જાણે!"

તેના ઉત્સાહી પતિ દર અઠવાડિયે સોમંથી શુક્રવાર સુધી ધધાને અંગે 'મુસાફરી' કરતો. ને તેને કોઈ ઓકસા નહોતાં તેથી 'પુરસ્ક્રમે' ઠીક વખત આ પુસ્તક લખવામાં તે ગાળતી. પણ '૧૯૩૩ના' જુલાઈ માસમાં મેં આયર્લેન્ડ છોડ્યું ત્યાં સુધી આ પુસ્તકની અદ્ભુત શેક્ષીનો કે તેના કરણ ને વીર રસનો મને કંઈ ખ્યાલ નહોતો. ૧૯૩૩ની આખરે હું દેશ પાછો ફર્યો ત્યારે મને ખબર પડી હતી કે તે પુસ્તક અમેરિકામાં નહિ પણ ડબ્લીનમાં હપાય છે. ને અહીં આપ્યો ત્યાર પછી જ આ પુસ્તક વાંચીતે હું આફરીન થયો.

તેની અનેક અજબ ખુબીઓ પર મારે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. પણ કોનોલીના જીવનના મુખ્ય પ્રસંગોથી સંધારણ રીતે માહિતગાર હોય એવા વાંચકો મારે જ આ પુસ્તક નોરાએ લખ્યું છે. વળી તેમાં મોટે ભાગે સ્વાનુંબરની માનિષ નોંધ હોવાથી, કોનોલીના પુસ્તકોમાં તત્તા મુખ્ય સિધ્ધાંતોનું વિવરણ પણ તેમાં કર્યું નથી.

આ બન્ને પર કંઈક પ્રકાશ પડે તો હિન્દી વાચક આ પુસ્તક વધારે સહેલાઈથી સમજી શકે ને તેને રસ ઠીક પીજીની શકે, તે હેતુથી કોનોલીના "જીવન-સંચય" વિષે એક નોંધ ઉમેરું છું.

ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક

કોનોલીનો

જીવન-સંગ્રામ

[લેખક : ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક]

"Gael, O Gael! O name most dear!
 Wish I've none but that to hear,
 Should a quick death be my fate,
 'Tis for great love of the Gael."

ગેલ ! ઓ ગેલ પ્રભ ! ઓ પરમપ્રિય નામ !

- આ એક જ બોલ સદા મારા હાતમાં ગુજ્યા કરજો !
- અને જો મૃત્યુ વહેણું સાંપડવાનું હોય તો એ શી પથવા છે !
- મારી એ જાનના છે કે મારૂં મૃત્યુ ગેલ પ્રિયના પરમ પ્રિયની હૃદયી બેઠક પર બને !

જેમ્સ કોનોલીનો જન્મ સન ૧૮૭૦માં જુનની પાંચમી તારીખે અલ્સ્ટરના જીલ્લા મોનાહનના ક્લોન્સ ગામે થયો હતો.

આયર્લેન્ડની આઝાદીની લડતમાં આ ગાળો સંધિકાળનો ગણી શકાય. ગુલામગીરીનાં સાતસો વરસ દરમિયાન રાષ્ટ્રવીરોએ તલવારથી સ્વતંત્રતાની અનેક નિષ્ફળ લડતો ચલાવી હતી. ૧૮૬૭માં જ અંગ્રેજ સરકારની સામે પ્રચંડ બંડની તૈયારીઓ ફેનીઅનોએ કરી હતી, પણ છેલ્લી ઘડીએ ધણા આગેવાનો પકડાઈ ગયા હતા. આ પરંપરાથી સ્વતંત્રતાની જ્યોત જલતી રહી હતી. પણ આઝાદી સાંપડી ન હતી.

તેમ સન ૧૮૦૧માં આયર્લેન્ડની ધારાસભાને છગ્ગંડની પાર્લામેન્ટ માથે જોડી દેવામાં આવી ત્યારથી તે સભામાં ને જ્હાર ડેનીયલ યો'કોનાલ, આઈઝાક બટ વગેરે હિસ્તાદ વકીલોની આગેવાની નીચે કાયદેસર ચળવળ ચાલતી રહી. પણ સરખાતમાં ફેથોલીક લોકોને કષ્ટિ હક મળ્યા પછી આ માર્ગે પણ કંઈ સ્વતંત્રતા સાંપડી નહોતી.

આમ તસવારની અને કાચઘાણની લડતોની પાગવાર નિષ્ફળતાનું યથા દેશના પીરલાઓને સાલવું હતું—અને લડતના નવા માર્ગોની ચર્ચો ચલાવા માંડી હતી તે વરસમાં જ કોનોલીએ બાળપણ વીતાવ્યું.

ચોડાં વગસ વીત્યાં તેટલામાં તો એક હાથે અપંગ પણ જીવાનીના જોશથી ધસમસતા માર્કેટ ડેવીડે, બંડખોરીની સળમાંથી છુટકારો મેળવીને—ને આયર્લેન્ડ ને અમેરિકામાં ભ્રમણ કરીને ડબ્લીનમાં પગ મૂકતાં વાર—ખેડુનોના સંગઠનનો નવો પેગામ આપ્યો. જોતજોતામાં સન ૧૮૭૬માં તેણે તેના મેથો જીલ્લામાં ને પછી સાગ દેશમાં (Land League) લેન્ડ લીગની—કિમાન સમાની યથાપના કરી.

તે જ સાલમાં દુકાળ પડ્યો તેથી નવ વરસના બાળ કોનોલીને તેના ગામડામાં ને ખુપડીમાં ભૂખમગનો કાગો અનુભવ થયો. તેનો બાપ નાના ગામનો ગરીબ મજૂર હતો—આ નિવાસ વંશ કે વંશાવનિની કંઈ ખબર કોઈને નથી. અંગ્રેજ ગભ્ય ને જમીનદારી નીચે ખેડૂતો સારા વગસમાં પણ શોષાય, તો પછી ખેતીના મજૂરની હાલતનું—ને તે પણ દુકાળના વખતમાં તો—પૂછવું જ શું ?

૧૮૭૬-૮૦ સુધીના ખેડૂતોની ચળવળ આખા દેશમાં જોશભેર ભજુકી હતી. મોટામોટા બંડ ને કારમાં દુકાળ દરમ્યાન પણ જે ખેડૂતોએ પરદેશી જમીનદારોને ભાગ ને ગણેલ વાંકા વંશીને આપેલાં તિર્મણે ઠેરઠેર જાહેર કથું કે જમીનની 'વેલસમાંથી પહેલું અમારું પેટ' ભરીશું—ને વધશે તો કંઈક જમીનદારને આપીશું. આથી ગીમેગીમ 'જમીનો' થવા લાગી; ત્યાં ખેડૂતો હજારોની મંખ્યામાં કાંઈક/ચાંદને 'ખેલીશ' ને પેલીસની 'સામે' થવા લાગ્યા, તકરોરો, મારામારીઓ અને કવચિત ગંભીર રમખાણો પણ થવા લાગ્યાં.

ખેડુતોની આ લડતની જાંડી અસર કોનોલીના બાળક હૃદય પર અંકાઇ.

સન ૧૮૮૦માં વખાનું માયુ કોનોલી કુટુંબ એડીનબરો પરવયું. ત્યાં બાપે મ્યુનિસિપાલિટીમાં ઝાકુવાળાની નોકરી લીધી તો પછી તેને દોકરો બણે ક્યાંથી? તેને ચોપડીઓની નહિ પણ મજૂરીની શાળામાં જ બણવાની ફરજ પડી.

પહેલો તે “ઈવિનીંગ ન્યુસ” નામના સાંજના પત્રના છાપખાનામાં નોકરીએ રહ્યો. પણ આટલા નાના છોકરાને નોકરીની બંધીનો કાપદો હતો. તેથી બ્યારે ઇન્સ્પેક્ટર આવતો ત્યારે નાનો કોનોલી એક સ્ટુલ પર ઉભો રહીને ઉમ્મર છુપાવતો. પણ થોડા વખતમાં એક એકાર અમલદારે તેને પકડી પાડ્યો—તે નોકરીમાંથી બરતરફ થયો.

પછી થોડો વખત બેકાર રહીને તે એક બડિયારખાનામાં નોકર રહ્યો. પણ આગથી બબુકતા ભોંયરામાં કામ કરતાં કોનોલીની તબીયત લથડી પડી. પછી વળી બે વરસ નળીયાં બનાવવાના કારખાનામાં તે રહ્યો.

આમ એક બાળુએ કારમાં કારખાનાનો અનુભવ મેળવતો રહ્યો તેમ બીજા પામ મોટા શહેરની ગંદી ગોઝારી ચાલીઓનાં દુઃખ તેને સાલતાં ગયાં. મરીબાઈનાં દુઃખથી તેના અંતરમાં આગ સળગી રહી ને મુડીમર મુડીવાળાની સામે તેનું દિલ બંડ પોકારવા લાગ્યું.

તેના એક ગુલા કાકા ફ્રેન્ચિઅન-જુના બંડખોર પદના હતા. તે કોનોલીને આયર્લેન્ડની વીરકથાઓ સંભળાવતા અને અંગ્રેજ રાજ્ય સામે જુરમે જમાવતા. વળી કાકાની સૂચનાથી નામચીન બંડખોર મીચેલની (૧૮૪૬) જેલ ડાયરી, ફેલ્ડના ઇતિહાસ, વગેરે પુસ્તકો

તે ગતમધરાતે વાંચતો. આમ કરતાં કોનોલી ૧૮ વરસનો યુવક થયો ત્યાં સુધીમાં પાંદો કામદાર તેમજ, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર ને રાજનીતિનો અભ્યાસી પણ બન્યો, ને બંડખોર મજૂર આગેવાન થવાને તૈયાર થયો.

સન ૧૮૮૮માં એડીનબરો છોડીને કંટલાક વરસ સુધી આખા ઇંગ્લંડમાં ખાતમાતની મજૂરી કરતો. કોનોલી બટકધો, ધણી ધણી જાતની ફેરીનું કામ તે કરતો. કવચિત્ પાટીવાળો બનીને વજન ઉપાડતો તો ક્યારેક ઠેલણગાડી ખેંચવાનું કામ પણ કરતો. વળી યાક્યો પાક્યો રાતે ઘેર આવે ત્યારે પાંદો મમાજવાદ ને અર્થશાસ્ત્રનાં નવાં નવાં પુસ્તકો પણ વાંચે. આ બન્ને તાલીમની મીલવણીથી જીવાન કોનોલીના મગજમાં જે લાગણીઓ ધસમસતી હતી તેનું આજુ ચિત્ર નેણે સરખાતના તેના એક કાવ્યમાં આપ્યું છે.

આમ ફરતા તે થોડો વખત ગ્લાસગો રહીને પહેલી જ વાર ડબ્લીન ગયો. ત્યાં ચીસ લીલી રેનફ્રઝ નામની બધી યુવતી સારે કોનોલીને દોરતી થઇ. બન્નેની વચ્ચે ભાવ ને ભાવનાનું ઐક્ય જન્મ્યું ને ૨૧ વર્સની વયે કોનોલીએ તેની સાથે લગ્ન કર્યું.

મેળામાં બાપને અકસ્માત થતા તે અપંગ થયો. તેથી કોનોલી એડીનબરો આવ્યો. આવા ભાવનાશાલી લડાચક યુવકને લગ્ન થયા પછી તરત જ બાપની મ્યુનિસિપાલીટીના ઝાડવાળાની નોકરી લેવી પડી !

આવા કડવા અનુભવથી તેના દિલમાં જે આગ સળગતી હતી તેમાં તેના વાચનથી ધી હેઠાતું ગયું. મુગ્ધા કાવ્યેદ, એનોકલ ને ડેવીસનાં પુસ્તકો, કાર્થર્પ્રિસ્ટનું “ક્રાસમાં પરિવર્તન”, બંડખોર મેઝીનીના નિબંધો, ગ્રોટલીનો ડચ પ્રજાની સ્વતંત્રતાનો ઇતિહાસ, કાર્લ

માકર્સની "કેપીટલ" (મુડી), એંગલ્સના મમાજવાદી ગ્રંથો વગેરે થાક્યોપાક્યો ઘેર આવીને રાતે વાંચતો ને દિવસે મજુરી કરતાં દિલમાં ધુંટનો. આમ બંડખોર રાષ્ટ્રવાદ ને શાસ્ત્રીય સમાજવાદના તાણાવાણા તેના મગજમાં ગુંથાયા. ઉપરાંત કાળી કારમી મજુરીના આપુક વાગતાં આયર્લેન્ડ ને દુનીયાભરમાંથી રાજકીય ને આર્થિક શુલામી નાખુદ કરવાનો આવેશ રગરગમા જામી ગયો.

તેવામાં જ આખા ઇંગ્લંડમાં મી. હાર્ડિન્ગમેનના સમાજવાદી સંઘની ચળવળ જોરશોરથી ચાલતી હતી. તેના એક પ્રચારક મી. લેસ્લીનાં બાપણો કોનોલી ખુબ રસથી સાંભળતો. લેસ્લી આયર્લેન્ડની વિજયી લડતના ખુબ વખાણ કરતો અને શહેરના કામદારોની તેવી જ પ્રચંડ લડત ચલાવવાની ઘોષણા કરતો.

આવા બાપણો સાંભળતા સમાજવાદી સભાઓમાં જાહેરમાં બોલવાની કોનોલીએ શરૂઆત કરી. વક્તા તરીકે તેનો પ્રભાવ સપાટાખંધ ખીલતો ગયો. તે સમાજવાદી સિદ્ધાંત એક કામદારના આવેશ ને જખાનથી રળુ કરીને શ્રોતાઓને હેરાત પમાડતો.

પણ મ્યુનિસિપાલીટીનો એક ઝાડુવાળો મમાજવાદી બાપણો કહે અને સર્વે કામદારોને મુડીવાદી સમાજરચના તોડી પાડવા પાનો ચડાવે તે કેમ ખમાય ? તરત જ તેના બાઈપર વેર લેવાયુ, તેની નોકરી ગઈ. આ ઝેરીલા પગલાનો સણસણતો જવાબ વાળવાને સમાજવાદી સંઘે મ્યુનિસિપાલીટીની ચુંટણીમાં કોનોલીને ઉભો કર્યો. કોનોલી ને તેના માથીઓએ સભાઓની ઝડીઓ જમાવી; કંઈક કંઈક ધાધલ ને ધમાલ પણ ચર્ધ. છેવટે ચુંટણી ચર્ધ ત્યારે મુડીવાદી ઉમેદવારને ૧૨૦૦ મત મળ્યા; તેની મામે કોનોલીને ૩૦૦ નેટલાં મત પણ મળ્યા, તેથી હારીને પણ તેજો નામના મેળવી.

પણ આમ યુનીસીપાલીટીમાં ઉમેદવારી કરવાને તેને ઝાડવા-
ળાની નોકરીનું રાજનામું આપવું પડ્યું: એટલે વળી પાછો રોડીનો
મવાલ ઉભો થયો. તરત જ તેણે મોચીની કુકાન કાઢી. આ ધધો
યોડો વખત કયો. મગજના કામ માટે અનુકૂળ પણ આવ્યો. પણ
તેમાં પુરતી કમાણી થઈ નહિ તેથી છેવટે એડીનબરો ને રોક્રોફ્ટ-ડ-
માંથી ઉચાળા બરવાનો નિર્ણય કયો.

યોડો વખત તેણે દક્ષિણ અમેરીકાના ચીલી દેશ જવાની યોજ-
નાઓ ધડી. ત્યાંની સરકારે તેને યોડી જમીન અને મુખાફરીના પૈસા
આપવા પણ કહ્યું. પણ તેની બેરી ડબ્લીનની દોકરી તેને આટલે
દૂર દેશ જવું પાસવે? પણ તેના કરતાં એ વધારે તો તેના સમાજ-
વાદી ગુરૂ ને દોસ્ત લેસ્લીએ તેને સમજાવ્યો. તેણે કહ્યું “ચીલીમાં
શું કરશો? ડબ્લીન જાઓ, ત્યાં સમાજવાદનો પ્રચાર કરો, કામદારોનું
સંગઠન કરો, કાયદાખાજી, ધર્મનાં ધતીંગ, મુડીવાળાની નકાખાજી,
સામ્રાજ્યશાહીની ભુતાવળ, આ, બધાની આમે મોરચા મડા.”

[૨]

આથી કોનોલીનું મન ચીલીથી ડબ્લીન તરફ વળ્યું. સન
૧૮૯૬ની શરૂઆતમાં તે કુટુંબ પરિવાર માથે ડબ્લીન ગયો.

મન ૧૮૮૦માં કોનોલીએ આયર્લેન્ડ છોડ્યું ત્યાર પછીનાં ૧૭
વરનમાં દેશના રાજકારણમાં મોટા ફેરફાર થઈ ગયા હતા: ખેડુતોના
સંગ્રામથી અને અંગ્રેજ જમીનદારી મએટવાના કાયદાથી જે દોષ
જનમૂલિન મોજી આવ્યું હતું તે હવે સમી ગયું હતું. પાર્લિસની આગે-
વાની નીચે આઈરીશ પક્ષે ખીટીયા પાનાંમેન્ટમાં જે અવનવી ભાંગ-
તોડની નીતિ અખત્યાર કરી હતી તેના પણ લીસોટા જુગાપ ગયા
હતા. પાર્લિસ પર એક પરજીલી સી સાથે સસર્ગ રાખવા માટે

જે વ્યાહાર કેસ વ્યાજતો હતો તેથી તેના પક્ષમાં ને સારા રાજકીય જીવનમાં ભદ્રવાસ્થળી જામી હતી. “હોમ રૂલની”. ચળવળના એક વખતના અંગારાના કોલસા જ રહ્યા હતા! ચારે પાસે અંગત પક્ષાપક્ષી, નિરાશા ને વિષાદનું વાતાવરણ જામ્યું હતું.

આશાનાં કંઈક કિરણ એક જ દિશામાંથી આવતા હતાં. રાષ્ટ્રીય (ગેઇલીક) સાહિત્યનું જે મડળ દ્વારા ડગલામ હાઇડે (જેમને હાલમાં દ. વેલેગએ વાઈસરોય તરીકે ચુટ્યા છે તેમણે) કાઢ્યું હતું તેમાં કંઈક ઝમક દેખાતી હતી. રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારથી અને જુના ઇતિહાસ-સાહિત્યના ઉદ્ધારથી પ્રગ્નજીવનમાં ને જુવાન વર્ગમાં પણ નવી તાજગી આવતી હતી. આર્ચર ટ્રીટીયસ ડમર્યુ. ટી. થીટસ વગેરે આ નવી જ્યોતને સકોગતા હતા. છતાં તેનો કંઈ પ્રતાપ રાજકીય જીવનમાં હજી પરખાયો નહોતો.

આવા ડબ્લીનમાં ને દેશમાં પગ મુકતા વેંતજ કેનોલીએ રાજકાજમાં ઝપલાવ્યું. પણ તે માટે કોઈ પરોપકારી કે દેશાભિમાની ધનવાન એક પાઈ આપે એમ નહોતું. કંઠણ મજૂરી કરીને કુટુંબનો નિર્વાહ કરતે કરતે પુરસદના વખતમાં રાજકાજ ને કામદાર ચળવળ કરવાનાં હતાં.

તેણે પ્રથમ તો થોડો વખત ગટરનો કચરો જે ચવાની જીવલેણ મજૂરી કરી. તે વખતનું હૃદયભેદક ચિત્ર નોરાએ આ પુસ્તકના આરંભમાં જ આપ્યું છે. ખટારો દિવસભર જે ચતાં આંતરડાં, જે ચાઈ જાય અને સોખંડી કાય પણ ઝોગળી જાય સાજે કેનોલી મોડો લયડતો ઘેર આવે ત્યારે શરીરમાં હોશકોશ પણ ન હોય. કડકડતી ઠંડીમાં ફોટેલાં આજ કપડાં ને છાપાના જુતાંથી શરીર ઠરી જાય. ને ખાવાને તો ચ્હા રોટી મિવાય બીજું શું હોય? છતાં બ્લાવસોયા કુટુંબની હુકથી દીવાસો પામી પાછો રાત્રે આ મજૂર વાચવા લખવા ખેસે ને આપર્ણ-ડમાં ક્રાંતિ સાધવાની યોજનાઓ ધડે.

યોડા વખત પછી તેને એક છાપખાનામાં પ્રુફ વાંચવાની નોકરી મળી. પણ તે દરમિયાન તે આ વીરલાએ સન ૧૮૯૬માં જ આઈરિશ આઝાદ સમાજવાદી પક્ષની (Irish Republican Socialist Party) સ્થાપના કરી; પોતે જ તેનો વ્યવસ્થાપક થયો. ને શીલીકનાં કંઈ હોમ ત્યારે અડવાડીયે એક પાઉન્ડ (રૂ. ૧૩) મહેનતાણ્યા તરીકે લેતા ને તે પક્ષ તરફથી સન ૧૮૯૮માં તેણે “કામદારોનું સ્વરાજ્ય” એ નામનું અડવાડિક પણ પ્રકટ કરવા માંડ્યું.

આ નવા પક્ષની ગજનીતિ ને તેનો કાર્યક્રમ ખાસ સમજવા જેવો છે. કાગળ કે આ અગસામાં કોનોલીએ જે સિદ્ધાંતો ગુપ્ત ક્યાં તેને જ તે અમેરિકાનાં તેમ જ સ્વદેશમાં છેવટ સુધી વળગી રહ્યો. તેના પ્રકાશમાળા જીવ્યો ને તેની પ્રેરણાથી જ તે શહીદ થયો.

તેના પક્ષના બે મુખ્ય તત્ત્વો હતાં: (૧) સંપૂર્ણ આઝાદીની પ્રાપ્તિ અને (૨) સમાજવાદની સ્થાપના. અને આ બન્નેએ દેશના સુસ્ત જીવનમાં નવી ઊંજો જગાવી.

પ્રજાસત્તાક ગજનીતિ—સંપૂર્ણ આઝાદીની—પ્રાપ્તિને પેગામ લગભગ ૧૦૦ વર્ષ પર મહાન શહીદ વુલ્ફ ટોને આપ્યો હતો. તેની વિશેષતા તો એ કે આયર્લેન્ડ પોતાની પાર્લામેન્ટ જોઈએ—પોતાનું આંતરિક સ્વરાજ જોઈએ એટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજ રાજ્ય અને રાજાથી “તે સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર હોવું જોઈએ. પણ તે પછીના વારામાં જે વાચાળ વકીલો આયર્લેન્ડની વતી થીટીસ પાર્લામેન્ટમાં ગયા તેમણે “હોમ રૂલ”નો—મર્યાદિત સ્વરાજનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો હતો. કોનોલી ડબ્લીનમાં આવ્યો ત્યારે રાજકાગળમાં “હોમ રૂલ”નો ખોટો રૂપો આલતો. તેને ફગાવી દેવાને કોનોલીએ જોદાદ જગાવી ને જુના ઐતિહાસિક અગારા પર વળેલી રાજ્ય ખંખેરી નાંખીને તેની જ્યોત ઝળકાવવા માંડી.

અગ્રેજ રાજ્ય ને ગમને અમે વફાદાર નથી—આયર્લેન્ડના પ્રજા-સત્તાક રાજ્યના જ અમે વફાદાર સિપાહી છીએ—એમ કોનોલીએ પોકારવા માંડ્યું. આમ બોલવા-લખવામા બંને રાજપ્રોહનો ગુન્હો ગણાય, તે સારૂ પકડાઈશું તો જેલ જઈશું, ગમે તે ચાતનાઓ મહન કરીશું, પણ આયર્લેન્ડની આઝાદીનો પડકાર દશે દિશામા કરીશુ, એવો તેનો નિર્ધાર હતો.

ખીજું—સમાજવાદનું તત્ત્વ તો છેક જ નવીન હતું. પણ આ ખરેખરા મજૂર અગ્રેસરે આપાદ રીતે આઝાદીની લડતમાં તેને ધટાવી દીધું.

આયર્લેન્ડ પરથી પરદેશી સત્તા હટાવવી જ જોઈએ. આયર્લેન્ડની જમીનની અને તમામ ગિલ્દિસિલ્દિ-સમૃદ્ધિની ખરી માલીકી આયર્લેન્ડની જ હોવી જોઈએ. પગથાની સદેજ પણ સત્તા કે હકુમત તેના પર ન જ સખાય.

પણ આયર્લેન્ડની પ્રજા એટલે કોણ ? તેના જુના લડાયક ઉમરાવો તો મરી પરવાયાં હતા ને હાલના ખીટીશ સરકારના સાથી બની ગયા હતા. દેશનો ઉપલો મધ્યમ વર્ગ પણ અગ્રેજ વેપાર ઉદ્યોગ, મુડી સાથે અનેક રીતે સંકળાઈ ગએલો એટલે તે પણ સ્વતંત્રતાને નામે સ્વાર્થ માધવાની જ તગડીમ કરે એટલે રહ્યો ખેડુતો અને મજૂરોનો, ખેતર ને કારખાનાના શ્રમજીવીઓનો ગરીબ પ્રજા-મુદાય. મોટામાં મોટો વર્ગ પણ એ, તેથી એ જ અણુજતાયેલો ને શોષાતો રીમાતો વર્ગ જ પરરાજ્યની ધુસરી તોડવાને સરમયેલો છે ને પ્રજાની સર્વ જમીન ને સમૃદ્ધિ તેને જ સ્વાધીન થવી જોઈએ.

પણ આ વર્ગ જાગૃત ને સગઠિત થાય તો તેના દેશી ને પરદેશી સીતમગારોની વચ્ચે શા માટે બેઠ કરે ? આર્થિક ને ગજડીય

ગુલામી વચ્ચે શા માટે ફરક ગણે ? કામદારો ને ખેડૂતો જોગદાર થાય એટલે કુદરતી રીતે પોતાના પ્રાર્થામક હક હાંમલ કરવાને તેમના નિકટના માલીકો મામે જ સંગ્રામ ખેલે, અને આ હડત કારમી બને તેમ કામદારો વધારે પાવરધા બને, પરદેશી સામ્રાજ્યશાહી મામે મોરચા માટે અને આમ સ્વતંત્રતાની હડત પણ વધારે હિંમત બને ને છેવટે વિજયી બને.

બીજી રીતે ઠીકે તો આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે દેશની જમીન અને મીઠકતના ખરેખરા માલીકો ખેડૂત કામદારો જ છે, તેમની જ સંખ્યા વધુ છે ને તેઓ જ મર્વ ધન ને ધાન્યના મરજનદાર છે, તેથી ખરી કટોકટીની સગાઈ તો આ હડતક પ્રજા-સમુદાય અને તેનું શોષણ કરનાર પરદેશી રાજમત્તા ને તેના સાથી બનેલા દેશી જમીનદાર મુડીદાર વર્ગ વચ્ચે જ છે. તેથી સમાજવાદીઓ જ આઝાદીની આખરી હડત હડી શકે. અકિંચન કામદારો જ દેશી-પરદેશી મત્તાને હામીને દેશના સપૂર્ણ માલીકી-મત્તા હાથ કરી શકે.

આ નવા સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવો મહેલ નહોતો: પચાસથી થે વધારે વરસથી ધર કરી બેઠેલી “હોમ રૂલ”ની મવાળ વળવળ સામે અને પાર્લામેન્ટમાં સર્વ સત્તાધીશ બનેલા આગેવાનો સામે બાય બીડવાની હતી. છતાં જુવાન કોનોલીએ હિંમતભરે આ સિદ્ધાંતોનો રજુકાર કર્યો અને સારા દેશમાં રાજકીય ધરતીકંપ શરૂ થયો.

નવા પક્ષના જાહેરનામામાં તેણે નીચેના પ્રગ્લહ્ય રજુ કર્યો:

(૧) નહેરુ અને રેડ્ફે પ્રજાને સ્વાધીન હોવાં જોઈએ.

(૨) ખાનગી બેંકો અને શાહુકારી પેદીઓ નાબુદ કરવી અને ધીરધાર માટે રાજ્યની બેંકો કાઢવી.

(૩) રૂ. ૫૦૦૦ની વાર્ષિક આવક પર ચઢતો જતો કર નાંખવો.

(૪) કામના કલાક ૪૮ રાખવા અને કામદારોના પગારનું ચોક્કસ ધોરણુ ઠરાવવું.

(૫) તમામ બાળકોનો નિર્વાહ રાજ્યને ખર્ચે કરવો.

(૬) તમામ ઉપયોગી ધધા ધીમે ધીમે રાજ્યને સ્વાધીન થવા જોઈએ.

(૭) યુનિવર્સિટી સુધીની તમામ કેળવણી મફત આપવી.

(૮) દરેક પુખ્ત વયના સ્ત્રી પુરૂષને મત આપવાનો હક્ક આપવો.

કોનોલીના નવા પક્ષમાં કામદારો અને કામદારોમાં કામ કરનારાની ભરતી સત્વર થવા લાગી અને આ પક્ષે એકજ વરસની અંદર ચમત્કાર દરવા માંડ્યા. સન ૧૮૯૭માં રાણી વિક્ટોરીયાનો જુબીલી મહોત્સવ થયો ત્યારે કોલેજ ત્રીનના વિશાળ સ્થાનક પર આ પક્ષે પોતાનો સખ્ત વિરોધ જાહેર કર્યો અને આયર્લેન્ડને “વફાદાર” ગણાવવાના સગકારી પ્રપંચનો પરપોટો ફેાડ્યો. હજારો માણસોની એ જાહેર સભામાં ટ્રીનીટી કોલેજના થોડા અગ્રેજ-શાહી વિદ્યાર્થીઓએ જંગાણ પાડવાની કોશીષ કરી. તેમની લોકોએ ઠીક ખબર લીધી. ખીજે દિવસે ૩૦,૦૦૦ માણસોના સમઘસે “ખ્રીટીશ સામ્રાજ્ય”ની ઠાઠડી સારા શહેરમાં ફેરવી. અંતે પોલીસે આ મેદની પર ભયંકર લાડીચાર્જ કર્યો. તેથી ઉસ્કેરાયેલા માણસોએ વફાદારીનો દેખાવ કરનાર એક એક દુકાનના કાચ તોડી નાખ્યા. સારા દેશમાં ને સારા ઇંગ્લંડમાં હાહાકાર ચઢ રહ્યો.

તેવામાં જ દક્ષિણ આફ્રીકાની સ્વતંત્ર બોચ્ચર પ્રજા પર ધુસરી લાદવાને ખ્રીટીશ સરકારે લડાઈ જાહેર કરી. આયર્લેન્ડની પ્રજા આવા હુમલાથી જ ગુલામ બનેલી. તેથી તેની પ્રજાનું દિલ બોચ્ચર

પ્રજા માટે બળે જ. પણ આ કિસ્સામાં “હોમ રૂલ”ના આગેવાનોએ પાર્લામેન્ટમાં ને બહાર અંગ્રેજ સરકારને ટેકો આપ્યો. ત્યારે કોનોલીના આઝાદ પક્ષે બોઅર લડાઈ વિરુદ્ધ જંગી સલાહ ભરીને આયરીશ વીરલાઓને બોઅર લડકરની સાથે ખબેખબો મેળવીને લડવાને પડકાર કર્યો.

એવામાં અમર રહીદ વુલ્ફ ટોનના સન ૧૭૯૮ના બંડની શતાબ્દિ નજીક આવી રહી. કોનોલીએ એ પ્રસંગ પૂર જોરશોરથી ઉજવવાને પ્રજાને સૂચન કર્યું અને ટોનના વારાના માહિત્યમાંથી ઐતિહાસિક લખાણો પત્રિકાના રૂપમાં પ્રકટ કરવા માંડ્યાં; સન ૧૮૯૮માં ઠેઠેર ટોનની જયંતી ઉજવાઈ અને ટોનના નામે કલ્પો થઈ તેમાં કોનોલીએ આગેવાની લીધી.

તે વખતે “હોમ રૂલ”નો પક્ષ તો છેક પાર્લામેન્ટને કાયદેમર ચીસે ચડી ગયો હતો. તે આઝાદ પ્રજાશાસનના પડકારથી, ટોનના સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધથી, બોઅર લડાઈના વિરોધથી, ગભરાતો આતું કરીએ પછી લીબરલ ને ટોરી બન્ને અંગ્રેજ પક્ષોની સહાનુભૂતિ ખોઈ બેસીએ; ને તેમની મદદરવાની વિના આયર્લેન્ડના હોમ રૂલનો કાયદો કેમ મળે ? આવી તેમની મનોદશા હતી.

આવી બાબલી મનોદશાની સામે-જુના “હોમ રૂલ” પક્ષની સામે-કોનોલીએ સખ્ત લડત આપી ને આઝાદી માટે તેમજ કામદારોના હક માટે વીરગર્જના કરી.

સન ૧૮૯૮ની આલમાંજ કોનોલીએ તેના પક્ષ તરફના “કામદારોનું” સ્વરાજ નામના પત્રમાંજ “આયર્લેન્ડના ઇતિહાસમાં કામદારો ને ખેડૂતોનું સ્થાન” એ વિષય પર લેખખાળા શરૂ કરી. તે પૂરી તો ધણે વરસે થઈ, અને ત્યાર પછી તે નાના પુસ્તકના

રૂપમાં બહાર પણ પડી. જો કોનોલીએ તેના જીવનમાં ખીજી કંઈ કંઈ ન હોત તો પણ આ પુસ્તક જ તેને અમર બનાવત.

એ પુસ્તકનો સાર અત્રે આપી શકાય એમ નથી. તેની પ્રસ્તાવનામાં-જેમ ખીજે અનેક ઠેકાણે-આગળ જણાવેલા સિદ્ધાંતો જ તેણે વારંવાર શેલીમાં હથોડા મારીને ઠસાવ્યા છે. તેના શબ્દોમાં આય-ર્થે-ડના ખેડુત-મજૂરોનો એ જ પડકાર સંભળાય છે: "અમારી જ સંખ્યા સૌથી વધારે છે, ને સર્વ સંપત્તિના સર્જક પણ અમે છીએ. છતાં અમે જ વધારેમાં વધારે ભૂખે મરીએ છીએ-ને લડાઈમાં પણ અમારો જ ધાણ નીકળે છે.

"અત્યાર સુધી અમે અમીર ઉમરાવોની અને પછી મધ્યમ વર્ગની આગેવાની નીચે લડ્યા. પણ તેમણે અમને પોતાના સ્વાર્થ ખાતર હોમ્યા છે-અમને હંમેશાં દગો દીધો છે. હવે અમે જાતે જ અમારા હક્કની ને સ્વતંત્રતાના સંગ્રામની આગેવાની લઈએ છીએ. ખીજ બધા વચમાંથી આમ કે તેમ ખસી જાઓ! અમે જ સાચા દેશાભિમાની છીએ-અમે જ પરદેશી સરકારને ને તેના દેશી સાથી-ઓને અમારા કાંડાના જોરથી હરાવીને હડાવીશું-અમે જ જમીન ને જાગીરનો, રેલ્વે અને કારખાનાનો કબજો લઈને ખરેખરા આઝાદ બનીશું. દેશભરમાં ચક્રવર્તી રાજ્ય અમે જ સ્થાપીશું ને બોગવીશું."

આ નવો પેગામ આપતાં કોનોલીએ જૂતકાળ પર નવી દૃષ્ટિ ફેંકી, વર્તમાનનું નવું દર્શન કંઈ અને ભવિષ્યનું નવું આલેખન કંઈ. ને 'માકસ'ના આ જીવન અનુયાયીએ ગુરની માફક ઇતિહાસનું નવું વિવરણ કરીને જ નવી લડતનું મંગલાચરણ કંઈ.

યમના હંમેશાં ખેડુતો-મજૂરોના મોટે ભાગે હોમાયા હતા, છતાં પહેલાં મરદારોએ અને પછી કાયદાબાજ આગેવાનોએ તેમને પાનો ચઢાવવાને લડાયક શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા-છેક ચાલુ જમાના સુધી તેમના આર્થિક શોષણ સિવાયની બીજી દિશામાં જ તેમને આગેવાનોએ દોડાવ્યા હતા, એવું જ નહિ પણ તેમની આર્થિક ગુલામીની સાંકળો કાયમ ગખવાની અનેક તરકીબો કરી હતી આ બધું કોનોલીએ આખા દેશીએ અને પુગવા સાથે આ પુસ્તકમાં સાબીત કર્યું છે. તેણે વાચન અને મનન કરતાં આઝાદીના લડતમાં લડાયક ખેડુત-કામદારોની આગેવાનીનો સિદ્ધાંત-સહેજે ગળે ઉતરી જાય છે.

કોનોલીનું છાત્ર નાણાના અભાવે કદિ બધ પડતું-કદિ પાછું પ્રકટ થતું, છેવટે સન ૧૯૦૩માં કોનોલી અમેરિકા ગયો ત્યારે જ તે અટકી ગયું.

દરમિયાનમાં તેના પક્ષની પ્રગતિ ચાલુ રહી ખાસ બાણુવા જોગ તે એ છે કે કોનોલીએ પ્રથમ મ્યુનિસિપાલિટીની ચુંટણીમાં પોતાના ઉમેદવારો મુક્યા અને શહેરના ગસ્તા-મકાન-મંદના સત્રાશે, છણીને જ ગથી ગલીએ નવો પેગામ આપતો ગયો. તેના વિરોધી વગદાર ને પૈસાવાળા ઉમેદવારોને પાટ્ટીઓએ અને પાર્લામેન્ટના સભાસદોએ ટેકા આપ્યો તેથી કોનોલીનો પક્ષ હારી ગયો, પણ તેની ચળવળથી ગરીબ બાહુતો અને કામદારોની લડત એક મુઠ્ઠું આગળ વધી.

સન ૧૯૦૧-૧૯૦૨માં કોનોલી ઈંગ્લેન્ડ ને સ્કોટલેન્ડમાં બાપણો કરવા ગયો. સ્કોટલેન્ડના સમાજવાદી સઘ સાથે તેનો જુનો સબંધ કાયમ રહ્યો હતો તેથી તેણે સારી સહાય કરી. એ સંઘની એક વાર્ષિક પરિવર્ષમાં કોનોલી પ્રમુખ પણ ચુંટાયો. ને પછી લગભગ

તગત જ સન ૧૯૦૩ના સપ્ટેમ્બર માસમાં કોનોલી અમેરિકાને
પથે વળ્યો.

[૩]

આયર્લેન્ડનો અમેરિકા સાથે મંબદ સમજવા જેવો છે:

પાછલા સેંકડો વરસ દરમ્યાન જ્યારે જ્યારે સ્વદેશમાં જીલમ
ચાય કે દુકાળ પડે ત્યારે હજારો આયરીશ અમેરિકા સંચરે.
પરિણામે આજે જ્યારે કુલ આયર્લેન્ડની વસ્તી ૪૦ લાખની આસ-
પાસ છે ત્યારે અમેરિકામાં થોડા કે પૂરા આયરીશ વંશના આશરે
૩ કરોડ માણસો વસે છે.

વળી અમેરિકામાં સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તા છે ને ત્યાંના લોકો
ઈંગ્લંડની સામે લડીને સ્વતંત્ર થયા છે. તેથી તે આયરીશ પ્રજાને
આકર્ષે છે. આયરીશ બંડખોરોનું અને ઉદ્યોગોનું મોટામાં મોટું
ધામ અમેરિકા જ. વળી ત્યાં મ્યુનિસિપાલિટીમાં ને સરકારી અધિ-
કારમાં, લશ્કરમાં ને નૌકાસેન્યમાં, વેપારમાં ને ઉદ્યોગમાં ધણા
મોટામોટાં સ્થાન આયરીશ ભોગવે છે. તેથી તેઓ સ્વદેશની આઝાદીની
લડતમાં હમેશાં ભરપટ્ટે પૈસા આપતા રહ્યા છે.

આથી આયર્લેન્ડમાં જે આગેવાનો કંઈક પૈકાચ તે થોડા ધણો
વખત અમેરિકા જઈ આવે-વિશાળ દુનીયાનો અનુભવ લઈ
આવે ને કંઈ સારા કામ માટે પૈસા ટકા લઈ આવે.

તે મુજબ ૩૩ વરસની પુખ્ત ઉંમરે કોનોલી અમેરિકા પહોંચે
સારે તેની કામદાર આગેવાન તરીકે કાર્તિ ત્યાં પ્રસરી હતી. તેથી
ન્યુયોર્ક પહોંચ્યા પછી થોડા જ વખતમાં અમાજવાદી કામદાર પક્ષનો
એક પ્રચારક તે નીમાયો. તેને અગે તે આખા ન્યુનાઈટ્ડ સ્ટેટ્સના
એક-છેડાથી બીજા છેડા સુધી ફર્યો-ફરેર બાપણો કરતો ગયો-નવો

પક્ષ જમાવતો ગયો-ને 'તેજ' વખતે પક્ષના "પ્રમ" નામના પત્રમાં લેખ ને નોંધ પણ લખતો ગયો.

સન ૧૯૦૮માં તેને આ પક્ષના આગેવાન ઘડતર લીધેના સાથે અણુખનાવ થયો તેથી પક્ષનું કામ છોડ્યું: પણ પછીના વરસમાં અમેરિકાના સમાજવાદી પક્ષનો રાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થાપક તે નીમાએ ને તેથી વળી તે માલના એ મામથી તે સન ૧૯૧૦ના જુન માસ મુખી કરતો રહ્યો. ને પછી થોડા જ માસમાં અદેશ પરવર્યો.

આમાં કામ સહેજે સાંપડ્યાં તેથી રોડીનો મવાલ ઉઠેલી ગયો. છતાં વચગાળામાં તેને કમાણી કરવી પડેલી ને તે માટે છાપખાનામાં, કાગળખાનામાં, વીમા કંપનીની ઓશીસમા નોકરી કરેલી.

અમેરિકામાં પરદેશી રાજ્ય સામે લડવાનો સવાલ નહિ તેથી કુદરતી રીતે કોનોલીને સમાજવાદી સિદ્ધાંત પ્રમાણે કામદારોનું સંગઠન કરવાનો અનુભવ મળ્યો. તેમાં વળી આ તો દેશ નહિ પણ મોટો ખંડ-યુરોપના દેશદેશના લોકો ને તે સાથે આર્થ, યહુદીઓ અને હપ્પસીઓ વસે. તેમની વિવિધ ભાષાઓ, ખુશીઓ અને ખામીઓના ગંગા ભળતા. આ બધું જોવા સમજવાની અણુમેલી તક તેને સાપડી. તેમ ઉલ્લોગ ધંધા વધતાં, માલીક ને મજુર, ગરીબ ને તવંગર, હિંદુ ને નીચ, ગોરી ને કાળા-તેમના પ્રચંડ વિરોધ ને વિમલ જોવાની અને જગાવવાની પણ અનુપમ તાલીમ કોનોલીને મળી.

આમ કરતા જ તેણે કામદારોના વજર સમા નક્કર સંઘ બનાવવાની-ચહેર ને દેશના સર્વે સંઘમાંથી એક વિરાટ એકત્ર કામદારસંઘ રચવાની-અને તેના પ્રચંડ બળથી કામદારોની લડતમાં વિજય પર વિજય મેળવવાની યોજનાઓ તેણે ઘડી. પહેલાંયે તે મજુર તરીકે સમાજવાદી હતો છતાં તેના ઉદ્ધામ રાષ્ટ્રવાદથી જ તેણે વિરોધ ખાત પાડી હતી. પણ હવે તે ખાંડો રાષ્ટ્રવાદી રહેવા છતાં કુદાન ને

કારખાનામાં, રેલ્વે ને બંદર પર કામ કરતા મજૂરોનું સંઘબળ જમાવીને મુડીદારોની સામે ટક્કર ઝીલવાને તૈયાર થયો. ને અમેરીકામાં આટલા બધા ગરીબ આધરીશ લોકો હતા તેથી તેમનું સંગઠન ક્યાં વિના કેમ રહેવાય? તેથી તેમને બધાને નવા રાહ તરફ બાળવાને આધરીશ સમાજવાદી સંઘની સ્થાપના કરી અને તેમના મુખપત્ર તરીકે “હાપ” (આધરીશ વીણા) નામનું માસિક ચલાવવા માંડ્યું.

સંઘની પહેલી જ બહેરાતમાં કોનોલીએ લખ્યું : “આ સંઘ એક માણસ પર બીજા માણસની તેમ એક દેશ પર બીજા દેશની હકુમતનો વિરોધ કરે છે; તેથી આ સંઘ આયર્લેન્ડમાંથી અંગ્રેજ રાજ્યની નાણુદી ધ્રુષ્ટ છે, અને આયર્લેન્ડમાં તેમજ દરેક દેશમાં કામદારોનું જ એવું સંપૂર્ણ શાસન ચલાવે છે.”

આજ ગાળામાં કોનોલીએ “આધરીશ ઇતિહાસમાં કામદારોનું સ્થાન” એ લેખમાળા પૂરી કરી. તળી તેણે “સરળ સમાજવાદ” “મુડી-વાદના મુળમા જ ધા” વગેરે પત્રિકાઓ લખીને પ્રગટ કરી અમેરીકામાં કામદાર નેતાઓમાં એણે ઘણા પક્ષ જોયા. સમાજવાદીઓ, અરાજક સામ્યવાદીઓ, સહકારી મંડળીવાળા,—એ બધા મહેમાંહે લડતા ને ઝગડતા. મતમતાંતરની ખૂલ્લી ચર્ચાને તે આવકારદાયક લેખતો પણ કોનોલી તો નક્કર વાસ્તવવાદી મજૂર, તેથી પુસ્તકીયા તર્કવિતર્કની તકરારોને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપવાને બદલે તેમના સમાન સિદ્ધાંતના ધોરણુસર સહકાર કરવા તેમને ઝેરતો. આમ વરસ વીતતાં ગયાં તેમ કોનોલીની બુધ્ધિ, અનુભવ ને હિંમત વધારે પાકટ ચતાં ગયાં. આમ, તે બીજાં કેટલાંય વરસ અમેરીકામાં સુખે ગાળી શકત. પણ દેશપાર થએલા સિવાયના ડાઘપણુ પહેલા દરજ્જાનો આધરીશ અમેરીકામાં પોતાની ભાત બચાવવા બેસી રહે જ નહિ ને કોનોલી પણ ન રહ્યો.

૧. અમેરીકા ઓહાઇડી વખતે એક કવિતામાં કોનોલીએ 'ગોલ્ડનું' દિવસ
 'દાસ્ય' છે. "જે દેશ તબુ હતું તેનો અભ્ય છે" તેનું ગૌરવ
 'વરગોવાસ વખતું' અને; અને જે દેશ અને એ જોયો અભ્ય છે
 ત્યાં દુઃખ અને ભય છે. છતાં અમેરિકાની પરવા ન કરતાં
 દિલ યતનના મુને ચરણ થાય છે. માતા દરિયા કિનારે આંધ્ર
 કસારે છે ત્યાં તેના દુઃખમાં ભાગ પડાવવા હું તણસું છું." કોનોલીનું દિવસ
 આમ વતન તરફ વળ્યું તે વખતે તેના જુના મિત્ર બીવી મો. આયને
 તેને આપશે-ના સમાજવાદી પક્ષ તરફથી વ્યાખ્યાન આપવા
 'ગોલ્ડનું, તેથી પાછો કુટુંબ પરિવાર સાથે' તે સન ૧૯૧૦માં
 સ્વેદેશ સમયો.

૧. [૪]

હવે કોનોલી સ્વાયક મમદાર નેતા તરીકે મેદાનમાં પડ્યો. વય
 બાળામાં જવી લડતની પૂર્વજીવિકા પણ ઠીક તૈયાર થઈ હતી સન
 ૧૯૦૫માં શીનફેલ્ડન અળવળનો જન્મ થયો. રાજકીય દૃષ્ટિએ તે
 હુદામ હતી. પણ તેની દષ્ટિ પુરાણી હતી. ધણી જાનતમાં
 ઝાંધીછના. સામાજિક-સ્વદેશી મા સાથે તેને સરખાવી શકાય.
 છતાં તેમાં એ પુત્રન વર્ગ બળતો ગયો તેમ નવા સામાજિક સવલેજી
 (અર્થાં પણ યવા સાગી. "ગેલ્લસ લીગ"-રાષ્ટ્રીય સાહીત્ય સમર્થને ખુદ
 કોનોલીક પાદરીઓમાં પણ નવા વિચારો પુટતા હતા. અણી અટીક
 પાર્લામેન્ટ પણ ઠેરઠેર મળુરોના ખગાર ને વમવાટ, આવાખર્ચ
 તગેરે વિશે તપાસ કરવાને કમીટીઓ નીમતીને તેના ને હુવાલોમાં
 અવનવી બનામજો અતી આથી પાર્લામેન્ટના "હોમરસ" વાદીઓમાં
 પણ નવી જાગૃતિ આવવા સાગી અને કોઈક કોઈક મહિમાતમેર
 સમાજવાદ તરફ ટળતા હતા.

પથુ 'કોનોલીની' જેરહાજરીમાં 'કામદારોની' સડતોનો 'ખરેખરો' હાલ પહેલવાન તો જીમ લારકીન હતો. છ કુટુંબોએ ને એ રૂબ-રૂબ બેઠો જવામદ આજે પણ હાથાત છે. તેને પુસ્તકીયા અર્થશાસ્ત્રની ને ચતુર દલીલોની કંઈ કિંમત નહોતી. તે તો ગરીબાઈ વાળવાને કામદારોને ઉસ્તાદીથી સડવોની નબને તો આચીતી હડતાલો પાડીને માલીકોને નમાવવાની જ સલાહ આપતો. તેની તીખી તમતમતી વાણી કામદારોના દિલમાં સોસરી ઉતરી જતી તેથી તેમની અને તેની વચ્ચે દોષોજન દોસ્તીનો સંબંધ બંધાયો. આમ થોડાં જ વરસમાં તેણે ઠેરઠેર મજુરોની ચમકાવનારી હડતાલ પડાવી. સાથે જ સાથે તેમનાં ધંધાવાર, યુનીયન બનાવ્યાં. સન ૧૯૦૬માં તેણે ખસેડેલું એક જ "ટ્રાન્સપોર્ટ એન્ડ જનરલ વર્કસ યુનીયન" - વાહ-તોલા અને બીજા સામાન્ય કામદારોનું એક પ્રચંડ યુનીયન બનાવ્યું; અને રોજ-પરોજ ગર્જના કરીને ડબ્લીનના કામદાર વર્ગના દિલમાં આગ-પ્રજ્વળાવી મુકી.

કોનોલી સન ૧૯૧૦ની આખરે આવ્યો એટલે તરત જ તેની અને લારકીનની જોડી બંધાઈ ગઈ, ને તેમણે સાથે મળીને કામદારોની હડત પૂરજોશથી આગળ વધારવા માંડી.

ડબ્લીનના કામદારોની હાલત આ હડતને અનુકૂળ હતી. ઇંગ્લંડ કે સ્કોટલેન્ડથી પણ જે ડબ્લીન ભય તેનું દિલ ત્યાંના મજુરોની હાલત જોઈને કંપી જ ઉઠે જે કામ માટે ઇંગ્લંડમાં અઠવાડિએ ૩૦-૪૦ શીશીંગ મળે તેના ડબ્લીનમાં ૧૦-૧૫ શીશીંગ મળે તો નશીમ. ૧૫-૨૦ વરસની જે છોકરીઓને સાધારણ નોકરી પેટે લંડનમાં અઠવાડિએ એક પાઉન્ડ મળે તે ડબ્લીનમાં સાગ્યે ૬-૭ નશીશીંગ દેખે.

ને જેવી દુકા આવક તેવા જાવકર આવસ. - ઘણાં એ "ધર"માં

પાણી મળતું હોય, બારીબારણાંના બરોસા ન હોય. કંડોમાં તો પવન
સોંસને ચાલ્યો આવે ને માણસને ધરી નાંખે. ને વળી બાંગેલી
ઘુટેલી દીવાલોની આસપાસ ઉંદરની દોડદોડ પણ ચાલ્યા કરે. આવા
શહેરમાં દર દબરે રહતું મરણ પ્રમાણ હોય ને વેશ્યાનો વેપાર
ઉઘાડેછોક ચાલે એમાં શી નવાઈ?

જ્યાં કામદારોનું આવું ભયંકર શોષણ કરીને મુડીવાળા મહે-
લાનો બધે ત્યાં વીસમી સદીના એ શુલાભો લારકીન-કાનોલીની
આગેવાની નીચે બંદ પોઝરવા કેમ તૈયાર ન થાય ?

આ પરિસ્થિતિ ઠી જઈને કાનોલીએ તેના પ્રચારમાં નવી
દિશા લીધી. શૂતકાળની શાસ્ત્રીય ચર્ચાઓ છોડીને હવે કામદારોની
વાસ્તવિક સ્થિતિનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કરવા માંડ્યો; ને રાજકીય
કે સમાજવાદી વાદવિવાદ કોરે મુકીને સીધી લડતની જ, દીમાચત
આદરી; અથવા ખીજ શબ્દોમાં કહીએ તો, મુડીવદની સામે
રણસંભામ ખેલતે ખેલતે જ કામદારોને વહેવાર અર્થશાસ્ત્ર
શીખવતો ગયો.

સન ૧૯૧૧માં ડબ્લીનનું કામ તેના પાવરધા ગોડીયા લારકીનને
સોંપીને કાનોલી બેલદારદ ગયો. તે શહેરના બોટાજંદર પર કામ
કરતા ગોદીવાળાની હાલત તેને ભયંકર લાગી. મજૂરોને આખા
દિવસમાં એટલો બધો ભાર ઉપાડવો પડતો કે જ્યાં તેમનાં પોસાદી
ચરીર ઘુટી જતાં. તરતજ તેણે ગોદી પર ચાલ્યું જમાવ્યું ને રોડ
દિવસ સમગ્રુત ને ભાષણો આપીને ગોદીવાળાનું તેમજ ખંલાસીઓનું
સંગઠન સાધવા માંડ્યું.

આપંતી તે ખેલદારેના કામદારોને આપવાની તેણે ના પાડી. તરત જ આ ખલાસીઓના તેમજ પોતાના પગારના વધારા ચાટે ગોંદોના મંજુરોને હડતાલ પાડવાની કોનોલીએ સલાહ આપી. થોડા જ દસાકમાં ૧૦૦ મંજુરો ગોંદી છોડી ચાલ્યાં ગયા. જોતજોતામાં બંને ખાતાના કામદારોને પગારમાં ઠીક વધારો મળ્યો!

આવી હડતાલની બાબતમાં કોનોલી, તેના દોગત લારકીનને પથે પડ્યો. તાકડો જોઈને તરતજ હડતાલ પાડવી, યુનીયનની કમીટીની સભાની મંજુરીની પણ વાટ ન જોવી, અને એક ખાતાના મંજુરોની બહાર બીજાએ તરતજ વીજળીક ત્વરાથી ધાવું-એજ તેનો મુદ્દેશ હતો.

- છતાં અતુભવ વધતાં કોનોલી અકકલ ચલાવીને નવાનવા અખતાર કરતો. ખેલદારની કાપડની મીલમાં કામ કરતી સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ પર ભયંકર જુલમ થતો. મૂળમાં તો પગાર હલકો ને તેમાં નહોતો બહાનાસર બારે દંડ થતો. આખા કારખાનામાં ગુલામીની દુર્ગંધ ફેલાઈ હતી.

કોનોલીએ હુકમ આપ્યો એટલે ૧૧૦૦ સ્ત્રીઓ હડતાલ પર ગઈ. તરત જ તેના પ્રતિકાર રૂપે માલીકોએ મીલના દરવાજા બંધ કર્યા. પહેલી જ સભામાં શહેરની ૩૦૦૦ સ્ત્રીઓ હાજર હતી ને તેમણે સર્વ સામાન્ય કામદાર સંઘની શાખા સ્થાપવાનું કરાવ્યું.

પણ કોનોલી તરતજ સમજી ગયો કે આવી હડતાલ લાંબો વખત ટકી સકશે નહિ. જાહેર પ્રજાની મદદ નહિ એટલે કામદારો શૂંએ ક્યાં સુધી મરે? તેથી તેણે એક નવો તુકડો રચ્યો. બધી સ્ત્રીઓને કોનોલીએ સલાહ આપી કે “કામે જાઓ. પણ જો તમારામાંથી એકને હસતાં કોઈ ચેકે તો બધાં ચે હસવા માંડજો;

ને એક જાણને કાઢી મુકે. તો ત્યાં તે તમારી, ચાલ, લાઈને બદલે નીકળ્યો.”

આ સલાહ બરે આવી ને કે આ મીલમાં કામદારો પર જુલમ કર્યો હજીયો થઈ ગયો.

કોનોલી લડવામાં થયો હતો તેમ સમાધાન કરવામાં પણ ચકાર હતો. સન ૧૯૧૨માં વેકસફર્માં લોખંડી બહીતા કામદારોની હજાર તાલ પડી. ત્યાં એક આગેવાન પદ્મચો, તેથી કોનોલી ત્યાં પહોંચ્યો. ને તરત જ માલીકો સાથે મસલત કરવા લાગ્યો. યુનીયનની મંજુરીનો સવાલ મુશ્કેલ નીવડ્યો. માલીકોએ ડબ્લીનના સામાન્ય યુનીયનને મંજુર રાખવાની ના પાડી ત્યારે કોનોલીએ રથાનિક કામદારોના યુનીયનની મંજુરી માગી તે માલીકોએ તરત જ આપી. એટલે કામદારો કામે ચડી ગયા ને પછી રથાનિક યુનીયન ડબ્લીનની સંસ્થા સાથે જોડાયું ત્યારે માલીકોએ આખા આડા કાન કર્યા!

આ સાલમાં-૧૯૧૨માં સમગ્ર આયર્લેન્ડની ટ્રેડ યુનીયન કોંગ્રેસ (કામદાર પરિષદ) મળી તેમાં કોનોલીએ હાજરી આપી, ત્યાં તેણે તમામ જાહેર સંસ્થાઓ પર-ધારાસભામાં ને મ્યુનિસિપાલિટીમાં કામદારોના પ્રતિનિધિઓ મુઠી મોકલવાની દરખાસ્ત મુકી. પરિણામે “આયર્લેન્ડના કામદારો, નવી આઈરીશ પાર્ટીમેન્ટમાં પોતાના મુશ્કેલ પ્રતિનિધિઓના કામદાર પક્ષ રચી શકે” તે સાક્ષીત્વ તમામ રાજ્ય કીય પક્ષોથી સ્વતંત્ર આઈરીશ કામદાર પક્ષ સ્થાપવાનું! આ સભાએ ન કરાવ્યું.

કોનોલીને એમ લાગતું કે જ્યારે રથાનિક ધારાસભા સ્થપારો ત્યારે આગળના ઉદ્યોગવાદીઓ મુડીવાળાની સાથે મળી જઈને છેક પ્રતિગામી બની જશે અને તેવે વખતે સ્વતંત્ર મજુર પક્ષ નહિ હોય તો કામદારોના હિતનું સાચું રક્ષણ નહિ થાય. આમ ખીટીશ અમલ

પૂરા બહારમાં દેશમાં આવતો હતો તે છતાં પણ “હોમ રૂલ” વાળા સાયેન્સોટું એકમ સ્થાપવાનો ફાકટ ફાંદો તેણે માર્યો. નહિ અને ઇતિહાસતા । આદેશ મુજબ ઈંગ્લેન્ડ અમેરીકા જેવા બીજા દેશોની મારફતે આવશે તો તે પછી કામદાર પદની તેણે હિમ્મત લેવા સ્થાપના કરી.

આમ કરતાં સન ૧૯૧૩ની સાલ આવી ત્યારે લારડીન ને કોનોલીને તેમની જીંદગીની મોટામાં મોટી હડતાલ ચલાવવાનો અવસર આવ્યો.

[૫]

હડતાલની શરૂઆત નો નજીવી લાગે એવી હતી. ડબ્લીનની દ્રાખેના થોડા કામદારો બરતરફ થયા તેથી તેમના કેટલાક સાથીઓ કામ છોડી આત્મા ગયા. હડતાલનો પવન જોતજોતામાં ફેલાવા લાગ્યો. બીજી પાસે ડબ્લીનના તાલેવાન માલીકોએ આગલી સંતલસ પ્રમાણે પણ નક્કી થયું હતું કે જો તેમ કરીને કામદારોનું એક યુનીયન થયું છે તેના ભાંગીને લુકા કરવા. તેમણે શહેરના ૪૦૦ શેડીઆને ‘સૂચના આપી’ કે જે પુરુષ કે સ્ત્રી કે નોલી-લારડીનના એકત્ર યુનીયનમાં ન જોડાવાનું વચન આપે તેમને જ કામ પર પાછા લેવા.

આ વાત જાહેર થતાં કામદારોએ પણ કમર કરી ને ૩૭ યુનીયનના આશરે ૨૦,૦૦૦ કામદારો હડતાલ પર જતયા. ડબ્લીનના રાજમાર્ગો પર સુનકાર વર્તી રહ્યો. પણ તે થોડો વખત જ. દ્રાખ, બસ, કારખાનાં વગેરેના માલીકોએ ગુલામી ખત લખાવી લખને કોઈ કોઈ કામે લગાડના માંડયા-પોલીસ ને લારકરની મદદથી પણ કોઈ કોઈ વાહનો ચલાવ્યાં.

કુદરતી રીતે હડતાલીયાએ વિરોધ કરવા માંડ્યો-તેથી ઝપાઝપી, મારામારી, પોલીસના લાફીચાર્જ વગેરે પ્રમંગો બનવા લાગ્યા. શહેરની મુશ્કેલીમાંતિ જાણવવાને બદલે અગ્રિજ મરકારે વધારે ને વધારે પોલીસને લસ્કર.પણુ શહેરમાં જમાવવા માંડ્યું. ખરેખર આઠેક મહિના આ હડતાલ ચાલી તે દરમ્યાન તો આ શહેર એક રણસેત્ર સમું બની ગયું.

રોજ રોજ એક મોગ ચોમાનમાં હળરો હડતાલીયાની સભા થાય ત્યા પોલીસના દંડ હિજલે-લોકોને ધૂળ ચાપ-ધમસાણુ મળે. તેવામાં જો'કોનોલ સ્ટ્રેટના મુખ્ય માર્ગ પર સભા ભરેર કરવામાં આવી તેની પોલીસે બંધી કરી. છતાં લોકો તો આ ગળ્લમાર્ગ પર હળરોની સંખ્યામાં ભેગા થયા. પોલીસ ને લસ્કરે પણ પાછી તૈયારી કરી રાખી.

સભાના બરાબર વખતે જીમ લારકીન ગસ્તાની એક બાગુએ આવેલી ઈમ્પીરીયલ હોટેલના છળમાં આબાદ રીતે હતો થયો. તેણે ખોટી દારી પહેરી હતી તે ખેંચી કાઢીને તેણે બોલવા માંડ્યું. તરતજ પોલીસે તેને પકડ્યો ને પછી લોકોના ટોળા પર બચકર હુમલો કર્યો. સ્ત્રીઓ, પુરુષો ને બાળકો-બંધાં એ હુમલાનાંભોગ બન્યાં. ધણે ઠેકાણે લોકો પોલીસની સામે પણ હિંમતવા ને નાની નાની લડાઈઓ શેરીએ શેરીએ જમી. આ ખખર ફેલાતાં આખા આયર્લેન્ડમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો.

એ દિવસના પોલીસના હુમલાથી નોલન નામનો એક જુવાન કામદાર મરણ પામ્યો તેની સ્મરણપાત્રમાં જંગી સરખસ સામેલ થયું. ડબ્લીન્નવાસીઓના દિલમાં આ કારમો ઘા ઘણા વખત સુધી ન રાખો.

મહિના પર મહિના જતા ગયા-ને હડતાલીયામાં જૂખમરો

વધતો ગયો તેમ પ્રજાની લાંગણી 'તેમની તરફ વહેવા લાગી. શરૂઆતથી શીન ફેંધેને કે હોથ રૂલ પડે આ હડતાલને ટોકા નહોતો આપ્યો. પણ વખત જતાં તટસ્થ લોકો પણ કામદારસંગઠનના હક માટે લડતા બહાદુર નરનારીઓ પર આધારીન થવા લાગ્યાં ને પીએસ જેવા રાષ્ટ્રવાદીઓ પણ તેમને શાખાશી આપવા લાગ્યા.

તેવામાં લીવરપુલ ખાતે બ્રીટીશ કામદારોની કોંગ્રેસ મળી તેણે આ હડતાલને ટોકા આપવાનો ઠરાવ કર્યો. તેનું એક પ્રતિનિધિમંડળ ડબ્લીન આવી મથું ને તેણે સમાધાની માટે ઘણી કોશીશ કરી. પણ માલીકો એકના બે થયા નહિ.

આ જોધને “એ. ઈ.”-મી. રસલ જેવા વિદ્વાન સાહિત્યકાર પણ ખુબ ચીઠાયા. તેમણે “આઈરીશ ટાઈમ્સ”માં એક ઐતિહાસિક પત્ર પ્રકટ કરીને ડબ્લીનના મૂર્ખ મહોન્મત માંધાતાઓ પર સખ્ત શીટકાર વરસાવ્યો. પણ પત્થર પર પાણીની અસર થાય ?

પછી વળી અંગ્રેજ કામદારોની મદદ મેળવવાને લારકીન ને કોનોલી લંડન ગયા. તેમણે તો આઈરીશ માલીકોને નમાવવાને બ્રીટનના કામદાર-આગેવાનોને હડતાલ પર જવાને સમજાવ્યા. પણ તેમની સૂચના કોઈએ સ્વીકારી નહિ. તેથી દેશ-દેશાંતરના કામદારોના સહકાર વિશે નિરાશ થઈને આ બીરાદરો ડબ્લીન પાછા ફર્યા.

છેવટે આઠ મહિને આ લડતનો અંત આવ્યો. માલીકો ને કામદારો બન્ને થાકી ગયા. એકત્ર કામદારસંઘને મંજુરી મળી નહિ. પણ કામદારો પાસેથી ગુલામીખત પર સહી લેવાની વાત પણ માલીકોને પડતી મુકવી પડી. ઘણા ઘણા “સ્વતંત્ર” કામદારો કામ પર લેવાયા-ને કામદારોના એકત્ર યુનીયન પર માલેતુજનોનો આખરી પ્રદાર નિષ્ફળ ગયો.

ન્યારેત બધી, ધમાલ ને સાધ્ય પતી ગયા ત્યારે હુંદએલોઃ
ધવણેલો આધરીશત્રમજુર આસ્તે આસ્તે ખડોચયો—ને તેનીત્રશકિત
અને શ્રદ્ધામા, કાયમનો પ્રધારો થયો વળી ધાર્મિકને ગાજકીય બેદ
આ લડતથી વીસારેમડ્યા—ને આર્થિક બેદ તરી આવ્યા ને ડબ્લીનના
હજારો ગરીબ સ્ત્રીપુરુષ મજુરોએ જૂપ્યે પેટે આ લામી લડત,
સગકા ને માલિકોના સયુક્ત બળ સામે ટકાવીને આખી દુનીયામા
આયર્લેન્ડની જનતાનો વિજય ડોકા વમાડયો.

[૬]

આમ કામદાઃ લડત પૂરી થઈ તેવામા તો રાજકીય સમાનના
પડધમ વાગી રહ્યા

સન ૧૯૧૩-૧૪ની સાલમા ખીટીશ પાર્લામેન્ટમા આધરીશ
હોમ રૂલ બીલની ચર્ચા ચાલતી હતી તે કાયદો પસાર થતા સુધીમા
આયર્લેન્ડના મવાળ મોવડીઆઓ વાત વાતમા નમ્રુ આપતા
ગયા અસ્ટરના અગ્રેજશાહી લોકોએ આ બીલની સામે જોહાડ
જગાવી તેથી તેને જુદુ પાડવાનું તેમણે કયુલ કયું, પોસ્ટ ઓફીસ,
અને જકાતવેરોના ખાતા પણ છોડી દીધા એકદર દેશના કવેરા
પર પણ અગ્રેજ સત્તા કયુલ રાખી. આમ અગ્રેજ રાજકર્તાઓ
આગળ આધરીશ બેડખાઓએ નાકલીંગીઓ તાણી છતાં યે આખુ
બીલ હવામા જ ટગાર્ઈ રહ્યું. આથી “હોમ રૂલ” પણ સામે
આયર્લેન્ડના તમામ હિંદામ વર્ગોમા, રોષ વ્યાપી રહ્યો.

આવે વખતે પણ અસ્ટરના સર એડવર્ડ કાર્સન વગેરે આગે
વાનોએ તેમની સ્વયસેવક સેના ભગતી કરવાનું અને તેને માટે
ભારોભાર બદક ને દારૂગોળો આપાત કરવાનું આપુ સખ્યુ તેથી

દક્ષિણ વિભાગની પ્રજાનું, લોહી ઉઠળી ગયું. બેલફાસ્ટની હરિશ્ચંદ્રમાં
ડબ્લીનના આઝાદ (Republican) પક્ષે આપરીય સ્વયંસેવક સેના
રચવા માંડી. તેમણે પણ ચોરીધુપીધી ચત્રાજ ને સામગ્રી
લાવવા માંડ્યાં.

આખે સેનાઓ તૈયાર થતી હતી તે અસામા કોનોલીએ શહેરી
સેના (Citizens' Army) રચવા માંડી. ઉશ્વેલી હડતાલ દરમ્યાન
ધારણીને જાહેર કર્યું હતું કે કમઘરો લશ્કરના રાક્ષસી દુમલા
સાંખશે નહિ. કામદારોના કાષ્ઠમના રક્ષણ માટે ૧૯૧૩ના નવેમ્બર
માસમાં આ સેનાની બરતી શરૂ થઈ અને કેપ્ટન બ્લાઈટ તેને લશ્કરી
તાલીમ આપવા માંડી. ખીજા જો હથીઆર લાવે તો કોનોલીને
કેમ ન મળી શકે?

આમ આયર્લેન્ડમાં ઉત્તર ને દક્ષિણમાં સ્વયંસેવકોની ગર્જના
અને હથીઆરોના અડખઘાટ સંમળાતા હતા તેવામાં સાચા ગોળી-
બાર થયા. સન ૧૯૧૪ના જુલાઈ માસમાં ડબ્લીનનું સ્વયંસેવક દળ
દારજોગો બદરશી સેરવીને “બેએલર વોક” નામના નદી કીનારાના
રસ્તા પરથી ઉઘાડેઉઘાડ લાઈ જતું હતું તેના પર અઝેજ લશ્કરે
દુમલો કર્યો. ટેલના માણસો કતલ-ચપા-ધણા વધાવે ધાયલ થયા.
આમ અચાનક રીતે ઈંગ્લાંડ-આયર્લેન્ડના રાજકીય સંબંધોમાં
મંડાણ થયાં.

તે પછી એક માસમાં ઓગસ્ટની શરૂઆતમાં મહા યુદ્ધ શરૂ
થયું, ને જોતજોતામાં જર્મન લશ્કર બેલ્જિયમનો કચ્ચરધાણ વાળીને
ફ્રાંસની સરહદ પર ધસી આવ્યું. એક બાલ્કન દેશના ખુણામાં
ચીનગારી સળગી હતી તેમાંથી આખા યુરોપ ખડમાં-દુનિયામાં
બંધકર આગ પસરી ગઈ.

આવી લડાઈ તરફ પીઅર્સ ને કોનોલી જેવા તમામ

જલ્દત આધરીશોની કુદરતી વલણ સમજવી જોઈએ. આગલી સદીઓમાં જ્યારે જ્યારે ઇંગ્લેંડ પરદેશ સાથે લડાઈમાં યુદ્ધાર્થે ત્યારે દેશાભિમાની આધરીશ હંમેશાં રાજ્ય સામે બંડ કરતા અને બને તો સામા દુરમનોનો સાથ લેતા. સન ૧૭૮૮નો વુલ્ફ ટોર્નનો આદર્શ જગત્તહેર હતો. ઇંગ્લેંડ-ફ્રાંસ વચ્ચે લાંબી લડાઈ ચાલતી હતી ત્યારે ટોર્ને પરેલી સ્વદેશમાં જ બંડની આગ પેટાવી હતી. પછી તેમાં નિષ્ફળ જતાં ફ્રાંસથી લસકર લઈ તે સ્વદેશ આવ્યો. તેની ચહીદીથી તેનો પરાપૂર્વનો દાખલો ઉદામ આધરીશના દિલમાં અંકાયો હતો.

આમ “ ઇંગ્લેંડની મુસીબત તે આપણી તક ” એ સિદ્ધાંત અમલમાં મુકવા જલ્દત રાષ્ટ્રવાદીઓ તેમજ કામદાર આગેવાનો અધીરા થઈ ગયા. પણ વધારામાં કોનોલીના સમાજવાદી દિલમાં એક બીજી લાગણી બહુકવા લાગી. સમાજવાદીઓ તો તમામ મુદ્દને રાજવીઓની અને મુડીવાળાની પાસવ લીલા જ માનતા આવ્યા છે. આ ટાંકણે લેનીને પણ પડકાર ક્યો કે મર્વે સમાજવાદીઓએ આ મુદ્દનો વિરોધ કરવો-મુરોપના કામદારોએ એક બીજાનો સંહાર કરવા રણક્ષેત્રમાં ન જ જવું. અને તેમના પર ત્રાસ થાય તો તેમણે પોતપોતાનાં આપખુદ રાજ્યોને જ હિમાદી નાંખવાને પ્રવૃત્ત થવું.

પણ ૧૯૧૪-૧૫માં લડાઈનો વટોળીઓ જાગ્યો ત્યારે તમામ દેશના ખરા સમાજવાદીઓ, પોતાના મુળ સિદ્ધિતોનો ક્રોધ કરીને ચાલુ પ્રવાહમાં ધસડાઈ ગયા. આ જોઈને જેમ લેનીને તેમ કોનોલીને પણ ખારે સંતાપ થયો. પણ તેથી માથે હાથ દઈને સુઈ ન રહેતાં સાચા સમાજવાદી તેમજ રાષ્ટ્રવાદી તરીકે આપર્થે-ડની જૂમિ પર જ સદીઓના શાસકોને શાસન આપવાને કોનોલી તૈયાર થયો.

આવે વખતે વળી “ હોમરૂલ ” આગેવાન રેડમંડે દેશને બચાવ દેવો દીધો. અંગ્રેજ સરકારે લડાઈ દરમ્યાન “ હોમરૂલ ”ના કાયદોનો

અમલ મુલતવી રાખવાનું જાહેર કર્યું. તે છતાં પણ આ બાપલા આગેવાને આયતેન્ડની મંપૂર્ણ વફાદારી જાહેર કરી દીધી ને તેનાં માણસ અને રિલ્લિસિલ્લિ બીનશરતે અંગ્રેજ રાજકર્તાઓને શરણે કર્યાં.

આ બાપણુ વાંચીને કોનોલીએ તો રેડમન્ડ અને તેના સાથીઓ પર પીસ્તાળ પાડી. તરતજ તેના પત્રમાં જવાબ વાળ્યો કે રેડમન્ડે ઇંગ્લંડને કોલ આપ્યો છે પણ તે કદિ પાળી નહિ શકે.

દેશમાં સીપાઇઓની જે બરતી ચાલી ગઈ હતી તેની મામે કોનોલીએ મોરચા માડ્યા.

આ વખતે કોનોલીની સ્થિતિ મુશ્કેલ હતી. તેના યુનીયનનું જોર છેલ્લી હડતાલથી નબળું પડી ગયું હતું તેથી તે કામદારોની સાર્વત્રિક હડતાલ પાડીને ઇંગ્લંડનો મક્કમી રથ ચેકી શકે તેમ નહોતું. વળી રાષ્ટ્રવાદી કક્ષાઓએ જે સ્વયંસેવક દળ રચ્યું હતું તેની વ્યવસ્થાપક ઠમીંગમા રેડમન્ડના મવાળ પ્રતિનિધિઓ ધુસી ગયા હતા. તેથી પીઅર્સ જેવા જહાલો આ સૈન્યની બંદુક સરકારની સામે ફેરવવાની જે છુપી તૈયારી કરતા હતા તે મુશ્કેલ બન્યું ને બાકીના બધા પાર્લામેન્ટના મજાસદો, વેપારીઓ, કારખાનાવાળા, હાયાવાળા આ બધા તો વફાદારી અને બરતી કરવાના બમુરી કાગારોળ કરી રહ્યા.

સન ૧૯૧૫નું વરસ ધપતું ગયું તેમ મામેલો 'વધારે' ગંભીર
 "બનતો ગયો. લગાઈ હવે તો લાંબી - આલશે, તિમાં 'બન્ને' પક્ષના
 લાખો માણસો ભરતી થશે ને - ખતમ થશે. 'ઈસ'ડમાં તેમ
 આયક્ષેન્ડમાં પણ લશ્કરી નોકરી, ફરજિયાત-યમે એમ ધીમે ધીમે
 , સમત્તયુ. એક પાસ દેશમાં વધારે જુવનોને લગાઈમાં હોમવર્કને
 પ્રચાર ચાલતો. ગયો ત્યારે બીજી પાસ. હજારો આઈરીશ સીપાઈઓ
 , હુલા, લંગડા, કાણા અને અપંગ થઈને સ્વદેશ પાછા ફરવા લાગ્યા.
 આવા સીપાઈઓ મોટે ભાગે તો કામદાર વર્ગના હોય. તે જોતાં
 કોનોલીની રોરગમાં આગ વરસી રહી.

હવે કોનોલીએ તેના જીવનો આખરી ફેસલો કરી લીધી. તેડ-
 ન્માંડ વગેરે ભવાળો તો આજે ભરતીને તેમ આવતી. કાલે ફરજિયાત
 નોકરીને પણ ટેકા આપીને બંડખોર આયક્ષેન્ડનું નાક કાપશે. આજે
 કામદારોને ધેરાબંધની માફક કપાવાને તે અગદેશ સધ ૧૯૧૫. છે
 તેમ સવિધ્યામાં વધારેને લઈ જશે. તેથી હવે કામદારોના - વાલી
 પત્નીકે તેમજ આઝાદ રાષ્ટ્રવાદી તરીકે કોનોલીએ અગ્રેજી રાજ્ય સામે
 બંડ જગાવી તેની પ્રતિજ્ઞાને આઝાદ ફાટકો મારવાનો નિશ્ચય કર્યો.
 કેનેડામાં, આફ્રીકામાં કે હિન્દમાં બંડ ચામ-તે કરતાં ઈસ'ડના ધર
 આંગણે આયક્ષેન્ડમાં બંડની જવાળા ભજુકે તો જ છીટીશ સિંહની
 પુંછડી અમળાય ને આયક્ષેન્ડનો "વફાદારી"ને પરપોટા કુટી જાય.
 આવા ઐતિહાસિક અમંગે આઝાદીનો તાવટો, ફરકાવીને સદીઓથી
 નામચીન થયેલા દેશમાં એક પણ સાચો વીરલો જીવતો હોય છતાં
 દેશના હજારો લાખો કામદારો, ઈસ'ડના વફાદાર સીપાઈઓ-યમને
 ક્રીસ અને ફાઈડર્સ તરફ ધસડાય અને કપાય એ કેમ-ખમાય ?

જહાવ રાષ્ટ્રવાદી અગ્રેસર પીઅર્મ પશુ આ વિચારનો હતો.
 'પશુ' તેના સ્વમંસેવક દળની નીતિરીતિનો બંધોસો નહોતો. ત્યારે
 કોનોલીના "શહેરી સૈન્ય"માં તો આશરે ૨૭૦ સીપાઈઓ જ

ભરતી થયા હતા : ‘આટલા’ માણસો ‘એકલે’ હાથે ‘શ્વીટીશ’ ‘સામ્રાજ્ય-શાહીનો’ સામનો કેમ કરી શકે ? ‘અવગત, વિજય’ નજીક મળે, ‘એ’ ‘તો’ ચોખ્ખું’ ‘હતું’. કોનોલીના મનમાં પણ ‘કોઈ’ ‘શ્રમ’ મહોતો : ‘પણ’ રાષ્ટ્રવીર પીઅર્સની માફક આ સમાજવાદી કોનોલી ‘પણ’, ‘આખરે’ વિજય મળે ત્યાં સુધી ટોન ને એપેટ જેવા શગઓએ સોપેલી, ‘આઈરીશ’ શહીદીની પુગણી જોત સળગતી રાખવાની જ તમના રાખેતો. ‘એમ’ થાય ‘તો’ જ પછીની ‘કોઈ’ પેઢીના વીરાઓ કોઈ અનુકૂળ પળે સીતમગારો સામે રથસુઆમ ખેલીને દેશની આઝાદી પાછી મેળવે !

કોનોલીના ‘રથુટ’કાર રોજ રોજ ‘સાંભળીને’ રાષ્ટ્રીય ઉદ્ધામોને પણ સપાટો મારવાની ફરજ પડી. ‘આઈરીશ’ સ્વયંસેવક ફળની કમીટીમાં રેડમંડના પ્રતિનિધિઓની સાથે પીઅર્સ વગેરે જે ઉદ્ધામો હતા તેઓ ખરે જોતાં (Irish Republican Brotherhood) છુપી ટોળીના સભાસદ હતા. તેઓ પણ અણીને પ્રસંગે બડ ઉઠાવવા ‘ચહાતા’ હતા પણ તેઓ છુપી રીતે દેશભરમાં તૈયારી કરીને પછી જામગરી ચેતાવવાનો મનસુબો રાખતા.

આમ કોનોલી ને ‘પીઅર્સ’ના સાથીઓ વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ હતો. ‘તેઓ’ ‘પહેલા’ ‘તો’ ‘કોનોલી’ પર ખુબ ‘ચીઠાયા’. કોનોલી આમ ‘ઉધાડે’ ‘છે’ ‘ખંડની’ ‘વાતો’ ‘કરે’ તેથી ‘એને’ ‘અધાય’ જહામોની ટપોટપ ધગપકડ થાય, ‘શરી’ ‘હડતનાં’ ‘અધા’ સ્વપ્ના મનમાં જ ગંદી જાય-એવી દહેશત રાખતા.

સદ્ભાગ્યે ‘આ’ અવસરે ‘આ’ જહામોના સરદાર પીઅર્સને ‘કોનો-લી’નો ખાનગી મેળાપ થયો—તેમોંથી ‘ગાદી’ ‘મિત્રાચારી’ જામી. ‘આ’ ‘અણીને’ વખતે ‘‘આઈરીશ લોકો’નું’ ‘અલિધન’’. આપવા ‘‘વિરોધ’-ને’ ‘સંમત’ થયા ‘જતાં’ ‘પીઅર્સ’ ‘જરા’ ધીરજ ધરવા સલાહ આપી તે

કોનોલીએ ન માની. તેથી એક દિવસ જહાલોની એક ટુકડી કોનોલીને ઉપાડી ગઈ ને ત્યાં કોનોલી છુપી કમીટીને મળ્યો. ત્યાં કોનોલીના મતને મંજૂર કરીને ૧૯૧૬ના ઇસ્ટરનો રવિવાર બંડ માટે દરાવવામાં આવ્યો.

સન ૧૯૧૬ના આરંભમાં કોનોલીની શહેરી સેનાએ તેમજ આધરીશ જહાલ દળે આગામી યુદ્ધની તૈયારીઓ કરવા માંડી. કોનોલી તો તે વખતે તેના કામદાર સંઘના “આઝાદ ભવન” (Liberty Hall) માંજ ગહેતો. આખો વખત એક હાથમાં ભરી સેવોત્તર ગમતો, ને સાથે સગીન-બંદુકવાળા બે અગરક્ષક ચોરીસે કલાક સાથે રહેતા બંદુકો ને દારૂગોળો આ મકાનમાં જમા થતો હતો : ને પતરાનાં ખોખામાંથી ભારેભાર બોંબ મન્યે જતા હતા.

નવાઇની વાત તો એ છે કે ઇસ્ટરનો તહેવાર આવ્યો ત્યાં સુધી અગ્રેજ પોલીસે ન તો કોઇને પકડ્યા કે ન તો કોઇના મકાન પર દરોડો પાડ્યો. આધરીશ સ્વયંસેવકો તો બધુ છુપી રીતે કરતા; પણ કોનોલી તો આઝાદ ભવનની બારીમાં ઉભો ગહી હુંકાર કરતો. તેના સ્વયંસેવકો હાથમાં હોકીની લાકડી લઇને જાહેરમાં તાલીમ લેતા હતાં પોલીસે માત્ર એકજ કાગલહી કરી. આઝાદ ભવન પર “અમે રાજ કે કેમર સાફ લડશું નહિ” એવા શુબ્દોનો મોટો પટો હતો તે બળજબરીથી પોલીસ ધાડીને ઉઠાવી ગઈ. બાકી કેટલીક વાર ધરપકડની વાતો પોલીસ ખાતામાં થયેલી પણ તે પડતી મુકાઇ.

ઇસ્ટરના દિવસો નજીક આવ્યા એટલે પીઅર્સ ને કોનોલીએ એક સરખો સિંદ્ધમજના કરવા માંડી. આયોજનની આજ્ઞાદારો વાવટો દેશદેશાંતરમાં ફરકાવવા રેડમંડ વગેરે મહારથીઓએ દેશ પર લગાડેલી “રાજમકિત”ની કાળી, ટીલી શુસ્ટી નાંખવા-અગ્રેજ સત્તાનતની ડગમગતી ઇમારત પર એક પ્રચંડ પ્રહાર કરવા-દેશના દબરો પ્રગળતો,

ખેડુતો ને કામદારોની, કતલ શૈકવાને ધસ્ટરના રવિવારે તમામ શુરા સેનિકોને તેમણે આદેશ આપ્યો.

પંજુ છેવટની ઘડીએ એક અણધારી આફતે આવી. સ્વયંસેવક-દળમાં 'પીઅર્સની' એક સાથી 'મેક' નેઈલે રવિવારના ચોડાજ દિવસ પહેલાં સ્વયંસેવકોની કવાયત ને જંગીનટ મુલતવી રાખવાનો જાહેર હુકમ આપ્યો. આખા દેશમાં આ પહોંચી ગયો એટલે દૂર દૂર ગામગામડે રહેતા સરદારો ને સીપાઇઓ ધસ્ટરના તહેવાર બોગવવા આંખતેમ વીખરાઈ ગયા.

આ હુકમ વાંચતાં પીઅર્સ ને કોનોલીને પારાવાર વેદના થઈ. કોનો-લીની શહેરી સેના તો હાજર હતી. પણ પીઅર્સ છેલ્લી ઘડીએ દૂર દૂર નવો હુકમ કેમ પહોંચાડે ? છતાં તેણે આખરી પાસો નાખ્યો. ધસ્ટરના સોમવારે જટલાને સંદેશ પહોંચી શકે તેટલા વીરલાઓને "કવાયતેમાં" -અડમાં સામેલ થવા હુકમ આપ્યો.

[૭]

સોમવારની સવાર પડી ત્યારે ડબ્બીનના રસ્તા પર જાગ્યે જ કંઈ નવીનતા દેખાઈ હશે. આકાશમાં સુરજ ચઢતો ગયો તેમ પીઅર્સ ને કોનોલીના સ્વયંસેવકો શહેરમાં જુદા જુદા ઠેકાણે ચુપચાપ ગોઠવાતા ગયા. વધારે માણસો અને આગેવાનો કોનોલીના આગ્રહ ભવન આગળ ભેળા થયા.

કોનોલી તેના સામગ્રીતોને લઈને સંજ્ઞ થયો. પીઅર્સ ત્યાંજ આવી મળ્યો. નવી સ્વરાજ કમીટીનો પ્રમુખ પીઅર્સ હતો, ત્યારે કોનોલી સેનાધિપતિ હતો. તેઓ નાના રસાલા સાથે આગ્રાદીની કુચ કરવા નીકળ્યા. ભવન ઓડતી વખતે કોનોલીએ તેના કામદાર સાથી વીલીઓ આપનને કહ્યું : "અંમે કતલ થવાને જમએ છીએ." ને હસતે

ચહેરે આ શુગળો દેશ ને પ્રભુનું નામ રાખવાને પોરટ ઓધીસ તરફ આત્મા

જેતજેતામાં તો આ શુગળોએ પોરટ ઓધીસનો કબજો લીધો. તે પર રીતસર આયર્થે-ડનો ત્રિરંગી ઝંડો, ચડાવ્યો ને પહેલીવાર તે આકાશમાં ઉંચે ફરકવા લાગ્યો. પછી આઝાદીનું યાદગાર જાહેરનામું વાંચવામાં આવ્યું ને થોડીવારમાં તેની નકલો શહેરમાં વહેંચાઈ ગઈ.

થોડા કલાકમાં આ બંડની ખબર આખી દુનીયામાં ફેલાઈ ગઈ. ડબ્લીનના મજબૂતોમાં તો ધમાલ થઈ ઝડી. એક પછી એક ટુકડીઓ પોરટ ઓધીસ પર કુચ કરવા લાગી. એલફાસ્ટ ને સંડળથી પણ લશ્કર રવાના થયું : તકવારો ખખડવા લાગી ને ગોળીબંદારથી આખું શહેર ગાજી રહ્યું. માણસો વીધાવા લાગ્યા ને ડબ્લીનનો રાજમાર્ગ શહીદોના અને સીપાઈઓના લોહીથી ખરડાવા લાગ્યો.

આખું પ્રચંડ બંડ ડબ્લીનમાં ફક્ત ૭૦૦ વીરલાઓએ જ ઉઠાવ્યું-તેમાં આશરે ૧૧૮ કોનોલીના સૈનિકો હતા. કોઈ કોઈ જગ્યામાં હમકલાં થયાં તેમાં આશરે ૨૦૦ મામેલ થયા. આવડી નાનકડી સેનાએ સર્વોપરિ સામ્રાજ્યની સત્તાને લાગવાગટ પાંચ દિવસ સુધી હંદાવી.

પહેલે બીજો દિવસે તો જે અંગ્રેજ ટુકડીઓ પોરટ ઓધીસ પર હુલ્લો કરવા આવી તેને રાષ્ટ્રસેનાએ હંદાવી-ને હંદાવી આવો અણધારો ચમત્કાર જોઈને અંગ્રેજ અમલદારોએ તોપનો મારો ચલાવવાનો નિર્ણય કર્યો, પોરટ ઓધીસની ચારે પાસ મોટામોટા મકાન પર મોટી બંદુકો ગોઠવવામાં આવી ને ઠેર ઠેર અગ્નિની જવાળાઓ બજુકવા લાગી. મકાનો કરડજુસ પડવા લાગ્યાં. ઘણા આઈરીશ વીરલાઓ શહીદ થયા. કોનોલીના કોઈ મુખેટો પણ ધાયલ થયા. રસ્તા પર જતા આવતા ચેંકડો માણસ ઠાર થયા-ને ધાયલ થયા. આખા ડબ્લીનમાં અંગ્રેજ લશ્કરની રાક્ષસી સત્તા વર્તી રહી.

પોરટ ઓધીસમાં ચોવીસે કલાક પીઅર્સ ને કોનોલી તેમજ લશ્કરને ચાનક ને હુકમ આપતા હતા. તેમની બન્નેની જાંઘી

એક વિરાટ સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું જોઈને તેઓ ખુબ હરખાયા. ચારે પાસ વરસતી ગોળીઓ અને ધગધગતા અંગારા વચ્ચે હાથ મીલાવીને કોનોલીએ કહ્યું: “ધન્યભાગ્ય, પીઅર્સ કે આપણે આ દિન જોવા પામ્યા !”

પણ શુક્રવાર સુધીમાં અંગ્રેજ સેનાની પોલાદી પકડ પોસ્ટ ઓફીસની આસપાસ જામી ગઈ. પોસ્ટ ઓફીસના ઉપરના માળ ભડભડ બળવા માર્યા અને પીઅર્સ સખ્ત ઘાયલ થયો ત્યારે અંદર રહેલા ચોખ્ધાઓ પાંડલે બારણેથી નજીકમાં આવેલી પુર સ્ટ્રીટમાં પસાર થયા. એક નાનકડા ધરમાં લશ્કરી છાવણી સ્થપાઈ અને લગ્ન યાત્રુ રહી.

શનિવારે પીઅર્સની ખાતરી થઈ ચુકી કે હડેચોક સરકારનો સામનો કરીને પ્રજાએ પોતાની જીની કીર્તિ ઉઘાળી છે અને હવે લડત ચાલુ રાખવાથી બન્ને બાજુની નાહક કતલ થશે. તેથી તેજ દિવસે તે અંગ્રેજ સરકારને શરણે થયો. ને તમામ સીપાઈઓને લડત અટકાવવાનો હુકમ આપ્યો. પીઅર્સની સાથે કોનોલીને બીજા સાથીઓ પણ પરહેજ થયા.

કોનોલીના છેલ્લા દિવસોનો, તેની વીરપત્ની અને ચક્રોર નોરા સાથે છેલ્લા મીનનો, લશ્કરી અમલદારો અને પાદરીઓએ તેની કરૈલી તારીફનો, તેની યાદગાર શહીદીનો ચીતાર આ પુસ્તકની લેખિકાએ આપ્યો છે તેથી તે વિષે લખવાની જરૂર નથી.

કુટુંબીઓ સાથેની છેલ્લી વાતચીત અને લશ્કરી અદાલત આગળ કરેલા એકરાર પરથી કોનોલીની આખરી મનોદશા વર્તાય છે. દેશની આઝાદીનો પડકાર કરવાને અને તેની ગુલામીની સાંકળો તોડવાને વીરતાઓ આ ચોખ્ધીએ બહાર પડ્યા એથી કોનોલીને અપ્રતિમ આનંદ થયો. રૂબીનનું આકાશ જે આગના બડકા અને ધુમાડાના ગોટાથી છવાઈ ગયું તેનાથી આખી કુનીયાને રોશન થયું કે આમ-સે-ડની આઝાદીનો અગ્નિ બુઝાઈ ગયો નથી.

પણ તે સાર આપણા બધા શુભનો નાશક કેમ બોલે આપ્યો ? એ સવાલના જવાબમાં કોનોલીએ જણાવ્યું છે કે થોડાએ લોભ આપીને લશ્કરી નોકરી ફરજિયાત થતી અટકાવીને બીજા હજારો તે લાખોને કતલ થતા જણાવ્યા. આમ વહેવાર દ્રષ્ટિથી પણ આ બત્રીસલક્ષણનો ભોગ અચૂક સફળ થયો.

પીઅર્સે ગોળીબંદાર થતાં પહેલાં ક્યું હતું કે ફત્તીઆ અમુને માંડા કહેશે પણ થોડાં વરસમાં અમને પૂજશે. તે સમયે આજે અક્ષરશઃ ખરા પડ્યા છે. બે વરસમાં બ્યારે લગાઈ પછી પાલીમેન્ટની નવી ચુલણી થઈ ત્યારે હજારો ઉદામ બાવણો અને લેખોથી જે માનસિક ક્રાંતિ નહોતી થઈ તે સિદ્ધ થયેની માલમ પડી. રૂઝમંડોને "હામરફ" પક્ષ સદતર નામુદ થયો. અને "શીનફેઇન" ના બહાસ પક્ષને એક સપાટે સંગીન બહુમતિ મળી.

એ "શીનફેઇન" સભાસભાએ જ લંડનની પાલીમેન્ટમાં બેસવાનો ના પાડીને ડબ્લીનમાં પહેલી આઝાદ મળા ભરી તેના પહેલાં પ્રમુખ ડ. વેલેરાએ મેન્ચેસ્ટર હાઉસ પર રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવીને અમેરિકા સરકારની સામે લડાઈ જાહેર કરી. તેમાંથી જ ૧૯૧૯-૨૦ની કારમી ખુનામગીરી જામીને ૧૯૨૦-૨૧માં સંધિ થતાં હાલનું અધુરું સ્વરાજ આપેલું-ડને સાંપડ્યું.

પણ કોનોલી આઝાદીના લડવૈયા તરીકે જ નામચીન થયો નથી. આજનાં કામદાર મંડળો-કામદાર કોમેસ, આખરીશ કામદાર પક્ષ-આ બધાનો પિતા કોનોલી જ હતો. ને ડબ્લીન-આયર્લેન્ડના કામદારોના તરીકે તેનાજ પુસ્તકો આજે વંચાય છે.

ડબ્લીનમાં ફરતાં કોનોલીનું કોઈ મોટું પરિચર કે કાંસાનું બાવણું નથી. પણ તે સહેરની મતીકુચીઓમાં ફરતાં ગરીબ ચીપરેલસ મદારોનાં હોડામાં ને તેમની જીભ પર એ કોનોલીનું દર્શન થઈ. આથી વધારે સાચું કયું સ્મારક કોનોલીને મળે ?

ઈન્ડુલાલ યાસ્નિક

બેડીઓમાં ઝ ક ડા યું

આ પુસ્તકમાની અવનકથા સમજ-
વાને જરૂરી હોઈ, આપલેંડ
અ મેનેની બેડીઓમાં કેવી રીતે
જકડાયું, એ સાતસો વર્ષ પહેલે
ઈતિહાસ કુંઠામાં આપવામાં આવે છે

અમદાવાદમાં દરેક
 મહારના જોડો
 મમથસર અને વાજ-
 ખી ભાવથી બના-
 વવાતું વિશ્વાસપાત્ર
 સ્થળ .

ભારત પ્રોસેસ સ્ટુડીઓ

ચાર રસ્તા નારાયણ હિંદુ લોજની સામે .

અ મ દા વા દ

['નવસૌરાષ્ટ્ર' માં પ્રસિદ્ધ ચિત્તા તમામ
 જોડો અમારે ત્યાં જ બને છે]

આ જનુ સ્વાધીન ' એરી '—જેને આપણે આપણે-૩ નામથી
 પીછાનીએ છીએ—સાતસો વર્ષ પહેલાં સ્વાધીન હતું,
 આજાદ હતું.

માતસો વર્ષ પહેલાં તેના કિનારા રાત્રિવસ જાગતાં જાંદરોથી
 મદ્યા હતા, ગાયો, ગોયરો, ઘેટા, ખેતરો, એવું દેશધન ત્યાં ભરેલું હતું;
 મેંદી વડે હાથપગના નળ અને પગની પાનીઓ રંગતી, નયણમાં કાજળ

આંગતી શૂદ્ધવક્ત્રીઓ ધરોને ઉજવાળતી. કોઇને કલ્પનામાં એ ન હતું કે આ રમ્મ, સંસ્કૃત અને મુસંગકારી 'ઝેરી' પર છાંડાંની ઝેરી નજર નોંધાઈ રહી છે.

મદમદ બેગડો ચાપાનેરની દિશામાં જોઈને જેમ મૂળને વળ ચઢાવે તો તેમ છાંડાંને ગળ વિલીયમ રૂક્ષ પ્રત્યેક સંધ્યાએ વેલ્લના ડુંગરા પર ચડીને પશ્ચિમે આવેલા એ 'ઝેરી'ના કિનારા પર ઝીણી આંખે જોયા કરતો અને મનમાં ને મનમાં એ આખા પેઢીપને જીતીને પોતાના આત્માત્મમાં બેળવી દેવાની કલ્પનાથી રાચતો.

પોતાના ક્ષરકરી બળ પર મુસ્તાફ રહેનાર એ રૂક્ષ તો એમને એમ જ મંજુ પામ્યો. મનની મનમાં રહી ગઈ. પણ વારસામાં કુડી નજર મૂકતો ગયો. એ અગીયારમી સદીનો કાળ.

ખીજ વગાઈ ચૂક્યાં, અંદર ને અંદર ફૂલ્યાં. પછી અંકુશ કુટ્યાં છેક ઇ. સ. ૧૧૫૪માં, ત્યારે હેનરી બીજાએ રોમના પોપ પાસેથી આયર્વેડને જીતવાનો, સામ્રાજ્યમાં બેળવી દેવાનો રૂકોડો મેળવ્યો.

એ દિવસેમા રોમના પોપની આજુ પ્રવર્તતી, ધર્મસત્તાની મામે અવાજ પણ ઠંઠી ન શકતો. એ પોપની ગાદી પર ત્યારે એક અચ્છેજ આવ્યો ત્યારે હેનરી બીજાએ, ઉપર કબ્જું તેમ, રૂકોડો લઈ લીધો.

હેનરી તાત્કાલિક હુમલો કરવાની ઉતાવળમાં ન હતો. મોકો સાંપડે ત્યારે એક ઝપાટે આખું આયર્વેડ તેને જીતી લેવું હતું. અને તેને મોકો મળ્યો. ય ખરો. અમીચદો અને મીરબદો એકલા હિંદમાં જ નથી પાડતા; એમ તો બહુરત્ના વસુધરા : ડરમેટ મેકમરો નામના એક મુખ્ય રાજવંશી હાકોરને તેનાં ધાતકી કૃત્યોથી તથા

વિષયક પદતાના કારણે અન્ય ક્ષોકોએ પદબ્રષ્ટ કર્યો હતો. અને વેર લેવાના આશયથી તેણે બ્રિટનના નોર્મન રાજાની કદમબોધી કરી.

બ્રિટન જો અયર્થેડ પર આવે તો પોતે તેના ખાડિયા તરીકે સ્થરક્ષિત રહેવાની શરતે મદદનું વચન આપ્યું. બ્રિટનની ફાજ તો રાહ જોતી જ હતી. એની સામે આમલેન્ડ બહુ ઝડપથી. એ લડાઈમાં તેનું બહુમૂલ શૌર્ય કામ આવી ગયું. સ્વાધીન દેશનો હોયો રાજા રોબર્ટ ઇસ્ટના ૧૧૯૮મા વર્ષની હેન્રી સંધ્યાએ કામ આવી ગયો અને સાથે સાથે 'એરી'ના સ્વાતંત્ર્ય-સૂર્યનો પણ અસ્ત થયો. અલખત ત્યારથી માંડી સાતસો સવાસાતસો વર્ષ સુધી આયરીશ પ્રજાએ આઝાદી જંગ મચાવ્યા જ કર્યા છે, જેને ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ બળવાના નામથી ઓળખાવે છે

ગેમ્બલ પ્રજા નોર્મન વંશને જરૂર અપનાવી લેન; ઇંગ્લાંડમાં પણ એ નોર્મનો પહેલાં તો પરદેશી જ હતા ને? પણ રાજા ત્યાં સ્થાયી ન રહ્યો અને એક પછી એક સગસુગાઓ ત્યાં મોકલવા માડ્યા, જેઓએ તેની શ મિત પ્રજા તરીકે જ અવગણના કર્યા કરી.

વખતનાં વહેણ અવિગત ચાલ્યાં જાય છે; ઇસ્ટર્ન ૧૩૧૫નું વર્ષ એસે છે. રોકોલ્લાડની પહાડી પ્રજા આઝાદી જંગ એસે છે. બ્રિટન-રાજા એ ખાળવા મૈન્ય સળે છે અને આર્થર્-સનની મદદ માગે છે. આયરીશ પ્રજા એ રોકોલીશ-અસલ કેલ્ટીક-લોહીઆઇઓ સામે, ધર્મ-પક્ષની સામે, અન્યાયપક્ષની તરફે તલવાર ખેંચવાની ઓકખી ના સંજ્ઞાવે છે.

રોકોલ પ્રજા વિન્ટ્યી નીલડી અને તરત જ આયરીશ પ્રજાએ પણ

આખરે એ વૃદ્ધ જીરાડને (શીટ્ઝીરાડનું કુટુંબ નામ)
 ઇગ્નાસ મેલાવ્યો અને કિસ્સામાં ૧૬ પૂર્વે આપર્થે ડામા એવી અરજ
 ઉડી કે તેની હત્યા કરવામાં આવી છે તરતજ તેના યુવાન પુત્ર ટોમસે
 પોતાને સોંપાયેલા વાઈમ-ડેપ્યુટીનો અધિકાર ફેંકી દીધો, અને કહિ
 ન્સીલની સમક્ષ સરકારી જબો ફેંકી લઈ તેને પર્ગતને કચરી
 થેનાના ચોખ્ખાએને સાથે લઈ જલારવટે આવી નીકળ્યો. છેવટે તે
 પશુ મોળવીને ' ટાવર ' માં પુરવામાં આવ્યો અને ફાંસીએ લટકી
 દીધો.

૯૨

સાત વર્ષ સુધી ત્રામ અને સનસનાતીનું સામાન્ય ફેલાવી હેતર
 આપર્થે ડને કિનારે ઉતર્યો અને ત્યાંની પારીમેટમાં બેસીને ' લો!
 ઓફ આયર્લેન્ડ ' ને બે ' કિંગ ઓફ આયર્લેન્ડ ' નો ઠરાવ પસાડ કરાવ્યો.

ત્યારપછી ગજગાદીએ આવી તેની પુત્રી ' ખુની મેરી ', અને
 પછી આવી ઇગ્નાસના ઇતિહાસનવેશોએ ખુબજ પ્રસારેલી અને
 પૂજેલી નાણી એવીજામેથ આયર્લેન્ડનો વેપાર તો મેરીએજ માત્ર
 નાખ્યો હતો, એવીજામેથે કામ કર્યું સરકારે તોડવાનું અને આયરી
 યુવાનોને અંગ્રેજ મોહપાશનું અને કુટિલતાનું વિષ પાત્રનું.

તેમથી એ એક જુવાન છટકવા પામ્યો, જેણે આયર્લેન્ડને જ્યાં
 ડયુ ફરીને સમર્પિત કર્યું એ હતો જુ ઓનીન શરૂઆતમાં તે
 એની એ ફેલ્ડ પ્રમાણેને રાજ્યશાની કૃત્રિમતાએ કચડી નાખી હતી
 એણે એ અંગ્રેજ યુવ જાના પામવાન તરીકે અને ત્રણ એવીજામેથન
 મોહમાં ફસાઈને રાષ્ટ્રભક્તિને વીસારે પાડી હતી પણ જ્યારે
 સ્વદેશ પાછો ફર્યો ત્યારે એની આખ હથડી ગઈ રાણીના અત્ય
 ચારોએ ધાર્મિક સ્વરૂપ પારણ કરેલું એણે જ્યે જ્યે રામનચોલી,

પાળનારી આયરીશ પ્રજા પર આગ ને ખુનરેલુના જુલમોટો ના જોયા. એવું દેશભરમાં બળવો જગાવ્યો. અને ઈ. સ. ૧૫૯૮માં શેઠ ફોજની સાથે સીવો મુકાબલો કરી તેનો પરાજય કર્યો.

ફરીને ઈંગ્લાડથી બે રાજપુરો આવે છે, સાથે લાવે છે સોને ભરી કાથળાઓ અને આંધર્લેડનાં સંગઠિત દળમાં તર્કટો વડે મારુ પાડે છે. છળકપટથી, ત્રિપ્રદાનથી હુ આનીલના અનેક થીઓને તેનાથી વિખૂટા પાડી દેવામાં આવે છે. ૭૬ વર્ષની વયે નીલ અધ ને અપંગ અવસ્થામાં આઝાદી પુકારતો રામનગરીમાં લુ પામે છે.

અસ થઈ ચુક્યું. સ્વદેશ-શાસન ટકાવવાનો એ છેલ્લો પ્રયત્ન ૧૦૨મા આમ ધૂળમાં રંગદોળાઈ ગયો, એરીના ઈતિહાસ પર પડેલો ડી ગયો, અને 'સમુદ્રના એ નીલમ' પર ઈંગ્લાડનો વાવટો તોરથી રશરવા માડ્યો.

નો નો સધડી પાસે પડેલા ન્હાનકડા બાજક પર બેઠી બેઠી અનન્ય થતી હતી. આજે બાને શું થયું હતું ? અંધાઈ થવા આખું ત્યારની એ બાને જોતી હતી. બા તો બારી બહાર જ જોવા કરતી'તી. અને બારી બહાર તો પેલી મકાનોની હારમાળા સિવાય શું જોવાતું હતું ? નોનો આ જાણતી હતી. ધણીએ વાર એણે જાતે એ મકાનો સિવાય બીજું શું જોયું હતું ? પણ બા તો બારી બહાર જ જોવા કરતી'તી !

અને બા સધડીની આટલી આટલી ચિન્તા ઠાં કરતી ? નોનો પડખે જ બેઠી હતી અને જો સધડી ઓલવાતી હોત તો તે ધ્યાન રાખીને જરૂર કહેત. શું બા જોમ માનતી હતી કે બે અંગારા ધારતી સધડી ઓલવાય જાય તો નોનોને ખબર પણ નહીં પડે ? અંધાઈ થવા આખું ત્યારે તો સધડી ચેતાવી હતી. નોનોને એ પણ અચ્છો હતો કે ધરમાં દિવસે સધડી સળગાવવામાં આવતી નહોં; અને બા વધારે ખાવાતું પણ આપતી નહોં. “નાની હોસ્તીઓ માટે તો રોડીના બે ટૂંકા બહુ યથા ગયા,” નાસ્તા વખતે જો કોઈ વધારે માંને તો બા આજ સંજાણી દેતી.

ઉત્તર વિચિત્ર લાગતી. દોરીએને છેડેથી છેડા લગી નોવાનો નોનોએ ઘણા પ્રયત્ન કર્યો, પણ વારંવાર એ તો ખોવાઈ જ જતી. કંટાળીને નોનોએ ઉંચે નોંધું અને એનું ધ્યાન કમરથી તે છેક દાઢી લગી પહોંચેલી નાનાં કાળાં ચકચક ચતાં બોરીઆંની હારમાળા પર ગયું. તે એવાં તો ખીચોખીચ હતા અને એવાં તો ચકચક ચતાં કે બિચારી નોનો એ ગણી જ ન શકી !

અને ઘોળા વાળ ન હોય તો તો ઘરડી ડોશી કેમ થવાય ? નોનોએ પોતાની જાતને સવાલ પૂછ્યો. બધી જ ઘરડી ડોશીએને સફેદ વાળ હોય છે જ, પણ આમના વાળ તો ઘેરા હતા—બા નેવા કાળા. ઘરડી ડોશીને લગતી વિગતોના અભ્યાસમાં નોનો પોતાની ફરિયાદ વિસરી ગઈ.

પોતાની માઢી પરથી ઉઠી તે ડોશી પાસે જઈ ઉભી. હાં તેની આંખ પેલી મધમધ ચતી મીઠાઈ પર પડી અને એમાંથી એક ટૂંકડો મેળવવાની એને ઇચ્છા થઈ આવી. “કેવી ન્હાની, સારી, અને શાંત છોકરી છે ?” ઘરડી ડોશીએ કહ્યું. “તું અહીં મારી પડખે ઉભી રહે અને જો હું તને એક ફક્કડ ચીજ આપું.”

નોનોને હવે થયું કે હવે અને મીઠાઈ મળશે જ. પણ ડોશી તો રોટીમાંથી એક ટૂંકડો કાપતાં હતાં ! પછી ડોશીએ એક ચમચો ભરી ખાંડ લીધી અને પોતાની રકાખીમાં નાંખી. રોટીના ટૂંકડાને ચહામાં બોળીને રકાખીમાં ચક્કર ચક્કર ઘૂમાવ્યો. ખાંડ બધીએ રોટી પર ચોંટી.

“સે” નોનો તરફ ધરતાં ડોશીમા બોલ્યાં. નોનોનો કંઈ ગૂસ્સાથી ગૂંગળાઈ ગયો. નિગમનાં આંધુ એની આંખે આવ્યાં. મીઠાઈ નહીં ? તે એને માટે નહતી જ ?

“લઈ સે નોનો.” બાએ કહ્યું. નોનોને એ લેવું નહતું. બાથી ડોશીમા તરફ અને વળી પાછું બા તરફ એણે જોયા કર્યું : નિરાશા વ્યક્ત કરતો એક પણ શબ્દ એ બોલી ન શકી.

“ નોનો લઈ લે; કંતો મેજ પાસેથી જતી રહે.” બાએ કહ્યું.

ગૂસાથી ધ્રુજતાં, નોનોએ અણગમતી વસ્તુ લેવા હાથ લંબાવ્યો. હાથમાં લેતાં જ અચાનક એનાથી ચીસ નીકળી ગઈ: “ ગંદી રોટી નથી નોંધતી મારે.” એમ ચીસ પાડતી, નોનોએ ડોશીમાં તરફ એ રોટીનો ટૂકડો ફેંક્યો. અને એના ગુસ્સા અને નિરાશાએ ડૂરકામાં આરામ મેળવ્યો.

નોનો બાની પ્રચારીમાં હતી અને બા નવી બબ્બીને નવરાવતી'તી. પાણીની કુંડીમાંથી વરાળ ઉઘે ચઢતી. વળગણી પર નવી બબ્બી માટે ઉજળાં કપડાં પડ્યાં હતાં. બાએ બબ્બીને કુંડીમાં મૂકી એટલા-માજ ઠોકે બારણું ઠોક્યું. “ આવો ને ” એમ બાએ કહ્યું અને એક ઉંચી અને સ્વરૂપવતી યુવતી અંદર આવી. નોનોએ આજ લગી જોએલી સ્ત્રીઓમાં તે ઉંચી અને સુંદર હતી. એણે કપડું એ ચાલતી ત્યારે એની પાછળ ઢસડાતું. બા પાસે પડેલી ખુરશીની નજદીક તે ગઈ. એની સાથે એક કુતરો હતો. કેવડો મોટો કુતરો? તે તો મેજ કરતાંય ઉંચો હતો અને માથું તો એના કરતાં કેટલુંય ઉંચું હતું!

“ લાવો, બબ્બી.” સુંદર સ્ત્રીએ કહ્યું. બબ્બી કેટલી નાની લાગતી હતી! નોનોએ વિચાર્યું કે કપડાં ન હોવાને લીધે જ આમ લાગતું હશે. સુંદર સ્ત્રી બબ્બીને હાથમાં ઝાંલી બા સાથે વાતો કરતી. નોનોએ એમની વાત તો સાંભળી નહીં, પણ સુંદર સ્ત્રી હસતી હતી. બા પણ મલકાતી હતી. પણ એની આંખો ખૂબ ચળકતી હતી. બાણે હમથાંજ તે રોષ તો નહીં હોય એમ લાગતું.

“ ના; રે ના, મીસ ગોમ.” બાએ કહ્યું. અને ઘાંખી છુએ પનીર ચાટતા કુતરા આગળથી તાસક ખસેડી-દીધી.

“ પનીર ” નોનોએ નિંદરભર્યા અવાજે કહ્યું. બા અને સુંદર સ્ત્રી તો ખારણે પહોંચ્યાં હતાં. “ એ તો બાળીને નવરાવવાનો સાધુ છે.”

પીઠ પર એક મોટી ચોપડી ઉંચકીને ફરતા કાંઈ માણસ સાથે બાપુ ઘેર આવ્યા. પટો ખોલીને ખાટલા પાસે એણે ચોપડી મૂકી.

“ લીલી, કાંઈ ખાવાનું મળશે કે ? ” બાપુએ પૂછ્યું અને તે બન્ને મેજ પાસે બેઠા.

ગભરાતાં ગભરાતાં નોનોએ પેલા માણસનો હાથ પકડ્યો અને પૂછ્યું: “ તમારી ચોપડીમાં કાંઈ ચિત્રો છે ? ” બાપુ અને પેલા અજાણ્યાએ એકમેક સ્હામું જોયું અને હસી દીધું.

“ છે ” હમવું આવે એવા અવાજે પેલા માણસે જવાબ દીધો. “ એમાં ચિત્રો સિવાય બીજું કંઈએ નથી. તારે જોવાં છે ? ” નોનોની આતુરતા તો એના ચહેરા પરથી કળાતી.

અજાણ્યા પુરૂષે એનું પુસ્તક જમીન પર ઉઘાડ્યું. ખૂબ સરસ ચિત્રોથી એ ભરપૂર હતું.

“ પવિત્ર ચિત્રો ” એ નામથી એ ઝોળખાય છે એ નોનો જાણતી. પ્રજાનું ચિત્ર લાલરંગમાં હતું અને એને માથે સોનેરી મુગટ હતો. અને પછી તો સિંહુ ધસુનાં ને બીજાં બહુરંગી ચિત્રો એમાં હતાં. જાત જાતના રંગ અને વિવિધ સોનેરી મુગટો જોઈને તેને ખૂબજ આનંદ થયો.

એક વસ્તુએ એનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું, અને એણે ધ્યાનપૂર્વક બાપુ અને એમના અજાણ્યા મિત્રબાન તરફ જોયું. તેઓ ખાતા હતા પણ પેલા અજાણ્યાએ તો પોતાને માથેથી ટોપી હટાવી જ ન

હતી. ટોપી પહેરી રાખીને જ આ કેમ ખાતો હશે? નોનોને વિચાર આવ્યો. ચિત્રો છોડી તે મેજ પાસે ગઈ.

“તમે ટોપી કેમ પહેરી રાખો છો? બાપુ તો જન્મતો વખતે કાઢી જ નાંખે છે.” નોનોએ પૂછ્યું.

“નોનો, મોનો.” બાએ કમકાવતાં કહ્યું. “એવા સવાલો ન પૂછીએ.”

“નારે તો, એમ તો પૂછવું જ જોઈએ.” હસતાં-હસતાં અનુભવા મિજબાને કહ્યું, “એટી, હું ચલુદી છું, મારે ટોપી પહેરી રાખું છું.”

“ચલુદી? ચલુદી એટલે શું?”

“આમ આવ નોનો.” હસતાં હસતાં બાપુએ કહ્યું અને નોનોને પોતાના બોળામાં બેસાડી. “લાડલી, તને એ સવાલના જવાબમાં ગમ નહિ પડે.”

બા રોડનું ટાળવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી અને બાપુ એને આમ્બા-સન દેતા હતા.

“રોડી મેજની સેવા તો લીલી, મારે એક અને બધા જ ઈલાજ સેવા જોઈએ. એમ પણ બને કે મને આમાં પણ સહનતા ન મળે. પણ યત્ન તો કરવો જ જોઈએ.”

બાપુએ માથે ટોપી મૂકી. મોટા પુસ્તકને પટાથી પીઠ પર લગાવી લીધું-ચલુદીએ લગાડ્યું હતું તેમ.

“બા, બા,” નોનોએ જૂમ પાડી “બાપુ ચલુદી છે?”

નોનો ખૂબ માંદો હતો. હાલવાની એને ઈચ્છા જ નહોતી થતી. આંખો ઉઘાડી રહેતી જ નહીં. વારંવાર બા તેની પચારી પાસે આવતી. બાનો ચહેરો કેવો ત્રીક્ષો અને કંટાળેલો લાગતો? બા અને બાપુ અત્યારે તેની સ્થાનું જોતાં હતાં.

“નોનો સાવ લેવાઈ ગઈ છે. કંટાળેલી ઘરડી ડોશી નેવી લાગે છે. દાકતરને બોલાવવા જ પડશે.” બાએ કહ્યું.

નોનોએ ઉઘે ધેંગતી આંખે બાપુને મૂંડી હલાવતાં બોલ્યા.

નોનોની આંખ ઉઘડી ત્યારે કાંક અનન્યસે માણસ બા સાથે વાત કરતો હતો.

“તાણુબી ચાય છે.” પેલા અનન્યસાએ ઘેરા અવાજે કહ્યું.

“આમ ને આમ ફેટલો વખત થયો ?”

બાએ ધીરા અવાજે કાંક કહ્યું.

અનન્યસાએ નોનોનો હાથ પકડ્યો. એના હાક અપોચપ બીડાયા. “એને ઓઠાડી દેવું જોઈએ.” અને એણે ચાદર ખેંચી. નોનોને મ્હોં પર પણ આવા ખૂંચે એવા કામળા રાખી મૂકવાનું ગમ્યું નહીં. એ એમ કહેવા જતી હતી, પણ ત્યાં તો તેને ઉઘ આવી.

“બહુ ખેદજનક !” કાંક ઘેરા અવાજે બોલતો હતો. નોનોએ આખ ઉઘાડવા મન કર્યો. “હીમત ન હારશો.” એ જ અવાજે ફરીથી કહ્યું. અને નોનોએ જોયું કે એક ઉંચો માણસ બધાંજ કાળાં કપડા પહેરીને પાસે ઉભો હતો—પાદરી. બાની આખમાંથી આમુ વહેતાંતાં અને તે લૂછતી પણ નહીં. નોનોની આંખ તો ફરીથી ધેરાતી હતી; પણ તે પહેલાં, તેણે પાદરી અને બાને પ્રાર્થના સારૂ ધૂંટણીએ પડતાં બોલ્યાં.

પયારીમાં પડ્યા પડ્યા આરામથી બાને ઓરડામાં કામ કરતી જોવામાં નોનોને મજા પડતી. બાબીને હમણાંજ ગમાડી ગમાડીને હાલરકું ગાંધને સ્પાડી દીધી હતી. બા આધનાવાળા મેજ પાસે કાંક કરતી હતી. નોનોએ ઓશીકા ઉપર જ માથું ધૂમાવી, પલંગના

સળીઆમાંથી બા શુ કરે છે તે જોવા ચાલ કચે. મેજ ઉપર એક ઘેરા રંગના પાણીથી ભરેલી બાટલી પડી હતી. તે જોઈ નોનોને કડવાં રમરણો જાગ્યાં.

“ બા ? ”

“ કેમ ? ”

“ હવે મને સારું થયું, નહીં બા ? ”

“ હા. ઇશ્વરનો પાડ માન. ”

“ તો હવે બા મારે પેલી દવા તો પીવી નહીં પડે ને ? ”

“ હું ન જાણું. નોનો. ડોક્ટરને પૂછીશું હં. પણ હજુ તો તે અડધી પણ નથી પીધી. ”

“ બા, મહેરબાની કરીને હવે ન આપતી. જૂડી છે એ દવા. ”

“ હં. જોઈએ. ”

અને નોનો જાણતી કે બા આમ જોશે ત્યારે તેને વચન આપ્યું ન જ ગણાય.

આયના પાસેથી બા મેજ પાસે આવી અને ઝોડવવા લાગી. અચાનક જ એક મોટો અવાજ થયો અને કાચ ફૂટ્યાનો અવાજ આવ્યો. નોનો એકાદને પધારીમાં બેઠી થઈ ગઈ અને આયના સામું જોવા લાગી. ઘેરા રંગના પ્રવાહીનો રેસો ચાલતો હતો અને આજુબાજુ કાચના ટૂકડા ઘેરાએલા પડ્યા હતા.

“મને ખત છે, મોટું ખર્ચ તો થશે પણ મોના અને નોનોને નવા ફગાક મારે જગવવા તા ક્યારેય એમને તદ્દન નવું ફગાક મળ્યું છે? માગ જૂના ફગાકોમાંથી જ કાપી કાપીને એમના ફગાક બનતા પણ હવે જગાક હાથે પડ્યા લાગીએ છીએ તો છોકરીઓને નવું કપડું તો કગલી દેવું? જગા ખ્યાલ તો કરો! એમને જ માટે ખરીદ્યું હોય એવા કપડામાંથી તો એમનું જ કંઈ જ ફગાક થશે.” બા બોલી

“પણ એમને માટે તે તારા કપડા ફાડ્યા છે તે ક્યારે પાછા મળશે?” બાપુએ કહ્યું

“નારે ના” બાએ કહ્યું “મારે નવા કપડાની જરૂર નથી મારે શું કામ જરૂર હોય? એમની સબાળમાંથી કુ ઉંચી જ કપડા આવું છું તે બહાર જાઉં? હા, જો એક એલ્વરકેટને માટે પૈસા મળી જાય તો તમારે ખ્યાલ જરૂર છે ટાક પણ કેની પડે છે.”

“લીલી, કદિ પણ તારો વિચાર કરે છે?”

બા મસકા વાળી કપડાને, મખમલને અને પદાદાર મારને એણે ગોઠવવા માડ્યા

નોનોને અભિમાન હતું કે બા અને બાપુ જે પણ વાત કરે તે તે સમજી શકતી. અવગત, એને છ વર્ષ થયાં હતા અને આમ મોટી લાગતી. મોના પણ મોટી લાગતી. પોતે મોટી થાય કે, ઘડી પણ થાય તોય મોના એના કુતાં મોટી લાગવાની એ ખ્યાલથી નોનોને દુઃખ થતું. બા મોનાને “નોનોનું ધ્યાન રાખજો” એમ કહેતી ત્યારે એને બારે ખીજ ચડતી. પણ હમણા હમણા તો બાએ આમ કહેવાને બદલે, “એક ખીજનું ધ્યાન રાખજો” એમ કહેવાનું શરૂ કર્યું હતું. અને ત્યારે મોના અને નોનોને એક જ વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યાં ત્યારે તો પોતે મોનાની હાથેહાથ પહેંચી ગઈ છે એમ નોનોને લાગ્યું. મોના અને નોનોને કદિય બાળ વર્ગમાં જવું નહતું પણ તે બદલ અભિમાન હતું. એમણે તો પહેલીથી શરૂઆત કરી હતી. બાએ તેમને ઘેર લખવા, વાચતા, બોલતા અને સરવાળા કરતા શીખની દીધી હતું.

નોનો અને મોના માટે દરજીને કપડું આપી આવીને બાએ કહ્યું: “કાલે માપ લઈ લેશે અને રવિવારે તો તૈયાર કરી દેશે.” મોના અને નોનો તરફ ફરીને બાએ કહ્યું: “જો તમે કોઈ તોફાન નહોં કરો તો રવિવારે બાપુ નવા ફરાકો પહેરાવીને તમને ફરવા લઈ જશે.”

શનિવારની રાત હતી અને નોનો નવા ફરાકને ધારી ધારીને જોતી હતી અને આવતી કાલે પોતે કેવી રોજશે તેના ખ્યાલમાં રાચતી હતી. ચોડીકજ વાર બાએ તેમને ફરાક પહેરવા દીધો તો. અને પછી તો હસીને “બાપુ ખૂબ રાજી થશે” એમ કહી એમને નવરાવીને સુરાડી દીધાં હતાં. બાએ પછી ફરાકને તેમની પથારી સામે દીઠાડ્યાં હતાં. ત્યાંથી તેમને તે દેખાતાં હતાં. નોનો તો આંખને એનાથી અજગી કરી જ ચડતી ન્હોતી. વારવાર બમતી

બમતી નજર રંગબેરંગી કોર પગથી મખમલના કબજા પર અને ત્યાંથી ખખા પાછળ પથરાતી દોરીઓ પર અને ફરી પાછા મખમલના કોલર પર પરોવાતી ફરાક ક્રેટલાં સરમ હતાં ! અને ફરાક સાથે પહેરવા બાએ વાદળા મોઝાં પણ મૂંઝી મગ્ગ્યાં હતાં. નોનોને યુધુઃ આટઆટલી સરસ વસ્તુઓ જોવાની હોય અને આવતી કાલના આવા ફકકક ખ્યાલ કરવાના હોય ત્યારે મોનાને ઉધ શી રીતે આવતી હશે ?

બા ધીરે પગલે ઓરડામાં આવી, એના હાથમાં કાગળનું એક મોટું પડીકું હતું. મ્હોં પર આંગળા મૂકીને નોનો સ્હામું બાએ જોયું, અને પડીકું ઉઘાડી અંદરથી બે ન્હાની ગુલાબી ટોપીઓ કાઢી, નોનોની ખુશીને તો પાર ન રહી. મ્હોં કાઢીને તે જોઈને રહીઃ. "શી. શી." બાએ નોનોને પોતાના હાથ પર લઈ, ચુંબન કરતાં રહ્યું. "તું જલ્દીથી ઉધી જ તો સવાર થશે તું બગીચા તો રાતની રાતજ રહેશે અને પછી વ્હાણુ વાતાં ખૂજ વાર થશે." ;

નોનોના નાનકડા દિલમાં અંધાર ઉત્સાહ અને આતુરતા હતાં. એક હાથે બાપુની આંગળી ઝાલી ખીજ હાથની મુઠીમાં અડધી પેનીને સળગડ દબાવીને તે ચાલતી. એક ન્હાની દુકાન આગળ તે યશ્યાં અને બાપુએ ખીસામાંથી કુંચી કાઢી તે ઉઘાડી. કેવી ન્હાની અને અંધારી જગા હતી ! નોનોને કેવી નિરાશા થઈ ! પણ પેલું ઉંચું ઉંચું દેખાતું, હાથાવાળું, પૈડાવાળું શુ હતું ?

“એ શું ?” આગળથી બતાવી નોનોએ પૂછ્યું.

“એ ? એના ઉપર તો છાપાં છપાય.” બાપુએ જવાબ વાળ્યો.

“અને પેલું ?” એક ઉંચા ટેમ્પ પર દેખાતા નાનાં નાનાં ખાનાં બતાવીને નોનોએ પૂછ્યું.

! “એ તો ખીખાં.”

“ખીખાં ? ખીખાં એટલે શુ ?”

“જો” ખાનામાંથી કશુંક લેતાં બાપુએ કહ્યું. “જો આ ‘એન’ છે. આ ‘ઓ’ છે. આ ખીખે ‘એન’. આ પાછો ખીખે ‘ઓ’. અને પછી એમને સાથે જોડવી ઉપર સહી લગાડીએ અને આમ કામગીરી દૂકડા પર મૂકીએ એટલે ‘નોનો’ છપાય; જો.”

“હા, જરાજર, ‘નોનો.’”

“તે એમાં આખી બારાખડી હોય ?” ખૂબ અચંબો પામી નોનોએ પૂછ્યું.

“અરે, બારાખડીના ટગલાના ટગલા.” હમતાં હસતાં બાપુએ કહ્યું.

પછી બાપુએ કામગીરી એક ટગલી લીધી અને પેલા છાપવાના સંચા પાસે જઈ દાથો દલાવ્યો. એક માણસ અંદર આવ્યો અને સીધા બાપુ પાસે જઈ વાતો કરવા લાગ્યો. નોનો અને મોનાએ

દુકાનમાં ધૂરવા માંડ્યું. એક ચીજ જોતાં, બીજીને બંદીતાં બંદીતાં અડતાં, દુકાનની એક એક ચીજનો ખ્યાલ એમને મેળવ્યો. અને એક બીજા સાથે જોતાં હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરતાં હતાં એટલામાં મોનાને એક સરસ વિચાર આવ્યો: “ચલને, આપણી અડધી પેની વાપરી આવીએ.” નોનોએ હા કહી: “હું તો એક નારંગી લઈશ. ચાલ, બાપુને કહી આવીએ.”

બાપુ તો હજી એ પેલા માણસ જોડે વાતોજ કરતા હતા અને ડગલો એડ્યો ત્યારેજ એમને ખબર પડી.

“કુમ ?”

“બહાર જઈને અમારી અડધી પેની વાપરીએ ?”

“હા, જાઓ, પણ વધારે વાર ન કરતાં.” અને ધરી પાછા બાપુ તો વાતે વળ્યા.

બન્ને બહેનો બહાર નીકળી અને કોઈ દુકાન શોધવા માંડી. એક દુકાન આવી ત્યાં મોનાએ કોઈ મીઠાઈ ખરીદી. પણ ત્યાં નારંગી નહતી

“મીઠાઈ લઈ લે. બાપુએ વધારે વાર ન કરવાનું કહ્યું છે.” મોનાએ કહ્યું.

“મારે મીઠાઈ નહીં નારંગી લેવી છે.”

“બાપુ ખીજશે. હું તો જઈ છું એમની પાસે.”

“નારંગી નહીં, મને ત્યાંવગી હું તો નથી આવતી.” મોનોએ કહ્યું અને બન્ને છટા પડ્યાં.

ચાકી મઈ ત્યાંસગી મોનોએ ચાલે રાખ્યું. પણ અડધી પેનીમાં નારંગી આવે એવી એક દુકાન એને હાથ ન લાગી. નારંગી માટે

એક પેની જોઈએ. પોતા પાસે અડધી પેની જ હતી. ઝંટલે એને કાઢી નારંગી ન આપી. એને ખૂબ યાક લાગતો હતો, પણ એને મીઠાઈ નહોતીજ ખરીદવી. બાપુ પાસે જઈ મળે તો બીજી અડધી પેની સઘ નારંગી લેવાનું એણે નક્કી કર્યું. ચાલેજ નય, ચાલેજ નય, પણ બાપુ અને મોના હતા તે રસ્તો એને જડયોજ નહીં. હવે તો તે પૂરેપૂરી યાકી અને કંટાળી એણે રોવા માંડ્યું. બાપુ તો જડતાજ ન હતા.

“શું છે, બબી ?” એક પડછંદ સિપાહીએ પૂછ્યું “કેમ રૂએ છે ?

“મારે નારંગી લેવી છે અને બાપુ જડતા નથી.”

“તારા બાપુ ક્યાં છે ?”

“દુકાનમાં”

“કેવી દુકાનમાં ?”

“મને ખબર નથી. અં. અં. મારે બાપુ પાસે જવું છે.”

“મારી સાથે ચાલ. બાપુને શોધી કાઢીશું.” નોનોને ઉપાડી એણે ચાલવા માંડ્યું. અને સિપાહીઓથી ભરેલા એક ઘરમાં એ આવ્યો. મેજ પાસે એક ટોપી વિનાનો સિપાહી બેઠો હતો. સિપાહીએ લાવીને એને મેજ પર બેસાડી : “બૂલી પડી છે.”

“ક્યાંથી બૂલી પડી ?” મેજ પાસે બેઠેલા સિપાહીએ પૂછ્યું.

“મારે નારંગી લેવી હતી...” અને આગળ વધે એટલામાં તો બધા લોક અને બધી ચીજોની નવીનતાથી અંજાઈને એણે રોવા માંડ્યું અને હૈયુ ભાગે એવાં કુરકાં ખાવા માંડ્યાં. બધા સિપાહીઓ એની આગળ પાછળ વિંટળાઈ વળ્યા અને એને રીઝવવાના ચત્રો કરવા લાગ્યા. એકે એને ખખા પર બેસાડીને આખા ઝોરડામાં

ધૂમવા'માંડ્યુ. ઘડીક તો નોનોને હીક લાગ્યુ અને બ્હીક બ્હી ગઈ. પણ બાપુ યાદ આવ્યા અને પાછું રોવા માંડ્યુ.

“મને ખબર છે એને શુ ગમશે તે.” બીજા એકે કહ્યું.

“એને તો સવારી કરવી છે સવારી.” આમ કહી તે નોનોને બહાર લાવ્યો અને એક મોટો કુચડો, ઉપાડી કહ્યું “જો આના ઉપર બેસ. આ ઘોડો છે હ.”

નોનોને ગસ પડ્યો. કુચડા પર બેસી એણે હડો હાથમાં લીધો. “બરાબર” સિપાહી બોલ્યો અને કુચડાને આમળ ખેંચવા લાગ્યો. નોનો ખુશ થઈ.

આવી મજા તો એને ક્યારેય કરી ન હતી. એને હસવું આવ્યુ અને સિપાહીએ એની સાથે હસ્યો. એક બીજો સિપાહી આવ્યો. “જો જો, હું તારે માટે શુ લાવ્યો છું?” એમ કહી એણે નોનોના હાથમાં બે મોટી નારંગી મૂકી. એટલી મોટી કે એના હાથમાં પણ સમાતી નહીં.

બાપુએ એને ઉપાડી લીધી અને બહાર પહોંચ્યા ત્યાં નોનોને એની નારંગી યાદ આવી. “મારી નારંગી” એ બોલી. “એ લેવા પાઝ ન જવાય, નોનો” બાપુએ કહ્યું. પણ ત્યાં તો એક સિપાહી પાછળથી આવ્યો અને નોનોના એક એક હાથમાં એક એક નારંગી મૂકી.

મેના અને બાપુ સાથે વાતો કરતો તો તે માણસ તેમની રાહ જોઈને ઉભો હતો.

“જડી ગઈ ને ?” પેલા માણસે પૂછ્યું.

“હા. જ્યાં સ્વપ્નેય આશા ન હતી તે જગાએથી” બાપુ બોલ્યા.

રસતે નોનો અને મેનાએ નારંગી ખાધી. પણ ઘેર પહોંચતાં પહેલાં તો નોનો ઉંઘી ગઈ.

“જેમ્સ આટલું મોડું કેમ કયું ?” બા બોલી. “છોકરીઓ કેટલી યાદી ગઈ છે ? લાવો, નોનો ને ઉઘાડી દઉં.”

બા નોનોનાં કપડાં કાઢતી હતી. નોનોને તો એટલી ઉંઘ હતી કે તે ઉભી પણ રહી શકતી નહીં. “શું આટલું જોરથી પકડી રાખ્યું છે નોનો ? તારી અડધી પેની ? કેમ તે વાપરી નહીં ?” બા એ પૂછ્યું. “વાપરું તે શી રીતે ?” ખીજાને નોનોએ પૂછ્યું. “હું તો જોલમાં હતી ત્યાં ક્યાં વાપરું ?”

“મારે વાતે નહોતી કરવી, લીલી !” હસતાં હસતાં બાપુએ કહ્યું, “પણ હવે તો કરવી જ પડશે.”

તે એ નવા ધરમાં ગ્રહેતાંતા. નોનો અને મોનાને આથી ખૂબ મજા પડતી. ધરમાં એકલાં પોતે જ હોય એ નંણી બાને જે આનંદ થતો હતો તે આનંદ તેઓ પણ માણતાં હતાં. એમનું નાનકડું ધર સમ્પાજ દેખાવના ધરોની એક લાંબી હારને છેવાડે હતું. ધરની પછીત નોનો મટિ કલ્પના પણ ન થઈ શકે તેવો પરીઓનો દેશ હતો. 'અધખોવામાંથી બહાર' નજર નાખવા ઉપરાંત એની હિમ્મત આવતી નહીં. અને જરાક અડખડાંટ થાય ત્યાં તો તે બારણું અટકાવી દેતી. પણ, ઓહ! જે દિવસે એક ખોખાની ભદ્ધથી ભીંત પાસે હથા રહીને ભીંતનાં બાકોરાંમાંથી દાનત વહેતી નદીનાં પાણી જોયાં અને જરાકે અવાજ કંપાં વિના બન્ને બાજુ બૂકી રહેતાં ઝાઝનાં બૂંડનાં બૂંડ એણે જોયા ત્યારે તો એના આનંદની સીમા ન હતી. તાડીને તે જોષળ રહી. અને ખૂબ તાજાનું બનીને મૂંઝે મ્હોણે એ ધરમાં જતી રહી. કોમળે પણ એણે આ હેરાતમરી શોધની વાત ન કરી. મોનાને પણ નહીં; કારણ કે એ જાણતી હતી કે આ પરીદેશની વાત જો બીજે કોઈ જણી જશે તો તે અશોષ થઈ જશે! "કોઈ દિવસ હિમ્મત હશે તો દિવાલ ઓળંગી પરીદેશમાં જઈશુ. પણ એવી હિમ્મત મારામાં આવશે?" નોના મનમાં બોલતી હતી.

“ મોના અને નોનો અહીં આવો ” નોનોના વિચારોમાં ખલલ પડતાં બાએ કહ્યું. “ બાપુને આજે મોડું થયું છે, આવો આપણે તો ચાહ પી લઈએ.”

બધાં ચહા પીવા બેસતાં હતાં તેટલામાં જ બાએ કહ્યું: “ જોને નોનો તારા બાપુ આવ્યા કે નહીં ? ”

નોનો બારણા પાસે ગઈ અને બહાર જોયું.

“ બા, બા, ” રધવાટથી નોનોએ ખૂમ પાડી, “ અહીં આવો અને આ મોટી તાપણી આગળ બધા ગોળ ગોળ ફરે છે તે જુઓ ને. ”

“ એ મેં જોયું નોનો. ” બા બોલી, “ બાપુ આવ્યા ? ”

“ મને તો દેખાતા નથી. પણ બા એ તાપણી કેમ ફરી છે ? ”

“ એ તો બાડા માટે છે, પણ એમને મોડું કેમ થયું ? ”

બ્યારે બ્યારે બાપુને આવતાં વાર થતી ત્યારે બાને ખૂબ હિચાટ કરતી જોઈને નોનોને ખૂબ નવાઈ લાગતી. નવા ધરમાં આવ્યાને થોડાક જ દિવસ થયા હતા ને એક દિવસ બાપુને મોડું થયું ત્યારે બા ખૂબ ચિન્તા કરતીંતી. અને બ્યારે બ્યારે બા ચિન્તા કરતી ત્યારે તે ખૂબ શાન્ત બની જતી.

એમને તો બાએ હાડી દીધાં અને પોતે ઝોરડામાં આમ તેમ આટા મારતી ફરતી હતી. વારંવાર બા પોતાને અને પોતાને જ પૂછતી કેમ મોડું થયું હશે ? અને નોનોની આખ મળવા જ આવી હતી, ત્યાં બાપુ આવી પહોંચ્યા.

“ કશુંય ચિન્તા કરવા જેવું ન હતું, લીલી. ” બાને ખબર હાય મૂકતાં બાપુએ કહ્યું.

“ લીલી, શેરીને છેડેજ એમણે મને પકડી પાડ્યો અને સંભાળી
બોલવાં કહ્યું. એમા મોડું થયું. ”

જેમ્સ, એ ઠીક કયું ? આ વખતે ? ”

“ જાણુ છું લીલી, પણ મને સોડને મદદ કરવોતું કહેવામાં
આવે અને હું ના શી રીતે પાડું ? ”

“ મને ધામ છે કે નોનોને મારી સાથે લેતો જઈ.” બાપુએ
કહ્યું નોનોએ ઝડપથી માથું ઉઠ્યું કયું. કાને સાચીજ વાત સાંભળી
હતી એમ એને ન લાગ્યું. બાપુ રફોટલેડમાં બાવણુ સાફ પર્પટણુ
કરવાના હતા. અને એમાં સાથે નોનોને લઈ જવાનું કહેતા હતા.
બા જવા દેશે ?

“ ખૂબ હેરાન કરી મૂકશે. ” બા બોલી. “ આટલી બધી
જગ્યાએ ફરવા સાફ તો એ બહુ નાની છે. ”

નોનોએ બાપુનો જવાબ સાંભળવા શ્વાસ ફૂંધી રાખ્યો.

“ ના રે ના, એ શું હેરાન કરવાની હતી ? ” બાપુએ કહ્યું
અને નોનોનો શ્વાસ પણ હળવો બની ગયો. “ એડીનબરો તારી
બહેન અને મારા બાપુ છે. એમણી મને તેની સાથે તેને મૂકીને
આજુબાજુની જગ્યાએ જઈ આવીશ. ”

નોનો વધારે કશું જ સાંભળવા ન રહેતાં એના આતુર આનંદને
બેટવા બહાર દોડી ગયો.

નોનો બાપુ સાથે જતી હતી. બા એની અને બાપુની ચીજો તૈયાર કરતી હતી. એને નવા સાંપડેલા આનંદના જલ્લામાં મોનાને કાંક આપી જવાની એને લાગણી થઈ.

“ બહાર આવ મોના, કાંક બતાવુ.” નોનોએ કહ્યું. ભીંતના બાકોરા હેઠળ એણે એક ખોખું ગોઠવ્યું. “ ઉપર ચઢી જ મોના, બાકોરામાં ધમ મૂકીને દિવાલ પરથી જો, કેવું મજાનું છે ? ”

“ શું મજાનું છે ? ” મોનાએ પોતાનું નાક ચઢાવી પૂછ્યું.

“ આ બધું તો મેં ક્યારનું જ જોયું છે. ”

નોનોને અસહ્ય નિરાશાનો અનુભવ થયો. અને નિરર્થક ઉદારતાએ એના આનંદને ધીજવી દીધો.

[૫]

આ ને નોનો બાપુ સાથે જવાની હતી. વરસાદ વગસતો હતો અને ગંઢ અધાઈ છવાયું હતું. છતાં નોનોને મન તો આનનો દિવસ ઝળહળતો હતો. બાપુની પેડી બરાબ ગઈ હતી અને નોનોના કપડાં પણ તેમાં જ મૂક્યાં હતાં બાપુ બહાર ગયા હતા અને ખૂબ અધીરતાથી નોનો એમના આવવાની રાહ જોઈ રહી હતી. “સાથી મોકુ” થતું હશે ?” પોતાની જાતને નોનો પૂછતી. બા પણ આમ જ બોલતી હતી ને ! આખરે બાપુ આવ્યા.

“વગસાદ તો ગઈ ગયો. પણ પવન ફૂંકાય છે. દરિયામાં હેરાન-મતી તો પડશે જ એમ લાગે છે.” બાપુ બોલ્યા.

અદર ત્યાસે લગભગ બેઝાન બનેલી નોનોએ રસ્તા પરથી વડાણમાં પડ મૂક્યો.

ૐ

અધાઈ હતું અને વડાણ બીનું હતું. બાપુ અને નોનો ચાલતાં હતાં. પણ એક જગાથી આવતી ગરમ સ્ત્રીકણી મધ્યથી એને ઉગમ આવતા હતા તે વાત બાપુને દેઢતાં નોનોની હિંમત ન ચાલી.

પછી તેઓ સૂઈ ગયા. દરેક જણ મદિા હતો અને નોનોને પણ અમળામણ થવા લાગી. પણ એણે બાપુને જણાવવા ન દીધું. એથી તો, બાએ કહ્યું 'હું' તેમ, એને લીધે બાપુને હેરાનગતી જ વેઠવી પડે ને ?

પણ હવે તો નોનોથી રહેવાયુ નહીં. ધણે વખત એ માદી થતી પણ બાપુએ એ હેરાનગતી છે એમ નહોતુ કહ્યું. બાપુએ એને ઉચી કરી અને મ્હોં લૂછી કાઢ્યુ, અને નોનો બાપુના હાથમાં જ ઉધી ગઈ.

સવાર થયુ અને દરેકે વહાણમાંથી ઉતરવાની તૈયારી કરવા માંડી નોનોને હજુય અકળામણ લાગતી. બાપુએ એનું મ્હોં ધોયુ અને વાળ ઝોળ્યા. નોનોને હવે કાક ઠીક લાગવા માંડ્યુ. પછી બાપુએ એને કોટ અને ટોપી પહેરાવ્યાં. પોતાનાં કપડાં પહેરી, પેટી લઈ ફરીથી છુતક પર ગયા. છુતક પર અજવાળું હતું, મઝા હતી—અને યડી પણ હતી.

વહાણમાંથી ઉતર્યા ત્યારે બાપુને ચાર માણસો મળ્યા અને સૌએ એક દુકાનમાં જઈ બાપુ. ખુબ નામ્તો આવ્યો, પણ નોનોથી કાંઈ ખવાયુ નહીં, તાકી તાકીને વારંવાર તે બાપુ રહાયુ જોતી, પણ તે શું બોલતા તે તેનાથી સ્થમજતુ નહીં. એ સાચું કે કોક વાર કોઈ સખ્દ એવો આવતો કે નોનોને જણાવતો લાગતો, પણ એ કાંઈ સ્થમજતી નહીં.

એડીનબરો જનારી 'ગાડીમાં તેઓ બેઠા. બહુ જોઈ શકાય માટે નોનો બારી પાસે ઉભી રહી પણ તેને કાંઈ મઝા પડી નહીં.

“ તારી અડળામણુ હજી સમી નથી, નોનો. ” બાપુએ કહ્યું અને નોનોને ખોળામાં બેસાડી, ગાડી ઉભી રહી ત્યારેજ નોનોની ઉધ હડી.

તેઓ રસ્તા ઉપર ચાલતા જતા હતા. નોનોને હવે મેંઝા પડવા માંડી હતી. બહુ ટેવું નવું નવું હતું ! અને બાપુ એના બધાજ સવાલનો જવાબ દેતા. બાપુ ચમ્પા અને એક ઉંચા ગતી દાઢીવાળા, માથુસને ગળે લગાડવા નોનોને હંચકા.

નોનો એને ગળે વળગી.

“ એ કોણ ? ” બાપુએ પૂછ્યું.

“ કોણ જાણે ? ” નોનો બોલી.

“ તો એને ગળે કેમ વળગી ? ”

“ તમે કહ્યું ને. ”

ગતી દાઢીવાળો માથુસ હસી પડ્યો. “ જેમ્સ, આવી જ કલ્યામરી નોનો ગ્હે તો તો મજાનું. ”

“ તાગ દાઢા થાય અને હું ફરી આપું ત્યાં લખી તારે એમની સાથે ગ્હેવાનું છે. ” બાપુ બોલ્યા.

બાપુ ચાલ્યા ગયા અને દાઢાએ કહ્યું, “ આપણે થોડું ચાલીએ તો તને ઠીક જૂઝ લાગશે અને પછી ઘેર જઈ આપણે ખાઈએ. ” નોનો દાઢાની આગળ પડી ચાલવા લાગી.

“ ઉભી ગ્હે નોનો. તાગ બેડા બેવા દે. ”

નોનો બેડા બતાવવા આશ્ચર્યજ હતી. બેડા નવા હતા અને અંગૂઠીમાં તો ફક્કડ ચળક ચળક થાય તેવા ચામડાના હતા. પણ

દાદાએ અંગૂઠીઆ તો ન જોયા, પણ વાધરી જોઇને કહ્યું: “આગળ પયરાળી જમીન આવે છે અને વાધરી જોરથી બાંધી હશે તો, તને ચાલતાં હરકત થશે.”

દાદાએ વાધરી જોલી નાંખી. નોનોને આ ન ગમ્યુ આમ કરવું કેને ગમે?

ખડક ઉપર આવેલો એક ઉચો કિલો બતાવી દાદાએ એની વાત કહી. બીજાએ ધણી ધણી વાતો કહી. નોનોને દાદાજી મમી ગયા.

બન્ને ઘેર પહોંચ્યાં. પણ ઘેર તો કોઇ પણ ન હતું. દાદાજી એકલા જ રહેતા હશે. સઘડી પર દાદાજીએ એક કીટલી મૂકી.

દાદાજીએ તાસકો, ખાયા રકાળી અને બીજા બધુ ગોઠવી દીધું. પંજી રોટીના ટૂકડા કરી માખણ લગાવવા માંડ્યું. રોટી કાંધે જડી નહતી પણ માખણ-રોટી કરતાં મ થટ હતું. આટલા બધા માખણ સાથે રોટી નહીં ખવાય એમ નોનોને લાગ્યું. બાપુ હોત તો દાદાજીને જરૂર કહેત.

કીટલી સમસમી અને ચાહ તૈયાર થઇ. નોનો પાસે ચાહ અને રોટી મૂકી. પણ માખણ લગાડેલી રોટી ખવાતી નહીં. “ખાઓ, તારે મોઢાં બનવું હશે ને તો તો આના કરતાં મ વધારે ખાવું પડશે.” નોનોમા માખણવાળી વાત કહેવાની હિંમત નહતી. અને ત્યાં તો બાપુ આવ્યા.

“હે જેમ્સ તારી આ છોકરી તો ચકલી માફક ચણે છે. એની જૂખ પણ ઘેર મૂકીને આવી છે કે શું?”

“કદાચ હજી એની વહાણ પરની અકળામણ શમી નહીં હોય. કેમ નોનો?” બાપુએ પૂછ્યું. નોનોએ કાતરતી આંખે બાપુ સામે જોયું.

બાપુએ નોનો પાસે આવી, વળીને પૂછ્યું! “શું છે નોનો?”

“આ બધું માખણ. મને ઉમકા આવે છે.” નોનોએ કહ્યું.

“અરે હા.” દાદાજી તરફ વળીને બાપુએ કહ્યું; “નોનો માંદો પડી હતી ત્યારથી એને ઉમકા આવે છે. માખણ વગરની રોટી ખાઈશ નોનો?” બાપુએ રોટી કાપવા માંડી.

“એમ તે ખવાય? એણે તો ખૂબ માખણ ખાવું જોઈએ- તગકા થવા.” દાદાજીએ કહ્યું.

બુધા જમી રહ્યા એટલે દાદાજીએ મેજ હટાવી દીધું અને બધું સાફ કરી બરાબર ગોઠવી દીધું. અને પછી સઘડી પાસે બેસી બાપુ અને દાદાજી વાતે વળગ્યા.

“એની માથીને ત્યાં એને ગોઠશે.” કહી બાપુએ નોનોને સાથે લઈ ચાલવા માડ્યું.

“ક્યાં? માથીને ત્યાં?” નોનોએ પૂછ્યું.

“તારી માગરેટ માથીને ત્યાં.”

“માથી એટલે?”

“બાંતી બહેન.”

“હા.”

પછીથી શું બન્યું તે નોનોને કાંઈ યાદ ન રહ્યું. પણ બાપુએ એનાં કપડાં કાઢતાં કાઢતાં કહ્યું: “લીલી એમ માને છે કે નોનો તારા જેવી છે માગરેટ.”

માથીએ એને ગમે લગાડી “મને તો તે તમારા ‘જેવી’ સામે છે.” પછી નોનો ઉઘી ગઈ.

નોનો સવારે ઉઠી અને કોઠ અમળ્યો. માથુમ એને ટીકી
ગીકીને જોઈ રહ્યો હતો એમ એને લાગ્યું. “તારા જ જેવી છે
માગરિટ.” કહી તે બહાર જતો રહ્યો.

“તાગ મામા ડીક” માશી બોલી

“સે હવે તને નાસ્તો આપુ.”

“હુ ઉઠીને કપડાં પહેરી લઉ.”

“ના. ના. પથારીમા જ તને નાસ્તો આપુ છું. રળના દિવસે
મોટાઓ કરે છે તેમ.”

માશી તાસક લાઇને આવી. શેકેલી રોટી, અને એક સુદર
મોટા ગુલાબી ખાલામાં દુધ હતું.

“ઓહ! ગુલાબી કપ” નોનો બોલી ઉઠી

“હં. ખુબ જુનો થયો છે. હં પણ ન્યારેય કોઈ આવ્યું
હોય ને ત્યારે ખાલાની જગાએ એ જ આપુ છું. પણ સે હવે તું
ખાઈ સે. પછી કપડા બદલાવી તને ફરવા લઈ જઉ.”

“હુ કપડાં પહેરી લઉં છું, માશી.” રોટી હાથમાં સેતા
નોનો બોલો.

નોનોને પાછી લેવા આપુ ઘેર આવ્યા હતા.

“હુસિપાર છે અને હળી પણ ખુબ જાય છે.” માશીએ ખાપુને
કહ્યું. “મને તો એકલવાયું લાગશે. ડીકને મળ્યા વિના જશે તો એ
નિરાશ થશે. ડીકને જરૂર મળતા જાશે.”

“રસ્તે જતાં મળતો જમ્યા. ઝાઝો વખત નહીં લાગે.”

માશીએ નોનોને એ લગાડી ચુંબન કર્યું: “માશીને જૂલતી
નહીં હં.”

“તમે અને ખુબ ગમે છે માથી. અને પેલું ગુલાબી પ્યાલું...”

“જો અહીં તારા માસા કામ કરે છે.” બાપુએ કહ્યું અને બન્ને એક મોટા અંધારા મકાનમાં દાખલ થયા.

“અમે આજે રાતે ડબ્લીન પાછા જમ્મએ છીએ, એટલે નોનોને તમને મળવા લાવ્યો.” માસા આવ્યા એટલે બાપુએ કહ્યું.

“માસા તમે શું કામ કરો છો?”

“યુગીઓ બનાવું છું.”

“યુગીઓ કેવી?”

“બધી જ જાતની. નાની, મોટી. જેવી છે? આવો ને?”

“મોટી જ વાગ દં, નોનો.” બાપુએ કહ્યું અને મામા નોનોને ઉઠાવી ખુબ બારીઓવાળા એક મોટા ઓરડામાં લઈ આવ્યા. ઓરડાની બન્ને બાજુએ બાજકો પર માથુસો બેઠેલા હતા. માસા નોનોને દરેકની પાસે લઈ ગયા. બધાએ હસી હસીને એની સાથે વાતો કરી. કેટલાક નાની યુગીઓ બનાવતા, કેટલાક પાતળી બનાવતા. પણ નોનોને એક માથુસ આવળ પડેલી કેટલીક યુગીઓ જોઈને ખુબ નવાઈ લાગી. યુગીને નાનકડું માથું અને લાંબી લાંબી નળી હતી.

“એ શું છે?” નોનોએ પૂછ્યું.

“એ તો દાદાજીની યુગી છે.”

“દાદાજીની? દાદાજીના જ માટે?” જ્યાં માથુસો હસી પડ્યા.

“ના રે ના, નાનકડી છેકરીઓ પણ પીએ.”

“નાનકડી છેકરી પીએ? કેવી રીતે?” નોનોએ દસપૂર્વક પૂછ્યું.

“જે એક પવાણું લે, અને પાણી ભરી થોડા સાણતું શીણ કરી ચુંગીને આમ મૂકે અને ફૂંકારે તો સરસ ફક્કડ પરપોટા આવે—જાત જાતના રંગના પરપોટા.”

“હ.”

“લે તું પણ એક લઈ જા અને ઘેર પરપોટા ઉડાવજે.”
માસાએ નોનોને એક ચુંગી આપી.

નોનોની આંખો દાઝતી હતી. જલ્દી જલ્દી જઈ પરપોટા ઉડાડવા એનું મન તલપાપડ ચક્કર મારતું. અને બાપુ પાસે પહોંચી ત્યારે તો ચુંગીથી એના હાથ ભરાઈ ગયા હતા. “માસા બહુ સારા છે.” એટલું જ એ વિદાય સમયે બોલી શકી.

[૬]

ચંદ્રણી થવાની હતી અને બાપુ એમાં હિમા રહ્યા હતા. “બાપુને કોર્પોરેશનમાં જવું છે” એમ બાપુએ સમજાવેલું.

નોનોને આથી સંતોષ ન થયો. “બાપુ એ કોર્પોરેશનમાં જાય તો પછી એમને આપડી કચગની ટોપલી લેવા આવવાનું ?”

બા દસી અને બાપુ આવ્યા ત્યારે નોનોની વાત ઠી.

બાપુ પણ હસ્યા.

“એવું જરૂરી કામ તો થોકું જ થવાનું છે, લીલી ? અને એમાંયે હું તો અનેકમનો એક હોઈશ.”

નોનો આથી ગૂંચવાઈ. પણ પછી ભૂલી ગઈ. એવી તો કેટલીએ ન સમજાય એવી ચીજો હતી.

૨૨

બાપુ સાથે એ એક ઝોરડામાં ગઈ. ઝોરડામાં ખુરદીઓ ને મેજ હતાં. મેજ પાસે બેસી કેટલાક કાંઈ લખતા હતા. કેટલાક કાંઈ જાપેલા કાગળોને વાળીને પગખીડીઆમાં મૂકતાંતા.

“ એ શું કરે છે ? ” નોનોએ પૂછ્યું.

“ બાપુને ચૂંટણીમાં મદદ કરે છે. ”

“ પરખીડીઆમાં કાગળો તો હું પણ મૂકું. ” નોનોએ કહ્યું.

“ ચાલો ત્યારે ” કહી બાપુએ એને ઉપાડીને એક ખૂરશીમાં મૂકી. “ હ્યો એક નવો મદદગાર આવ્યો, દોરતો એ કહે છે કે પરખીડીઆમાં કાગળો હું પણ મૂકી શકીશ. ” બાપુએ કહ્યું.

નોનો પરખીડીઆ ભરવામાં મશગૂલ હતી ત્યાં બાપુનો એક મિત્ર આવ્યો. નોનોને જોઈ એણે પૂછ્યું “ તુ શું કરે છે ? ”

“ મદદ કરે છું. ”

“ જમ્સ ” બાપુને બોલાવતાં મિત્રે કહ્યું. “ લે નોનો તો એક નવી જ વાત કરે છે. આખી દુનિયામાં ચૂંટણીમાં કામ કરનારમાં નોનો નાનામાં નાની હસે. ”

નોનોને લાગ્યું. હું પણ કંઈ છું અને પોતા પાસેના બધા જ કાગળોને પરખીડીઆમાં મૂકીને જ નોનો જાણી.

“ મેં પણ મદદ કરી નહીં, બાપુ ? ” ઘેર જતાં રસ્તામાં નોનોએ પૂછ્યું.

“ હા. તેં મદદ કરી. ”

“ ચૂંટણીમાં મદદ કરતાં મને મજા પડે છે. ” નોનો બોલી. બાપુ હસ્યા.

બાપુ ખીજએલા હતા. પીક પાઝળ હાથ મીલાવી એ આરડામાં કએ છેડેથી બીજ છેડા સુધી ચાલતા.

“એમના જુઠાણને હદ નથી, લીલી. અને કેવી ભયંકર વાતો કરે છે ! કશું જ કહેવામાં પાછા પડે તેમ નથી.” બાપુ ખીમતા ત્યારે એમ જ કરતા. અચાનક જ એ થઈ ગયા. “છોકરાંઓની વાત પણ અંદર લાવ્યા. કહે છે લોકને આંધળા બનાવવા જ હું છોકરોને ટ્રાન્સેન્ટ શાળામાં મોકલું છું.”

“એ તો તમારા સામે કહેવા જેવી કશી સાચી વસ્તુ નથી માટે જુઠાણા ઉપજાવી કાઢે છે.” બા બોલી.

“હું જાણું છું લીલી. પણ મને એ હતાંય ગૂઝસો આવે છે. આ બધું જુઠાણું એ શોક ફેલાવે છે કારણ કે હું સમાજવાદી છું.”

“સમાજવાદી એટલે શું બાપુ ?”

“નોનો દુનિયામાં દરેક માણસને, સ્ત્રીપુ, છોકરાને, છોકરીને પેટપૂર ખાવા મળે અને કોઈને પણ કપડાં વિનાના કે ઉધાડા પગે રહેવું ન પડે એ માટે જે ચત્ત કરે તે સમાજવાદી કહેવાય, નોનો.”

“પણ એમ તો દરેકે કરવું જોઈએ” નોનોએ કહ્યું.

“નોનો” બાપુ બોલ્યા. એમનો ગૂઝસો હવે જતો રહ્યો લાગ્યો. “નોનો, ગયે આઠવાડીયે મને એક જીવાન મળ્યો. એ કહેતો કે ત્યારે પહેલવહેલો એ સમાજવાદી બન્યો ત્યારે રખેને રાતમાં કાનિત ધઈ જાય માટે ઈંધતો પણ નહીં. તેના જેવી છે તું.”

“ પતી ગયુ લીલી. હું હાર્યો. ”

બાએ માથું ધૂણાવ્યું.

“ હવે તો તમે કોર્પોરેશનમાં નહીં જાઓને ? ” નોનોએ પૂછ્યું

“ ના હવે નહીં. ”

“ બહુ સારું થયું. હું રાજી થઈ, કોર્પોરેશનના માણસો હમ્મેશા ગંદા હોય છે. ”

બા અને બાપુ હસ્યા.

જમવાની વેળાએ બાપુના ઘેર આવવાની સૌ રાહ જોતા હતા. જતી વખતે જ જરા મોઢું થશે એમ કહી તો ગયા હતા.

“ સભાબધીનું ફરમાન નીકળી ચૂક્યું છે અને અમે તો સભા ભરવાના જ છીએ એટલે ધાધણ જરૂર થશે. પણ ત્રણ વાગતાં તો જરૂર આવી જ પહોંચીશ. ” એમ કહેલું. પણ આર વાગ્યા છતાંય ઘેર આમ્યા નહતા

બધાય બાપુને મળવા રાહ જોઈને બેઠા. પણ રાહ જોઈ જોઈને સૌ થાકી ગયા અને પાછા ઘેર ગયા. બાને ચિન્તા થતી હતી અને વારંવાર બારણે ડોકાઈ કરી આવતી.

“ આપણે જમી લઈએ. મને લાગે છે કે બાપુને કાંઈક થયું છે. ” બાએ કહ્યું.

અંધારૂ થયું અને બાએ અમને ઘરમાં જોડાવી, ચહા પાઈ અને ઉંઘાડી દીધા. નોનો બાપુની રાહ જોતી હતી ત્યાં બારણા બહાર એક મોટર આવીને ઉભી રહી અને એક ઉંચી સુંદર સ્ત્રી ઘરમાં આવી.

“ મી. કોનોલીને પકડ્યા. મી. લીંગે તમને સમાચાર નથી આપ્યા.”

હાંની સ્ત્રીએ બાને સવાલ પૂછ્યો.

“ ના, મીસ ગોન ” બાએ કહ્યું.

“ તમારે કાંઈ ચિન્તા કરવાની નથી. હું બધી જોડવણું કરું છું. કાલે તો મી. કોનોલીને ઘેર લાવીશું. ”

મુઠ્ઠા સ્ત્રીએ થોડોક વખત બા પાસે રહી વાતો કરી અને બાને આશ્વાસન દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“ લીલી, જો તારો રખડું ધણી તો પાઠો ઘેર આવી ગયો અને એને કાઢ્યો નથી થયું. ” બીજો દિવસે ઘેર આવીને બાપુએ કહ્યું.

“ બધું મને કહો. ” બા બોલી.

“ તને ખબર છે ને કે ટ્રાન્સવાય સમિતિએ ગઈ કાલે એક સભા બોલાવી હતી. સભાની જાહેરાત કરી અને યનિવારે સભા બધીનું દરમાન દૂટકું અને પોલીસે જોનઓ'લીઅરી, માઈકલ ડેવીડ, પેટ ઓ'બ્રાયન, વીવી રેડમન્ડ અને મારા ઉપર દરમાનની નકવો મોકલી આપી તરત જ સમિતિની એક સભા બોલાવી અને પ્રમુખ તરીકે વીવી રેડમન્ડે અભિપ્રાય આપ્યો કે આ દરમાનનો અનાદર થવો જોઈએ, અને બેરેટ્ટર્ડ પ્લેસમા એ સભા ભરવી જોઈએ. ગઈ કાલે સવારે તો બેરેટ્ટર્ડ પ્લેસનો એક ખૂણો અને બેરેટ્ટર્ડ પ્લેસમા પડતા બંધા રસ્તાઓ પોલીસે રોકી લીધા. લસ્કન્ને બગિકામાં ગોધી રાખ્યું છે એમ અમે સાંભળ્યું. સભામાં હજારો લોક આવ્યા. લોકમાં ખૂબ ઉત્તેજના હતી. હોમરસ્ટે દગો દીધો. દરમાનનો બંધ કરવાનું ભોડાને કહી, પોને જ મળામાં ગેરહાજર મલા.

" એક ગાડીમાં મી. ત્રીશીય, હું, સ્ટુવર્ટ, લીઓન્સ અને નીરાગોન સભામાં જવા નીકળ્યાં. અમે પહોંચ્યા એવો જ લાઠીમાર શરૂ થયો. બાકુલી ગાડીવાળાને પોલીસે પકડ્યો અને દૂર ધકેલી દીધો. ત્રીશીયે મારું નામ પ્રમુખસ્થાન માટે મૂક્યું હતું. અને જેવો ગાડીવાળાને ધકેલી દેવામાં આવ્યો તેવી જ મેં લગભગ હાથમાં લઈ ગાડી ચલાવી. લોક ગાડી પાછળ સરઘસમાં ચાલવા લાગ્યા. અને ઘેડેસ્વાર પોલીસના વારંવારના લાઠીમાર છતાં અમે સરઘસ ઉતારી એકને બદલે બે સભા ભરી અને પછી હું પકડાયો. આજે સવારે 'રાજપ્રોહી અને તોફાની' સભામાં પ્રમુખસ્થાન લેવાના ગૂંઘા બદલ મને બે પાઉન્ડની કે એક માસ કેદની સજા કરવામાં આવી; અને પછી પણ દસ પાઉન્ડના જામીન આપવા કે વધુ એક મહીના માટે જેલ જવાનું ફરમાવ્યું. મીસ ગોને દંડ ભરી દીધો અને હું અહીં આવ્યો."

રસ્તામાં મારામારી ચાલતી. ઊકરાંઓ પથરા લઈ એક બીજાની માથે થપા હતા. એક ટોળાએ બોઅરનો પક્ષ લીધો હતો. બીજાએ અગ્રેજોની તરફેણ કરી હતી. અને પોતાના પક્ષને પાનો ચઢાવતા. નોનો બોઅરના વિજય માટે જુઓ પાડતી હતી.

"નોનો તું કેમ બોઅરનો પક્ષ લે છે?" એક ઊકરાંએ પૂછ્યું.

"તું નથી લેતો?"

"ના. હું તો અગ્રેજોની બાજુએ છું."

"જો તારે એમ ન કરવું જોઈએ."

"જરૂર. હું એમ જ કહું "

"જો ત્યારે છએન્ડ અને બોઅરનું પણ એમ જ છે."

"ખરામ વખત આવતો લાગે છે લીલી દરેક અઠવાડિયે ઓછાને ઓછાજ પૈસા મળતા જાય છે આમને આમ કેમ નમશે તે સમજાતું નથી "

"લવાજમના વચન તો મળ્યા હતા ?"

"ખરાબર લીલી પણ એ તો માનવસ્વભાવ છે કે ખર્ચની કાપકૂપ કરવાની હોય તો પહેલીનજર લવાજમ પર પડે."

"પણ લવાજમ ધટે તો તમારો દગ્ગાયો પણ ધટે. પછી તો પેટપૂર પણ ન રહે "

"હું શું કહું, લીલી ? એ લોક ન જરે તો કાઈ આપણી બળ જમરી તો ઘોડી જ ચાલે છે ?"

"મૂશકેય કામ છે,' બા બોલી

"આ વખતે ક્રિસ્ટમસ નથી એમ જ માનજો આ વખતે બક્ષીસ આપવા કંઈ જ નથી અને એકને આપે તો તમે મહુ ખીજાઈ જાઓ એટલે તારે કે નોનાએ કે એડી, કે એના કે મોઈરાએ આ વખતે આરામ ગમતી જ નહીં" બાએ કહ્યું

"કશું જ નહીં ?" નિગરા નોનાએ પૂછ્યું

' ના કાઈ જ નહીં " બાએ જવાબ દીધો બા ખિન્ન લાગતી નોનાને લાગ્યું કે આ ક્રિસ્ટમસમાન કાઈ ખોડ છે બીજી તો બધી ક્રિસ્ટમસ વખતે બા પુડીંગ બનાવતી, અને પછી બાણની ગઢ ભેંતી

આવતી કાલે જ ક્રિસ્ટમસ દિન હતો અને હજુ લગી તો પુર્ણિમ નજરે પહોં નહોતું પડ્યું. અને હવે બા ક્રિસ્ટમસ નહિ આવે એમ કહેતી હતી ! .

ખૂબ મોડું થઈ ગયું હતું. બધા જ પથારીમાં હતા અને બા બાપુની રાહ જોતી બેઠી હતી.

બાપુ આવ્યા ત્યારે બાએ કહ્યું : “ખૂબ મોડું કર્યું આજે. હવે તો કરું ય લાવી શકાશે નહીં અને કાલે ક્રિસ્ટમસ દિન છે અને ઘરમાં કરું નથી.”

“ખૂબ મોડું” બાપુ બોલ્યા અને બાપુને ગળામાં ડ્યુરો બાઝ્યો. હોય એવો અવાજ નીકળતો “આજ રાતે તો બે જ શીર્સીંગ મળ્યા. બે શીર્સીંગ ! બે શીર્સીંગ લઈને ઘેર આવતાં પણ મને શરમ આવતી હતી. ફરતો હતો ત્યાંથી આ લાવ્યો.” ખીસામાંથી કાંક કાઢતાં બાપુ બોલ્યા “ઘરમાં આવવાનું ન હોય તોય તને આટલી બેટ તો આપવી જ જોઈએ.”

બાપુ મેજ પાસે બેસી મયા અને પોતાનું મ્હોં બેહાથથી ઢાંકી દીધું. બા એમની પાસે હજી ગઈ અને પીક માખણવા લાગી.

બાપુ અમેરિકા જતા હતા. બા એમની પેટી ખરતી હતી. “હું કાંઈ સદા કાળ માટે નથી જતો રહેતો.” બાપુએ નોનોને કહ્યું. નોનો રીમાઇને બેઠી હતી. “આ પણ એક બાપણ પર્વટણ જ છે, અને હાપુ કાઢવા જોટલા પૈમા મળ્યા એટલે હું તરત જ પાછો આવીશ. અને આપણે બધા આનંદથી ગીગું.”

“ બહુ વાર ન કરતાં, બાપુ. ”

“ ના રે ના. અને ને હું ત્યાં જઈં ત્યારે તું કાગળ લખતી રહેજે. તારી શાળાના ને બીજા બધા સમાચાર લખજે. ”

“ વાર. ” નોનોએ જવાબ દીધો.

બાપુ ગયા અને નોનોને ખૂબ એકલવાયું લાગવા માંડ્યું.

સોમવારની સવાર થડે અને નોનો વહેલી ઉડીને ટપાલીની રાહ જોતી ઉભી રહે. ટપાલી બાપુનો કાગળ લાવતો. કોઈ વાર નોનો પર બાપુ જ્યાં હતો તે જગાનું ચિત્રવાળું પત્ર આવતું. કોઈવાર બાપુના સમાચાર આપતાં છાપાંની કાપલીઓ આવતી, કેટલાક છાપાં તો બાપુને ‘ સમાજવાદી રૂપેરી ધંટડી ’ કહેતાં. ટપાલીની રાહ જોતાં જોતાં કેટલીએ વાર નોનો આ વાત યાદ કરતી. કેવું સરસ લાગતું ‘ તુ ! ‘ સમાજવાદી રૂપેરી ધંટડી ’ ! ‘ હું સમાજવાદી રૂપેરી ધંટડીના કાગળની રાહ જોઈં છું ’ ને ! જેનું નામ આવું હોય તેવા બાપુ મેળવવામાં હું બામ્બશાળી ન હતી ? બીજા બાપુઓવાળાં બાળકોની નોનોને દયા આવતી.

જાને નવો બળો આવ્યો હતો. પાંચ બહેન વચ્ચે એક જ ભાઈ! જાણી આવશે ત્યારે એમને કેવું આશ્ચર્ય લાગશે! ઘેર આવે ત્યારે પાંચ બહેનોને જ જોવાની આશા સેવતા હશે અને જોશે ત્યારે પાંચ બહેન અને એક ભાઈ! નવાઈ નહીં લાગે જાણીને!

બારણાનો અખડાટ સાંભળી નોનો જાગી ત્યારે અંધારૂં હતું.

“બારણું ઉઘાડું, બા?” નોનોએ પૂછ્યું.

“પરોઢીએ તે વળી કાણુ આવ્યું હશે? કાણુ છે એમ પૂછજે.”

નોનો બારણું પહોંચી: “કાણુ છે?”

“ઉઘાડીને જો.”

“બાપુ! બાપુ!” નોનોએ ચીમ પાડી. એના ઉત્સાહમાં એનાથી બારણું પણ પૂરું ઉઘાડાયું નહીં. માંડ મહેનતે બારણું ખૂલ્યું.

ગળે વાગી પડતાં નોનો “બપુ બાપુ” બોલતી રહી.

“બા ક્યાં છે?”

“પથારીમાં. અને બાપુ અંદર જઈને જુઓ તો ખરા. ચાલો.”

બાપુ બાની પથારી પાસે પહોંચ્યા. મિચારી નોનો જૂલાર્ધ ગઈ!

સૌને માટે બાપુએ સોગાદ આવણી હતી. ચીન વિષેની એક ચોપડી મેના માટે; અમેરિકાનો ઇતિહાસ નોનો માટે, એડી માટે

મણિકાની માળા એમા માટે દડો. મોઢિયા માટે દીંગણી. પણ નાના બાપા માટે કાંઈ નહીં. બીજા બધા માટે કંઈ ને કંઈ ચીજ તે લાવ્યા જ હતો. કેવી મજા ! બાપુ પાછા આવ્યા !

“ તમે પાછા આવ્યા અને તમને સફળતા મળી એ ખૂબ આનંદની વાત થઈ હશે તો છાપુ ચાલશે ને ? ”

“ હા. લીલી. મને બારે સફળતા મળી. લગભગ દરેક સમામાં મને લવાજમ મળ્યાં. એથી કેટલોક વખત તો ચાલશે. અને લોકને રસ પડે ત્યાં લગી ચલાવીએ તો તો બરાબર ચાલી જાય. ”

“ પ્રશ્નનો પાઠ. તમારે હવે જવું નહીં પડે. ” બાપુએ કહ્યું.

“ ફુનિયામાં ડાહીન જેવી જગ્યા ક્યાં છે ? ” બાપુએ કહ્યું.

બાપુ અંદર આવી શુપથુપ બેસી ગયા. નોનોને લાગ્યું કે બાપુને કાંક ચિંતા છે.

“ શું થયું ? ” બાપુએ પૂછ્યું.

“ બધું જ ” બાપુ બોલ્યા.

“ બધું જ ? એટલે ? ”

“ અમેરિકામાં છાપાં માટે બેળા કરેલા બધા પૈસા ખર્ચ થયા, બીજા કામોમાં. ”

“ પણ જેમ્સ... ”

“ શું થાય લીલી ? ”

“પણ કેવું ખરાબ! આશાબધો તમે ઘેર આવો અને ત્યાં જ બધી આશાઓ ભાંગી પડે-”

“લીલી, શબ્દોથી કાંઈ સ્થિતિ ઝાણી મુધરી જવાની છે? ખૂબ વાપરી જોયા.”

“છાપાતું હવે આવી બન્યું.”

“તમે શું કરશો?”

“કરવાતું કરી લીધું. વિરોધ ખાતર અને એમની વલણ આપઘાતક છે તે બતાવવા મેં રાજીનામું આપ્યું.”

“પણ તેઓ ઝોછા જ સ્વીકારવાના છે?”

“સ્વીકારવાના છે? સ્વીકારી લીધું. લીલી, જેમના પર બરસો રાખ્યો એમણે જ દગો દીધો.”

“ઓ જેસ.”

“મને લાગે છે હું ફરીથી અમેરીકા જઈ.”

“તમે તો નહોતા જવાનાને?”

“ત્યાં કાંક નોકરી ખોળી લેશું. અને થોડા દિવસ તને અને હોકરને પણ ત્યાં બોલાવી લઈશ. મને નથી મગતું લીલી પણ છટકો નથી. ડબ્લીનમાં રહેવાતું મન છે પણ આ વાતે મને વિવહળ બનાવી મૂક્યો છે.”

“આપણે જમશું તો કદિ પણ પાછા નહીં આવીએ. તમને દુઃખ દેવાનો એમને પ્રસંગ જ નહીં આપીએ.”

“એ ભવિષ્ય જાણે લીલી.”

નો નોને લાગ્યું કે વહાણની વિચિત્ર દુનિયામાં જોની ભૂખી આંખો અને મનને સતોષે તેવું અહીં ન હતું. ત્યાં બધા અજાણ્યા માણસો હતા. તેઓ વિચિત્ર કપડાં પહેરતા અને વિચિત્ર ભાષામાં વાતો કરતા. અને છાપીઓમાં પણ મનરે નહોતા. ચંદ્રમાં એવાં કપડાં પહેરેલાં છોકરાં! એમની સાથે તો ખૂબ ખૂબ ઇચ્છા છતાંય નોનોથી બોલાવું નહીં. એક ખીજને સમજે તો વાત કરે ને! આખા એ વહાણમાં નોનોને જો કોઈની પણ અદેખાઈ આવતી હોય તો તે દુભાવિયાની. દરેક સાથે તે બોલી શકતો અને ઘુસ્સો નોનોએ મોટા ચર્ધા અને દુભાવિયા બનવાનું નક્કી કર્યું :

ઘુસ્સો પર તો આખો દિવસ ગીરદી રહેતી. છોકરાં અને મોટાં આખો દિવસ પડ્યા ને પાંચમાં રહેતા. કેટલાક તો ખાવા માટે પણ હાલતા ચાલતા ન હોય એવા લાગ્યા.

એક જ માણસ સાથે એજ પર સાથે જમવા બેસીને એની સાથે વાત સરખી પણ ન કરવી એ નવાઈભર્યું નથી? રાતને વખતે પણ તેમજ, ઉપર નીચેની જમીન છાંયલીમાં ચઢીને એજ એવી બાઈઓ હતી કે જેની સાથે જા કે તે બધા વાત કરી શકે.

જાને તો નીચે જવા પરજ ધિક્કાર હતો. વ્હાળાના પહોરમાં એમને હાડી, મ્હોં ધોવરાવી, કપડાં પહેરાવીને તુતક પર લઈ જતી.

“પાંચ મીનીટ માટે પણ કોઈને કોઈ સાથે એ તો કેમ રહેવાય !” જાએ વાતમાં એક બાઈને કહ્યું હતું.

આજ સવારે એક બાળક મરણ પામ્યું અને એની મા સાથે કોઈ પણ—દુભાષિયો પણ નહીં—બોલી શકતું નહીં. વિચાર વિનાજ એણે એ વાત જાને કહી, અને એને પસ્તાવો થયો. જાનો ચહેરો સંકેદ પડી ગયો અને ખેંચાયો. એની આંખો સજ્જ બની. નોનોએ બપોલુ કે બા મોનાનો વિચાર કરતી હતી. મોના ગૂંજરી ગઈ. જાને એ બધું યાદ આવતું અને એ જોઈને નોનોને પણ યાદ આવતું.

શુક્રવારે તો અમારે વહાણ પર જવાનું હતું. શુરવારે એલીસ માશીજાને બાંધવા છોડવામાં મદદ કરવા આવ્યો હતો. એમને ઘેરથી કાંઈક લાવવા એમણે મોનાને મોકલવા જાને કહ્યું.

ચાલ વખતે કોઈ સદેશો લઈને આવ્યું અને બા ચીસ પાડી ઉઠી. તરતજ બા અને માશી બહાર ગયા. મોડી રાતે એક બાઈ આવીને એડી અને નોનોને એક મોટા ઘરમાં લઈ ગઈ અને એક નોકરે એમને ઉંઘાડી દીધાં. બીજે આખો દિવસ એ લોક સુંદર બગીચામાં રમ્યા. બગીચાનાં રંગબેરંગી ફુલો હતાં, જાડો હતાં અને દિવાલ પર ફુલનાં બૂમખાં લટકતાં.

બીજો દિવસે એ જ બાઈ એમને એલીસ માશીને ઘેર લઈ ગઈ. ઘરમાં ખૂબ બીડ હતી. ઝોરડામાં એક કોશીન પડ્યું હતું અને કોશીનમાં મોના હતી. મોના એવી વિચિત્ર અને સંકેદ લાગતી ! એણે નીચલો લોક દાંત નીચે કચડીને દબાવ્યો હતો બા કોશીનને માથે ઉભી હતી. બા પણ ખૂબ ફીક્કી અને અફડા લાગતી હતી. પછી બધા કપ્પસ્ટાનમાં ગયા અને મોનાને દારી દીધી.

સાં પોતાને ઘેર આવ્યાં. પડોશીઓ આવ્યાં. એમણે જાને બોલવી પણ બાએ કાંઈ જવાબ ન દીધો. “ મીઝીમ કોનોલી, આમ થયું શી રીતે ? ” એકે પૂછ્યું, અને ભયંકર, તનડતા અવાજે બા બોલી.

“ એને એમ કે એલીસ માથીને જરા ચમકાવું. એટલે એણે કીટલી ગરમ મૂકી. અને કીટલી સમસમી એટલે એણે ઉપાડી. ખૂબ ગરમ હતી એટલે એક છેડે એને ઝાલવા ગઈ ત્યાં કપડાના બીજે છેડે ઝાળ લાગી. એ તો ખૂબ મજરાઈ ગઈ અને દોડતી દોડતી બગીચામાં ગઈ. થોડા ઘર દૂરથી એક માણસે બડકા જોયા અને ચીમો સાંભળ્યા... એક કામળ લઈ, દિવાલ કુદીને એ અંદર આવ્યો અને કામળમાં ઘપેદીને દવાખાને લઈ ગયો. પણ તે બહુ મોડો પડ્યો. મોં સિવાય બીજું બધું દાઝી ગયું.

અંદરથી પણ... ચોવીસ ઠલાક લગી જીવી... છેક લગી ખાન હતું.

“ જેમ્સ, જેમ્સ, ” જાણે બાપુ નજદિકમાં જ સાંભળતા હોય એમ બાએ ચિસ પાડી, “ અમે અમેરિકા નથી આવતાં, હજી અહીં જ છીએ. મોના ગઈ. ”

જ્યોર્જ કાકા અને જહોની આવ્યા :

“ લીલી, હું વહાણવાળાના દફતરે જઈ આવ્યો. એમણે ટીકીટો બદલી આપી. તમારે બુધવારે લીવરપુલથી જવાનું છે. ” જ્યોર્જ કાકા બોલ્યા. બા એમના સ્થાનું જોઈ રહી.

“ સમજી ને લીલી અહીંથી મંગળવારે નીકળી લીવરપુલ જવાનું અને ત્યાંથી બુધવારે નીકળવાનું. જેમ્સને મેં તાર કરી દીધો છે. ” જાને માથે હાથ ફેરવતાં જ્યોર્જ કાકાએ કહ્યું.

અમે ‘ એલીસ ટાપુ ’ પહોંચ્યા. એક મોટો ઓરડો હતો અને લાકડાની પાટલીઓની ડેકાણમાંથી ઉતરેલા ભોંક ગોઠવાઈ ગયા હતા એ... જેની સાથે એમનાં ખીસ્તરા પોટલાં પડ્યાં હતાં. એક

માણસ આવીને એમનાં દાંત જોઈ ગયો અને પછી શીતળાના ડાઘ પણ જોયા.

‘ફક્કડ છે બધા’ એણે બાને કહ્યું.

“ નોનોના બાપુ ક્યારે આવશે ? ” બાએ એને પૂછ્યું.

“ ત્યારે એ આવશે ત્યારે તમને ત્યાં લઈ જવામા આવશે ” એટલું બોલીને એ ચાલી નીકળ્યો.

“ બધી આયરીશ છોકરીઓ આ બાળુ આવો ” ખૂબ મોટેથી એક અવાજ આવ્યો.

“ હું ય આયરીશ છુ. હું જઉં બા ? ” નોનોએ પૂછ્યું.

“ અહીં ઉભી રહે ” કહી હાથ પકડી બાએ નોનોને ઉભી રાખી.

“ બા એણે બીજી વાર કહ્યું. તે સામળ્યુ ? ”

“ એ તો જેમની મા તેમની સાથે ન હોય અને બાપ એમને લેવા આવવાના ન હોય એમને બોલાવે છે. ”

“ મારે જોવું છે એ બધાં ક્યાં જાય છે તે ? ” નોનોએ આગ્રહ કર્યો.

“ અહીં ઉભી રહે ” અને સમસમીને નોનો ત્યાં જ ઉભી રહી.

“ ડબ્લીનથી કોઈ કોનોલી નામનું કુટુંબ આવ્યું છે ? એક માણસે પૂછ્યું.

“ અહીં. ” ઉઠતાં ઉઠતાં બાએ જવાબ દીધો.

“ મારી સાથે આવો. ” પેલા માણસે કહ્યું અને બધા એની પાછળ ચાલીને એક બીજા વિશાળ ઓરડામાં આવ્યાં. આમાં તો

બધે મોટાં મોટાં ચોકમાં હતાં. એમને પણ એક ચોકા બેસાડીને પેત્રો માણસ આવ્યો ગયો. થોડીક પળમાં જ એ પાત્રે આવ્યો અને મણવા લાગ્યો. “ કાંક બૂલ છે. એ તો છ છોકરાં અને બાનું લખે છે. અહીં તો પાંચ જ છોકરાં છે. ”

બાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. “ છ જ જોઈએ. પણ અમે મુસાફરી શરૂ કરીએ તે પહેલાં જ એક મરી ગયું. એમને અહીં બોલાવો એટલે બધું કરું. ”

બાપુ આવ્યા. બધા ગેલમાં આવી ગયા અને એને વળગી પડ્યા અને આગુબાગુ કુદાકુદ કરવા લાગ્યા.

“ પણ થયું શું લીલી ? પાંચ જ કેમ ? ”

“ મોના મર્યા. ” એના ગાલ પરથી આંસુ રેલાઈ જતાં હતાં. ન્યોત્તે તાર કયો હતો. તમને ન મળ્યો ? ”

“ ના મહેને તો કાંઈ જ સમાચાર નથી મળ્યા. હું તો ચિંતાથી વિહ્વળ થઈ ગયો હતો. દરેક વહાણ પર હું આવતો. ”

“ અહીં નહીં. પહેલાં અહીંથી જ્યાં લઈ જવાના હોય ત્યાં લઈ જાયો. ” બા રોના બોલી

પેત્રો માણસ તો બાપુ અને બા સામુ જોઈ રહ્યો. હસ્તધૂતન કર્યું, પણ કાંઈ બોલ્યો નહીં. બાપુએ સૌને પોતાની પાસે લીધા અને એલીસ ટાપુ પરથી ઓ આવી નીકળ્યાં.

એ દિવસની સ્વચ્છ યાદ નથી. પહેલા તો અમને એક મોટી જગ્યામાં જમવા લઈ ગયા અને ત્યાં લોક કાન ફેડી નાંખે તેવા અવાજો કરતા દત્તા અને ખૂબ તામકો હતી અને છરીઓ હતી અને

કાંટા હતા. નીચે ટ્રામ ગાડીઓ ચાલતી અને એમને માથે રેલગાડીઓ ચાલતી. એક મોટી દુકાન હતી અને એની વચ્ચેવચ્ચે એક સોનેરી ઝુવારો હતો. અને એઆએ તો અણધારી શોધ કરી : ચાલતા ચાલતા દાદરની. અને અમે સૌએ એનો લાભ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. બાપુએ અમને પકડી પાડ્યા અને બાએ પોતાની પાસે જાણી રાખ્યા. અને હવે સૌ દ્રોષ જતા એક વહાણમાં બેઠા હતા. દ્રોષમાં જ એમને રહેવાનું હતું. નોનોને ખૂબ ચાક લાગ્યો હતો છતાંય જાણવા ખાતર એણે પૂછ્યું : “બાપુ આપણું ઘર કેવું છે ?”

“જો એમાં જન્મવાનો ઝોરડો છે, દિવાનખાનું છે, રસોડું છે, નાવણીકું છે, હાંધવા માટેનો ઝોરડો છે, અને એ બધું એક જ ઝોરડામાં. ખુબ સરસ નહીં ?”

“બાપુ મસ્કરી કરે છે ?”

“સે ત્યારે તારી નજરે જ જોઈ લેજે.”

[૮]

“આ આવી પહોંચ્યા” ઝોરડાના બારણા લગી પહોંચતા વાકડાના દાદર પર ચઢતા બાપુએ કહ્યું. ઝોરડામાં દાખલ થઈને બાપુએ ખીજ બારણાનું તાળું ઉઘાડ્યું.

“આ જમવાનો ઝોરડો.” બાપુ બોલ્યા. બધામ વિરિખત થઈને જોઈ રહ્યા.

“જમ્સ !” બા બોલી. એના ગાવ પર લાડી આવી હતી અને આખો ચમકતી હતી.

નેનો બોલી ઉઠીઃ = બા, જો તો, આખા ઝોરડામાં ફરસ પર જાજમ ખીજાવી છે. અને પેલું મોડું મેજ ! આ જો ! આ જો !” દોડતાં દોડતાં રાયરચિલાના એક એક નંગને જતાવતાં નેના બોલી.

“અને આ દિવાનખાનું” બાપુએ કહ્યું

“અહીં પણ જાજમ રાવી છે.” પારાવાર આનંદ અનુભવતાં નેનોએ કહ્યું.

“જમવાના ઝોરડાની બાજુમાં મુવાનો ઝોરડો છે. જો કેવો છે લીલી ?”

“ જોમ્સ, હું શું કહું ? ”

“ આ રસોડું ” બીજું બારણું ઉઘાડતાં બાપુ બોલ્યા. “ આ કોઠાર અને આ નાવણીઈ. આમ આવ, નોનો આ તારા અને મોના માટેનો ઓરડો. અને આ બીજાં છોકરાંનો. ” નોનો આનંદથી ગાંડી બનતી જતી હતી. બા દીકરી દીકરીને બાપુ સામે જોઈ રહી

“ મેં બધું લાવી રાખ્યું છે. લીલી. લે આપણે નવા દેશમાં નવા ધરમાં આપણું પહેલું ખાણું બનાવીએ. ”

“ આપણા ધરમાં તો બગીચો છે ” એડી ઉંચા સ્વરે બોલી.

“ ક્યાં ? ક્યાં ” એના ચીસ પાડતી હતી.

“ બા, અમે જોવા જઈએ ? ” થોડાક સમય પછી બેવાઈ મએસો ધોટા પાછો મેળવતાં નોનોએ પૂછ્યું.

“ જાઓ, બધા જ જાઓ. ” બાપુએ પરવાનગી આપી.

“ બગીચા બહાર ન જતાં. ” બાએ તાકીદ આપી અને સૌ બહાર ગયાં.

નોનો વળાંક પાસે ઉભી ઉભી બધું જ જોવાનો શત્રુ કરતી હતી. અચાનક જ એ બોલી ઉઠી:

“ જુઓ જુઓ. અહીં તો દ્રાક્ષ છે, સફરજન છે. આ તો વાડી હરો વાડી. ”

અને બધાંજ છોકરાં વાડ પાસે થડોથડ ઉભા રહીને વાડી જોતાં રહ્યાં. નોનો તો આનંદની ભારી ચાલી પણ શકતી નહીં. પયરાએલી હરિયાળી પર પડ્યા પડ્યા એ કલ્પના કરવામાં પડી.

ફુલો અને માશીઓ અને કાકાઓ અને પિત્રાકાઓ આખો દિવસ એમને મળવા આવતા ગયા. પણ નોનોના કલ્પનામાં રાત્રતા હૃદયમાં આ મગાંઓના લજ્જર માટે જગા ન હતી. ચોરડાની બારી પર એસી એ તો ઘર પાછળની ટેકરીની બન્ને બાજુએ ફેલાયેલી ઝાડોને દીકરી રહી. શ્યામ છેતાં પણ એને હરકત થતી અને એના ગળામાં ડચુરો બાઝ્યો હતો.

‘ નોનો તો કાઈ બોલતી જ નથી. ’ એક માશીએ કહ્યું.

‘ એને કાઈ કહેવાનું જ નથી. ’

“ આમ તો એ આવી મૂંગી નથી, એથી ઉઠતું જ. એ તો આજ ડપાઈ ગઈ છે. ” બાપુએ હસીને કહ્યું.

નોનોએ વિચાર કર્યો- ડબ્લીનની મદી સડકો કરતાં નવી દુનિયાની મોજ ચોર જ હતી. નવી દુનિયા જ અજબ હતી. દરેક રસ્તામાં ઝાડો હતાં. ટેકરી પર તો એમને બોર પણ વીણવા મળતાં છોકરાં પણ સરસ હતા. પહેલાં ચોડા દિવસ તો એ એમનાથી મૂંઝાઈ જ ગઈ હતી. બધાજ એની આજુબાજુ વીંટળાઈ વળે અને બસ ભેમા જ કરે. એક વાર તો એ અને એડી અને એના સાથે હતાં ત્યારે બધાએ એમની આજુબાજુ જોળજોળ ધૂમડા માંડ્યું અને માવા માડ્યું. પણ ઉપર ગ્રહેતો હતો તે મોટો છોકરો આવ્યો અને બધાને નમડી કાઢવા

શાળામાં નોનોને નિરાશા મળી. ડબ્લીનમાં એ જેવા વર્ગમાં હતી તેવા વર્ગ કરતાં અહીંના વર્ગ ધણો નીચે હતો. એ વર્ષ પહેલાં એણે આવા દાખલા અને વ્યાકરણ, અરે બધું-હા, અમેરિકાની

બૂર્જોણ સિવાય-કયું હતું. મુખ્ય શિક્ષિકા મધર જોસેફ આગળ એણે વિરોધ પણ કર્યો, પણ એનું કંઈ પરિણામ ન આવ્યું. “આગળના વર્ગોમાં જ્યાં માટે તો તું બહુ નાની છે. તું છે એ વર્ગોમાં પણ તું નાનામાં નાની છે, પછી શું થાય ?” “પણ હું નાની રહી એમાં હું શું કરું ?” “જાઓ, એવી રોખી ન કરો.” કહીને શિક્ષિકા તો જતાં રહ્યાં.

એ જ સાંજે નોનોએ બાપુને કહ્યું.

“બાપુ, તમે મધર જોસેફને ન લખો કે મને ઉંચા વર્ગોમાં બેસાડો ? વરસો પહેલાં હું શિખી ગઇ છું એનું એ જ ફરીથી બહુવું પડે છે ! નવું શિખવાનું ન મળે તો નિશાળે જ શુ કામ જવું ? મધર જોસેફ કહે છે કે ઉંચા વર્ગોમાં જવાને તું ખૂબ નાની છે. નાની છું એમાં હું શું કરું ? એમ કોણું ત્યારે કહે છે રોખી ન કર. મારું તો સાંભળતાં જ નથી. તમે લખો તો કાંક ધ્યાન આપે.”

• “ફરીથી પૂછી જોજે, નોનો.”

• “મારું તો સાંભળશે જ નહીં. એમની આગળ જાઉં છું તો જતાં રહે છે.”

“નોનો, જાત કિપર વિશ્વાસ રાખવાનો પાઠ જેટલો વહેલો શિખીએ એટલો સારો. તારી લગાઈ તું જાતે જ લડી લેતાં શિખ. જાતનો મરસો રાખતાં શિખ. જો તારી શિક્ષિકાને તને ઉંચા ધોરણમાં બેસાડવાની ફરજ પાડી શકે તો તો તારાથી એમ કહેવાય કે મેં મારી લાધકાત સાબીત કરી. બાપુ લખે ને તને ઉંચા વર્ગોમાં ચઢાવે તો બાપુના કહેવાથી ચઢી એમ કહેવું પડે. સમજ નોનો ? પૂઝ. પૂછે રાખ. અને જો તું કદાચ હારી જઈશ તો પણ તારો દોષ નહીં નીકળે.”

નોનોએ નિરાશ થઈ નિશ્વાસ મૂક્યો. “વાર, તો હું પૂછે જ ગમીશ. પણ હું નાની છું એને અને મારા વર્ગને શા લેવાદેવા છે?”

“કોઈ દિવસ તું પણ મોટી થઈશ, નોનો.”

નોનોએ મુખ્ય શિક્ષકને જ્યારે ત્યારે મળવાની અને ઉંચા વર્ગમાં ચઢાવવાની વિનંતી કરવાની મનજીત ચળવળ કરવા માડી. દેટલીક વાર તો હૈયું ભાગી નાખે એવો અનુભવ પણ થતો. પણ નોનો શાન્તિથી સહી લેતી. એક રાતે શાળાના પુસ્તકખાથી માથું ઉંચું કરી નોનોએ બાપુને કહ્યું: “બાપુ, મારી લઢાઈ પતી ગઈ.”

“આટલી જલ્દી?” બાપુએ આતુરતાથી પૂછ્યું. “શું થયું?”

“હું જીતી. ઉંચા વર્ગમાં છોકરીઓ જે પરીક્ષા આપે છે તેજ મારે પણ આપવાની છે. પણ મને એમની સાથે બજુવા દેવામાં નથી આવતી. જે હું એ પરીક્ષા પસાર કરું તો મને ચઢાવશે.”

“હં. પણ તું ખીજઓ સાથે બજુતી ન હોય તો પરીક્ષા કેમ કરીને આપીશ?”

“બાપુ, મધર જોસફને હું વારંવાર કહેતી કે હું ઉંચા વર્ગને લાયક છું. એક દિવસ એમણે ખીજાને મને કહ્યું. ઉપલા વર્ગની પરીક્ષામાં તું બેસીશ? મેં હા પાડી. એમણે કહ્યું: વારં, ત્યારે ખીજઓ સાથે તું પણ પરીક્ષા આપજે. હું તો સજી થઈ ગઈ અને મેં પૂછ્યું ત્યારે હું ઉપલા વર્ગમાં જઈ? હોહ સમજાડ ખીડીને એમણે ના પાડી. કહે કે તારી શેખીને તોડી દેવાને જરૂર ઠાંક કરવું જ જોઈએ જે તું એટલું બધું બણેવીજ છે તો પછી તારે મદદની જરૂર શી છે? (હું શેખી તો નથી કરતી; ખરેખર બાપુ?)

પછી મેં કહ્યું: મધર જોસેફ, હું તો પરીક્ષા શું છે અને એમાં કયા વિષય છે એ પણ નથી જાણતી. હું પરીક્ષા માટે તૈયારી શી રીતે કરું? અને એમણે કહ્યું: જૂના પ્રશ્નપત્રોની એક ચોપડી હું તને આપીશ અને સીસ્ટર માર્ગારેટને તને કશુંય કામ ઘેરથી કરી લાવવાનું ન આપવાનું કહીશ. બાકીનું બધું તું કરી લેજે. હું જતી કહેવાઈ, બાપુ ?”

“ ચોકુંક. તું પરીક્ષા માટે તૈયારી કરવાની છે ?”

“ કરવીજ જોઈએ બાપુ.”

“ તું આટલી બધી આતુર કેમ છે, નોનો ?”

“ એ બધા હું કાંઈપણ ભૂલ કરૂં એની રાહ જુએ છે. મારે બતાવવું છે કે આપર્લેન્ડમાં સારૂ બચાવે છે. એમ હું ન કરૂં તો તો મને ખૂબ શરમ લાગે.”

જે ઘરમાં નોનો જતી ત્યાં તેને કોઠ ને કોઠ કોલર બનાવવું જ નજરે પડતું. રોજ બપોરે છોકરાછોકરીઓને ધડીબધ ગોઠવેલા કોલરોની ચપ્પીઓ લઈ જતાં તે જોતી.

બાપુને એણે વાત કરી ત્યારે બાપુએ કહ્યું કે આખું ગામ કોલર પર જીવે છે. “ મારી રોજ પણ એના પર જ છે.” પણ વીમ્મનો આધાર કોલર પર થી રીતે હોઈ શકે? નોનોને એ જાણતું હતું. બાપુના દક્તરે જતી ત્યારે ત્યાં તો કંઈ એ કોલર જોવાના મળતા નહીં! ત્યાં તો મેજ ને ખુરશી ને કાગળીઆં અને ટાઈપ-રાઇટર એટલું જોવા મળતું.

“ જો કોલર બનાવીને લોક કમાય નહીં તો બાપુને વીમાની ઓફીસ ચલાવવાના પૈસા ક્યાંથી લોક આપે ?” બાપુએ સમજાવ્યું.

“ને નોનો, લોક કાલરમાંથી પૈસા કમાય છે. અને તું તેમની કમાણીમાંથી કમાણી મેળવું છું. એટલે આપણે કાલર પર જીવીએ છીએ.”

નોનો વાત સાંભળી ગદી પણ એને માની લીધું કે કાલ દિવસ આપુને વિશે શું એ પણ પૂછવું પડશે. પછી તો એણે એક દિવસ કાલરનું કારખાનું જોયું. સેંકડો છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓ સંઘાપર એવડ વળી હતી સંઘાના ચક્કર ફરતાં હતાં અને એમના હાથમાં કાલર પડતાં. અને બધાં એટલાં કામમાં મશગુલ હતાં કે કોઈ એના સામું ઉંચું જોયું નહીં. મેડા પર ગહેતી તે મીસીસ પ્લેન્ડેયે એક વાર નોનોને ‘કાલર લાવવાનું અને લઈ જવાનું કામ કરીશ?’ એમ પૂછ્યું.

અને પછી નોનોએ એ કામ શરૂ પણ કર્યું હતું. અડવાડિયે પચાસ સેન્ટ મળતા. નોનો નિશાળના વખત બાદ કાલર લાવવા લઈ જનારા છોકરાના લશ્કરમાં સામેલ થઈ હતી. આપુએ તો સખ્ત વિરોધ કરેલો. પણ નોનોને કામ મળતું હતું અને પૈસા પચાસ સેન્ટ પણ!

નિશાળથી દોડતી દોડતી નોનો ઘેર આવી. “બા, બા. ક્યાં છે બા?” નોનોએ ધોટા પાડીને કહ્યું:

“બા, હું પાસ ચઢ. આપુ રાજી થશે નહીં? કેવી મજા! મેં એમને બતાવી દીધું કે આપર્લેન્ડમાં કેવું રોકડ ભણાવે છે!” બાએ એને પોતાની પાસે લઈ બેઠી કરી. “આપુ જમીને છાપું વાંચે ત્યાં લગી આપણે કશું નહીં કહીએ હોં. પછી જરા ચમકાવીશું.”

નોનો તો વાત છૂપી ગપવાના પ્રયત્નમાં પૂરું જમી પણ ન શકી. નોનોને લાગ્યું કે બીજા બધા આજે ખૂબજ આઈ જતા હતા.

વારંવાર તે બા સામું જોતી, પછી બાપુ સામું અને વળી પાછી મલકાતી. બધા જમી રહ્યા પછી આનંદમાં ને આનંદમાં એણે બાને બધું સાફ કરવામાં મદદ કરી. બાપુ જમીને ચોપડી વાંચવામાં પડ્યા હતા ત્યાં નોનો પહોંચી ગઈ.

“બાપુ તમે ચોંકી પડો એવા ખબર છે.” આટલું કહીને દોડીને નોનો બોલી, “ બાપુ હું પાસ ચર્ચગઈ. મધર જોસફ મને એમ કહ્યું અને હિયલા વર્ગમાં ચડાવી. બીજી બધા છોડરીઓ તો એટલી મોટી કે એમને જોઈં છું એટલે મને હસવું આવે છે અને એ પણ મને જોષને હસી દે છે.”

“ મધર જોસફ હવે શું કહે છે ? ”

“ જો. એ કહે છે કે બધાને હવે તારા માટે અભિમાન છે. કહે છે કે પરીક્ષામાં પાસ થવામાં તું નાનામાં નાની છે અને તારા માક તો મોટામાં મોટી નેટલા છે. ”

“ એકલે હાથે તું તારી લડાઈ જીતી, નોનો. ”

“ બધી છોડરીઓ વચ્ચે મને તો નવું નવું લાગે છે. બાપુ આજે તો હું ખૂબ રાજી છું. ખૂબ રાજી. ”

નો નોએ રોજ શોધી લેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. બાપુના બહુબહુ કહેવા છતાંય તે ચોતાના નિશ્ચયને વળગી રહી.

“સાંભળ નોનો. અગિયાર વર્ષનો હતો ત્યારથી હું કામે જતો. મારે જલ્દી એટલે નહીં પણ જલ્દી પડતું હતું મારે જતો તો. નિશાએ જવાનું મેં વધારે પસંદ કર્યું હોત. પણ છટકાજ નહોતો. મને જે થોડા પૈસા મળે એની ઘેર જરૂર હતી. એક બકિયાર-ખાનામાં મને રોજ મળ્યા. સવારના છ પહેલાં મારે જલ્દી પડતું અને છેક મોડી રાત લગી કામ ચાલતું. ધણીએ વાર મારે હૈયે હું પ્રાર્થના કરતો કે સવારે હું કામે જઈ ત્યારે બધુંય બગી ગયેલું લેઈ. બાળકો મારે કામ એ મોજ નથી, નોનો. એ કડવો ખૂરો અનુભવ તને મળે એ મારે થોડાક દિવસ અટકાવવું છે.”

“પણ બાપુ તમને અગીઆર વર્ષ થયાં હતાં. મને તો તેના ચૌદ વર્ષ થયાં છે.”

“થોડાક વધારે વખત નિશાળમાં રહે, નોનો. શિક્ષણ એ ખૂબ જરૂરી છે. મને એ સમજાઈ ગયું છે. અત્યારે જે આસાનીથી તમે નિશાળમાં શિખી શકો છો તે લી આસાનીએ મોટા થાઓ ત્યારે ત્યાં શિખાવું. ખૂબ અઘડું પડે છે.”

“તમે એ કરી શક્યા. હું...હું પણ એમ કરી શકું. નહીં?”

“જાતે શિખવું એ સહેલું નથી નોનો. બચપણમાં જ બાળકો જે આત્મશ્રદ્ધા મેળવી લે છે એ આત્મશ્રદ્ધા મેળવવી ખૂબ અઘરી છે. તને ખબર છે નોનો; પરણ્યા પછી હું તારી બાને માફ લખાણ બતાવતો અને વ્યાકરણની કે બીજી જૂલો હોય તે જોઈ જવા કહેતો. માફ મળ છે કે તમારા સૌને માટે જીવન સરળ અને સહેલું બનાવું. એટલે જ કહું છું કે એક વર્ષ વધુ નિશાળે રહે. પછી મને લાગે છે કે તારે રોજી પર જવું જ પડશે.”

નોનો હઠીલી બની હતી. બધાને મદદરૂપ થવા ખાતર નહીં પણ હવે બધા ન્યુયોર્કમાં રહેવા આવ્યા હતા ત્યાં પાછું નીચલા વર્ગમાં જ બેસવું પડે એ બચને લીધે એ ના કહેતી તેમ કહેવાની એની હિંમત નહતી.

બાપુએ માન્યુ કે નોનોને જે કહ્યું હતું તેનો જ તે વિચાર કરતી. પણ નોનોના વિચાર તો છેલ્લા કેટલાક દિવસ થયાં ટ્રોયમાં ચાલેલી કોલરવાળાની હડતાલ પર ગયા હતા બાપુએ કહ્યું તેમ તેમની રોટીનો આધાર પણ કોલર પર હતો તે સાબીત થવામાં ઝાઝો વખત ન લાગ્યો. બાપુની આવક કમી ને કમી થવા લાગી. પછી બાપુ નના ધંધાની શોધમાં પડ્યા. “અહીં રોજીની શોધ કરવાનો કોઈ અર્થ નથી, લીલી. બધા મને જાણે છે. સમાજવાદી તરીકે અને હડતાલીઆઓના બેઠે તરીકે સૌ ઓળખી ગયા છે.” પછીથી પાગા આવી એમણે બધુ રાચરચીલું ફેરવી નાંખ્યું હતું અને હવે ઇલીઝાબેથમાં સીંગર કંપનીમાં કામ કરતા હતા.

નોનોનો ખ્યાલ પાડે બાપુના શબ્દો પર મંડાયો: “ના, હવે એ નિશાળે પાછી નહીં જાય. રોજી શોધી લેશે.”

નોનોને એક ટોપીવાળાની દુકાનમાં નોકરી મળી. એને બધું જ કામ કરવાનું હતું. કાચના કબાટો સાફ કરવાનું; ટોપીનાં બોખાં

ખંખેરવાનું; કપાટોમાં ધ્રુવ અને પીછાંઓ ઝોડવાનું; મદિયાઓ લાવવા લઈ જવાનું; કારખાનામાં મદદ કરવાનું; અને બધા કામમાં હોય તો ધરાક પતાવવાના કામમાં પણ એને ધ્યાન દેવાનું હતું. એની નવી છાંદગીની મોટામાં મોટી મઝા એ હતી કે એને જમવાની છૂટી મળતી એજ વખતે બાપુ પણ રોશન પર આવી પહોંચતા હમ્મેશાં તે બાપુને મળતી. કોઠવાર બાપુ પણ માથે આવતી એને કોઈ વીથીમાં જઈ એ લોક ખાઈ લેતા.

પાનખરમાં બાપુએ શેરીશેરીએ સભાઓ ભરવાનું શરૂ કર્યું. મહારથાન નજીક હોય તો ખાવાનું છોડીને પણ નોનો સભામાં જતી. બાપુનો અવાજ સાંભળીને એને ઝથુઝથુડી થતી. સભામાંથી કોઈ જો બાપુના વખાણ કરતું તો નોનોએ એનો આભાર માનવાનું મન થઈ આવતું. એમાં એને આત્મીયતા લાગતી.

બાપુની સભાઓમાં શક્ય હોય ત્યાં બાગીને હાજરી આવતી. બાપુ પણ એને સાથે લઈ જવા હમ્મેશાં તૈયાર રહેતા. ગામ બહાર જવાનું હોય તો પણ લઈ જતા. પણ આવું તો રવિવારે જ બનતું. પોતાની નવી છાંદગી વિષે બાપુને કહેતાં નોનોએ કહ્યું : “પહેલાં તો તમે મને મઝા ખાતર સભામાં લઈ જતા. હવે તો હું પણ કામદાર છું એટલે લઈ જાઓ છો.”

એક રવિવારે એમને થોડાક છટાલિમનોની સભામાં જવાનું હતું. “એમને ચમકાવી દેવાનો છું, નોનો, એમણે તો કોઈ બાપણ કરે એવો મિરાદર માંગ્યો. મને એ ઝાળખતા નથી.”

“ત્યારે તમે ચમકાવશો શી રીતે ?”

“તને પણ ચમકાવવી છે, એટલે હમણાં શું કામ કરું ?”

સમારથાને પહોંચ્યા બાપુએ થોડાક માણસોને કહ્યું કે આજની મઝામાં હું બોલવાનો છું. મહારથાન તો ચીકાર કરું. મંચ પર

બોલવાનું શરૂ કર્યું. અને એજ નવાઈ હતી ને! બાપુ ઇટાલીયન બોલતા હતા ! અને સભામાં જ્યારે તાલીઓ પડતી, ચીચીઆરીઓ થતી કે સભા ખીલતી ત્યારે એ બધામાં પોતાનો પણ થોડો હિસ્સો છે જાણી નોનોને અભિમાને થતું. એના મોં પર સુરખી આવી. એની મુઠ્ઠીઓ જોસખંધ ખીડાઈ ગઈ. એના પગ સ્થિર રહેતા નહતા. હૈયામાં તો ‘મારા જેવા ખીજ કોઈના બાપુ નથી’ એવું ગીત ગૂંજતું.

બાપુ મંચ પરથી નીચે ઉતર્યા ત્યારે લોક એમને વીટળાઈ વળ્યા, લોક એમને હસ્તધૂનન કરતા, કે હાથ પકડી રાખતા કે પીઠ ચાબડતા. એ બધા શું કહેતા હતા તેની તો નોનોને કાંઈજ મમ ન પડી. પણ બાપુ હસતા હતા. અને વારંવાર માથું હલાવીને, હસીને, ‘આયર્લેન્ડીઝ’ એમ બોલતા. છેવટે નોનોને ખતાવીને એ કાંઈ બોલ્યા. કેટલાક તો નોનો સાથે ઇટાલિયનમાં બોલ્યા; પણ નોનોને તો એક અક્ષરે સમજાયો નહીં.

“ એ બધા શું કહે છે બાપુ ? ”

“ એમની ખાતરી હતી કે હું ઇટાલીઅન છું, પણ તારી સાથે. વાત ક્યાં પછી એમને લાગે કે હું આયરીશ છું. ”

“ ખરા અમકાવ્યા તમે બાપુ. ” ઘેર જતાં નોનો બોલી.
“ બધાને ખૂબ મજા પડી. ”

ન્યુયોર્કમાં એ ખૂબ સભામાં જતા. સ્થાનિક સભાઓ થતી અને સમિતિઓની સભાઓ પણ થતી. નોનોને એ બધામાં કાંઈ રસ પડતો નહીં કે મજા આવતી નહીં. પણ એમની પાસેથી એણે એટલું તો સાંભળ્યું હતું કે બાપુ અજબ હતા. બાપુને એ જોતી

અને સાંભળતી ત્યારે નોનોને એ બધું કંઈકું સહેલું હતું એમ લાગતું. બાપુ કદિ પણ બીજા બાપણુ કરનાર જેમ અધરા, અધરા સમજ ન પડે તેવા શબ્દો વાપરતા નહીં. અને જ્યારે પણ મત લેવાનો સમય આવતો ત્યારે તો હાજર રહેલા સગમગ સૌ બાપુના પક્ષમાં જ મત આપતા. ત્યારે નોનોના દિલમાં અભિમાન જાગતું. મનમાં તે મનમાં એ બોલતી : હું એમની દિઠરી છું એમ આ બધા જાણુતા હશે ?

બાપુ ઘરે હોય ત્યારે વાંચતા હોય કે લખતા હોય. છોકરાં એમની આજુબાજુ રમે, કૂદે, નાચે, તોફાન કરે તોય તેમનું ધ્યાન તો વાંચવામાં કે લખવામાં જ હોય. નોનોએ એ વારંવાર જોયું હતું : બા બોલાવે પણ બાપુ ન સાંભળે. પછી બા ખભે હાથ મૂકી એમને હટાડે. અને ધીરે ધીરે, જાણે મન કોક દૂર દૂરના મુલકમાં પરાવાયું હોય એમ, બાપુ ઉંચું જીવે. હસતાં હસતાં બા ટોણો મારે : પાછી જાત વિસારી દીધી ! નોનો ઈચ્છતી કે વાંચતાં મને પણ આવો જ અનુભવ થાય.

બાપુએ કહ્યું હતું તેમ વાંચતે જ શાળાના અભ્યાસક્રમની જગા લેવી જોઈએ. બાપુ પણ કોઈ પુસ્તક પૂરું કરીને નોનોને આપતા. “તને રસ પડશે નોનો” એટલી બલામણુ પણ કરતા. ઘણીયે વાર એમ બનતું કે એમાં એને ઝાઝો રસ નહોતો પડતો. પણ બાપુએ આપેલું એકેએક પુસ્તક નોનો સમજાવ ધાર્મિક વૃત્તિથી અથવા ઇતિ સમી વાંચતી. બાપુને એક આદત હતી. નોનો વાંચતી હોય કે લખતી હોય એને અટકાવી દઈ, અધવચ્ચે પોતે આપેલા પુસ્તક વિશે સવાલ પૂછી લેતા. અને પછી નોનોના ધ્યાનમાં ન હતીયો હોય એવા ભાગ બાપુ સમજાવતા. ઇતિહાસનું પુસ્તક

હોય તો વર્ષો અગાઉ બનેલો બનાવ આજનું ઘડતર કેવી રીતે કરતો હતો તે વિગતથી સમજાવતા. અને નોનોને પછી તો ખૂબ જ રસ પડતો અને પુસ્તક પૂરું કરી દેવા એ આતુર બની જતી.

એક વાર નોનોએ બાપુને એક શબ્દનો અર્થ પૂછ્યો: 'હું અર્થ કહીશ તો તો નોનો તું તરતજ ભૂલી જઈશ. પણ જો તું તારી મેજે એનો અર્થ જોતી સમજીશ તો તને હંમેશા યાદ રહેશે. જાતે શોધેલી કે મેજવેલી વસ્તુ, મળી જતી ચીજ કરતાં વધારે કિંમતી હોય છે નોનો.' આટલું કહી બાપુએ નોનોના હાથમાં શબ્દકોષ મૂક્યો અને શબ્દકોષનો ઉપયોગ સિખવાડ્યો. નોનોને છાપા વાંચવાનો પણ બાપુ આગ્રહ કરતા. "પુસ્તકમાં તો તને વર્ષો જૂનો ઇતિહાસ મળશે. પણ તારી નજર સામે રચાતા રોજરોજની તવારીખ તો છાપામાંથીજ મળશે."

નોનો ઇતિહાસ વાંચતી. ક્રાંતિ અને લડાઈઓનાં વર્ણન વાંચતી. એકવાર એક ચોપડી વાંચતાં વાંચતાં નોનોએ હેડે મૂકી દીધી.

"બાપુ આ ચોપડીમાંના લગભગ બધા જ શબ્દોના અર્થ તો હું જાણું છું પણ મને એમાં કાંઈ ગમ નથી પડતી." નોનોએ સરિયાદ કરી.

"એની ચિંતા ન કર. નોનો હજી તો તું શરૂઆત જ કરે છે. તજેડીએ ઉભી છે. એ તો ઉંચા પહાડ પરનું પુસ્તક છે. મારા જેવડી ચમક એટલે એનો મર્મ પામીશ."

"મારા જેવડા હતા ત્યારે તમે હંમેશા વાંચ્યાજ કરતા બાપુ?"

"જ્યારે પણ તક મળતી ત્યારે વાંચતો, નોનો. મારે માટે એ તારા જેટલું સહેલું અને સુતર ન હતું. અમે તો ગરીબ હતા. અમને દીવાનાં ઠેકાણાં ન હતાં. ચોપડી પર ઝાળનું અજવાળું પડે

માટે સગડી પાસે બોય પર હું સ્થિર રહેતો. સગડી ઓલવાઈ જાય એટલે મારું વાગવાનું પણ અટકી જાય. મારી પાસે તો પેન્સીસ પણ ન હતી. કોલસાની ઠરથથી મળે તે કામળ પર હું લખતો. નોનો, બાપુએ તારે માટે જીવન જગ્યા હળવું બનાવ્યું છે. તારા પછી જે આવે એમનું જીવન તારે પણ હળવું અને આરામમયું બનાવવું પડશે.”

નોનોને લાગ્યું કે તે હવે મોટી થઈ હતી. ઘરમાં એક “અમે-રિકન” ભાઈ પણ આવ્યો હતો. નાનાં છોકરાંને તો ખૂબ નવાઈ લાગેલી. ત્યારે બાપુએ નોનોને પાસે બોલાવી બા કેમ બિમાર થઈ હતી તે સમજાવ્યું હતું. ત્યાંથી જ નોનોને લાગ્યું હતું કે તે પણ બા અને બાપુની હારની થઈ હતી હવે તો નોનો પણ ‘પ્રીન્સ’ બધાને ‘છોકરા’ જ કહેતી. સવારે નોનો કામે જવા તૈયાર થતી હતી ત્યાં તો બાએ એને કામે જવાની ના કહી.

“આજે કામે ન જતી, નોનો. બધા છોકરાંને મેડે લઈ જા અને એમને ખવરાવજે અને પછી બધાને બહાર લઈ જજે. જતાં મીસીસ મેકમેનુસને અહીં આવવાનું કહેતી જજે. અને પછી વાણુ વેળાએ આવી પહોંચજે.”

“બા, શું.. ?” રાટેલી આખે નોનોએ મવાલ પૂછ્યો, પણ પૂરો પૂછી ન શકી.

“હા નોનો. અને મીસીસ મેકમેનુસ ન આવે ત્યાં લગી જતી નહીં.”

છોકરાંને તો ઉત્તેજિત ગમત પડી. પણ નોનાના મન ઉપર માનતો ભાગ એટલો વધ્યો કે એનાથી ગમતમાં જરાએ ભાગ ન લેવાયો. અને ‘છોકરા’ની ગમતમાં આપણાથી જગાય દિસે ન

સૂટાય એ પણ વડપણની એક—વધારે—નિશાનીનો પણ ? નોનો ખ્યાલ કરતી હતી

હવે બધાં બાની આગુબાગુ ટોળે વળીને ઉભાં હતા. એકલો સની અતડો ઉભો હતો. ‘ભાઈ’ ઉપર એક મીઠ માંડીને જ એ અતડો બની ગયો હતો. “કેવો અદેખો છે ?” હસતા હસતાં બાએ કહ્યું, “છ છ વર્ષ લગી એ એકલો ભાઈ રહ્યો છે તે હવે કેટલી અદેખાઈ આવે છે ?”

વાળુ બનાવી નોનોએ બધાને જમાડ્યા. પછી બા સાથે ચઢી અને ચાનખી બનાવી. અને બાને ચાહ આપવા જતી હતી ત્યાં તે સનીને ચૂપચાપ લપાતો છૂપાતો બાના ઝોરડામાં જતો જોયો. નોનો પણ સની પાછળ ચૂપચૂપ ચાલી, અને બારણાની ઓથે તમાશો જોતી ઉભી રહી.

બા આખ મીચીને પડી રહી હતી. પણ હોમની આસપાસ છૂખ્યા ન છિપતા એના સ્મિતથી એ ઉધાકુ જ હતું કે તે જાગતી હતી. સની અદર આવ્યો છે એની એને જાણ હતી. સની તો છૂપો ખાદલા લગી આવ્યો. અને પલંગ પાસે પડેલી ખૂરશી પર ચઢી ઓછાડ હટાવી દીધો ‘ભાઈ’ને માથે હાથ ફેરવતા સની બોલ્યો : “ભાઈલા, દને ખબલ કે હું ટાલો ભાઈ કુ ટે ?”

હમણાં હમણા નોનેને સાજના ખૂબ કામ ગ્હેલુ. કામ પરથી ધરે આવી એ રાધતી સૌને જમાડી, બધું સાફ કરી એ પાનાનાં પાના બરીને લખતી. બાપુના એક નિવેદનની એને નકલ કરવાની હતી બાપુના અક્ષર ઘણા ઝીણા હતા અને જણીતા સિવાયનાને તો ઉકલતા પણ નહીં. બાપુને એ નિવેદનની ત્રીસ નકલ જૂદા જૂદા

લોકને આપવા જોઈતી હતી અને એનું કામ નોનોને માથે પડ્યું હતું. અને આમે નિવેદન ખૂબ લાંબું હતું. પાનાને પાનાં બરેલું હતું.

નિવેદનના ઘણા ભાગમાં તો નોનોને જરાય ગતાગમ પડતી નહીં. પણ એ નિવેદન બાપુને માથા ઠરાવવા માટે અને ડેનીઅલ ૧૬ લીઓનની જૂલ બતાવવા માટે હતું એટલું તો એ સમજી. કોક વાગ, કોક સપ્તપર કે કોક વાકધરચના પર ખુશ થઈ જઈ, ઉત્સાહમાં આવી એ નકલ કરતી. અને પછી ઉડેા જાસ લઈ એ ખીજી નકલ કરવા મંડી પડતી. બાપુનું કામ છે એ વાતજ એનામાં હિત્સાહ ટકાવી રાખતી. અને નોનોનું કામ પૂરું થએ બાપુ પીઠ થાપડી ‘મગ્ગ કામ કર્યું’ નોનો’ એટલું કહેશે એ વિશ્વામયી એ કામ પૂરું કરતી.

[૧૦]

બધા ન્યુયોર્કમાં રહેવા આવ્યા હતા. પેટીઓ ભરતાં બા બોલી હતી : આપણુ એ નસીબ છે, જેમ્સ. એક ઘરમાં પૂરા પાંચ વર્ષ તો આપણાથી રહેવાય જ નહીં.

“સીંગરમા ત્યાં હવે મારાથી ઝાઝું ન ટકાત લીલી. એ બધા હવે મને ચળવળાઆ તરીકે જાણી ગયા છે. અને મને સંઘરવા બદલ તો બિચારા મેનેટને ઘેર બેસવા વારો આવત. એ બધા જીવને તો મને રજા આપતા જીવ ચાલતો નહતો. પણ મારે લીધે એને બેકાર બનવું પડે એ ઠીક નહીં. એટલે મેં જ રજા લીધી. અને હમણાંની નોકરીમાં સુખ એ છે કે એવી ચિંતા પેદા થશે નહીં.”

“એ બધુ ખરૂં પણ થોડા દહાડા તો એવુ એકલવાયુ લાગશે !” બાએ પોતાની ચિંતા કહી.

“નાના લીલી. ન્યુયોર્કમાં તને એકલવાયુ જરાય નહીં લાગે. થોડાક રોકેટીશ કુટુંબો ગહે છે એજ મજલાપર મેં મકાનનું નક્કી કર્યું છે. ખીજા મિત્ર પણ પડખે જ ગહે છે. ગોડી જશે ત્યાં.”

“હું ફરિયાદ નથી કરતી. પણ એમ નથી લાગતુ કે જરા ઠેકાણે પડ્યા હોઈએ કે તરતજ આપણે ત્યાં જતા રહેવું

પડે છે? પાછા ત્યાંથી ખીજે જવાનું. તો પછી ધર રાગે પાડવાનો અર્થ શો? તમે નહીં પેલું નાટક લખ્યું હતું : ચળવળીઆની પત્નીઃ એવી જ આપણી એ જીંદગી છે.” બા બોલી.

“ખરૂં લીલી” હસતાં હસતાં બાપુ બોલ્યા, “પણ મેં એ ચળવળીઆની પત્નીના મોંમાં જે ચમ્દો મૂક્યા છે એવા તો તું કદિએ નથી બોલી. કદાચ કોકવાર તને એના જેમ લાગી આવ્યું હોય તો કાણુ જાણે?”

“હશે જ્યાં દો એ વાત” આધું રિમત કરતાં બા બોલી. “હમણાં તો આપણે આ બાધવા મૂકવાનું પતાવીએ. તમે મારી સાથેજ છો ત્યાં લગી અને કશાપની હાયવેય નથી.

થોડાક વખત તો નોનોને ન ગોહ્યુ. બાપુ કામે ઉપડતા તે છેક મોડી રાતે ઘેર આવતા. નોનોને બાપુ હવે સાથે રવિવાર સિવાય સભાઓમાં જઈ પણ નહોતા શકતા. કોઈપણ સભામાં એકલાં જતાં નોનોને અતડું લાગતું. બાપુ સાથે હોય ત્યારે તો એ ઉલ્લાસભર સભાઓમાં જઈ શકતી. અહીં થોડા આધરીશ લોક સભામાં આવતા અને બાપુને એક આધરીશ સમાજવાદી મંડળ ઉભું કરવાનો અને એની મારફત આધરીશોમાં પ્રચાર કરવાનો વિચાર આવ્યો હતો. નોનોની અંતરથી ઇચ્છા હતી કે આવું મંડળ રચાય. એમાં તો અતડું નહોતું લાગે ને!

“બાપુ! આજે, વહેલા ઘેર આવ્યા?” કામ પરથી પાછા આવતાં નોનોએ બાપુને ઘેર જોયા. “એ કેમ જન્મ્યું?”

“એટલે મારે મારા કુટુંબમાં કદિય સાંજ માળવીજ નહીં એમ?” હસતાં હસતાં બાપુએ પૂછ્યું.

“હવે અહીં જ રહેવાના છો આજે?” વિસ્મય પામીને નોનોએ પૂછ્યું.

“હવે તો કોક કોકવારે એવી છટ્ટી મળી રહેશે નોનો.”

વાણુ પતી ગયું. છોકરા મેજની આજુબાજુ બેસી પાઠ કરતા હતા. બાપુ વાંચતા હતા. બા યીગડું દેતી. બધું જ શાન્ત હતું.

“પાઠ કરી રહ્યા બધા?” બાપુએ પૂછ્યું. અને ત્યાં અનેક સુખે એક અવાજ આવ્યો. “હા. હા, વાત કહો છો?”

“જુઓ તમારા પાઠ પૂરા કરી દો. પછી તમને પસંદ પડશે એવી એક વાત વાચીશ.”

બાપુ બોલી રહ્યા ત્યાં તો લખાણમાં વેગ વધી ગયો. ચોપડી-ઓના પાનાં ફડોફડ ફરવા માડ્યા. પંદર મીનીટમાં બધાએ ચોપડીઓ બંધ કરીને બાપુ પાસે આવી બાપુ સાચું જોઈ રહ્યા.

બાપુ મેજને છેડે ગયા અને ચોપડી મેજ પર મૂકી. “ફ્રેન્ચ ક્રાન્તિની વાત છે. એક નાના છોકરાને રોજ ઘડા માણસોની મંડળીમાં લઈ જવામાં આવે છે. ઘરડેરાઓ પોતાની આપવીતીની વાતો કરે છે અને ક્રાન્તિને સફળ બનાવવા પોતે શું હિસ્સો આપ્યો એનું વર્ણન કરે છે. જુઓ હં...”

“અટકી કેમ ગયા બાપુ?”

“આગળ કહો ને. અમેય પેલા નાના છોકરા જેવા જ છીએ ને?”

“પેલા દાદાજીએ શું કહ્યું?” સુવાનો વખત થયો; બાકીનું પછી કહીશું.”

“ ક્યારે ? ”

“ ગુરુવારે. જાઓ હવે બધા સુઈ જાઓ. ”

“ આ ખરી વાત છે ? આમ બન્યું હશે ? ” એનાએ પૂછ્યું.

“ હા, ક્રાન્સના ક્રાન્તિ ચર્ચ હતી અને માર્ક્સેલીના લોક પારીસ પર પહોંચી ગયા હતા. તમે માર્ક્સેલીનું ગીત નથી સાંભળ્યું ? સૌ એ ગીત ગાતા. નોનો ગા જો. ”

“ ના. ગીત નહીં, વાત કહો. ”

“ ઉંહું. બાકીની વાત ગુરુવારે. સુઈ જાઓ. ”

હકમ છૂટ્યો અને કચવાતે અને સૌએ હકમ માન્ય રાખ્યો. બારણા અગાડીથી એનાએ બાપુને વિનંતિ કરી. “ બાપુ ચોપડીને તમાગ મેજમાં મૂકી દેજો. બરાબર બધ કરીને. કાંઈ આગળ વાંચી ન જાય. હોં. નોનોને પણ ન વાંચવા દેતા. ”

એક રવિવારે બાપુએ નોનોને કહ્યું: “ નોનો, આજે આપરીશ સમાજવાદી મંડળ સ્થાપવા સાર એક સભા છે, તું આવીશ ? ”

“ જરૂર, પણ આપણે કેટલા હાજર ? ”

“ બાર પંદરેક. ”

મહામાં જતાં રસ્તામાં બાપુએ સભા સમક્ષ મૂકવાનો આદર્શ અને ઉદ્દેશનો ખરડો નોનોને આપ્યો. બાપુ જો કાંઈ પણ વાંચવા આપે એ ધાર્મિક વૃત્તિથીજ નોનો વાંચતી. ખૂબ ચિવટથી આ ખરડો પણ એ વાંચી ગઈ. અચાનક જ બાપુ આદત મુજબ કાંઈ મવાલ પૂછે એ સાર નોનો હંમેશાં તૈયાર રહેતી. છેલ્લી લીટી લગી વાંચી, વાળીને ખરડો બાપુને પાછો આપ્યો. “ કેમ છે ? ” બાપુનો સવાલ આવ્યો.

નેનોએ ભારે ધાસ હેડો મૂક્યો : “આદર્શ અને ઉદ્દેશના ખરડા પાંચવામાં ઝાઝી મઝા નથી પડતી. ચોડાજ શબ્દોમાં ઘણું બધું કહેવાના પ્રયત્નનું જ એ પરિણામ હશે. પણ બાપુ અહીં તો પેલો ઉવટનો ભાગ જ વધારે મહત્વનો છે નહીં? પેલો જ આયરીશોને સીધો સંદેશ આપે છે તે?”

“હા. અને જો ઘણાએ સમાજવાદીઓને એ ખૂંચશે. એ લોક કહેશે કે આંતરરાષ્ટ્રીય હોવાને ઠેકાણે એમાં તો એકલું રાષ્ટ્રીય ઝનૂન ભર્યું છે. ઘણાય આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવને અરાષ્ટ્રીય માનવાની ભૂલ કરે છે. મને તો ખાતરી છે કે આને લીધે જ આયર્સેન્ડમાં આ અળવળ વધારે આગળ ધપી શકી નથી. સમજ્યા વિના એ લોક આપણી ટીકા કરે છે અને સાથે એ ભૂલી જાય છે કે કોઈ એમને સમજ્યા વિના એમની ટીકા કરે ત્યારે એમને કેટલું મનઃકુંપ્ત થાય છે.

“લોકને સમજવાના પ્રયત્નમાં, પ્રચારકાર્યમાં નેનો, બધા કરતાં તમે વધુ ચાલાક, વધુ સમજી, વધુ અક્ષલવાળા છો એમ દેખાડવા તમે બીજાઓ કરતાં કાંક નવુંજ કહેવાની વૃત્તિ રાખો એ ઠીક નથી. એ ભૂલ છે. તમારે તો હંમેશાં એકમતી હોય એવા મુદ્દાજ પ્રથમ શોધીને એકમતીને બીજા મુદ્દાઓ લગી ખેંચી લઈ જવી જોઈએ. પ્રથમજ જો એકમતી શોધશો તો પછીથી એકમતીનો માર્ગ સરળ અને સહજ બની જશે.

“કહિ પણ તું લોકને સમજાવવાનો, તારા મતમાં પલોટવાનો યત્ન કરે તો એટલું યાદ રાખજે. અને મુદ્દાના સવાલ પર જો તમે એકમત યઈ શકો તો પછી નકામના સવાલોની ચર્ચામાં ન ઉતરતા. એમાં હંમેશાં બધ રહ્યો છે. તમારું સાફ કામ પણ એથી કચળી જશે, લે રવિવારનું બાપલુ તને તો મળી ગયું.”

આયરીશ સમાજવાદી મંડળની સ્થાપના થઈ અર્ધ અને હિનાળામાં તો એમણે જાહેર સભાઓ બરવાની શરૂઆત કરી. બાપુ સભામાં ન આવે તોય નોનો દરેક સભામાં હાજર રહેતી. બાપુ વિના નોનોને હંમેશાં અતડું અને એકલલાયું લાગતું, પણ કૈયું કહ્યું કરીને પણ એ સભામાં અચૂક હાજરી આપતી.

બહેનપણીને પણ સાથે મંત્રામાં લઈ જવા નોનોએ ધન કરી કીધો; પણ પહેલીજ સભા બાદ પોતાને સભાઓમાં કાઈ રસ નથી એમ કહી માંડી વાળ્યું. સભાગૃહની પામે જ એક નૃત્યશાળા હતી અને ત્યાંથી આવતી સંગીતની ધૂનમાં ઘણીએ વાર નોનો પોતે એક કામદાર કાર્યકર્તા છે એ વાત સૂલી જતી. એકવાર તો મંડળના એક સભ્યે એને બરાબર પકડી પાડી. “અહીં હોવા કરતાં ત્યાં હોવાનું તને વધારે પસંદ છે. નહીં નોનો ?” એમ એણે ટાણી માર્યો. નોનો લગભગ ગૂંહો કપ્પુલ કરવાની દદ લગી આવી ગઇ. મનમાં મનમાં એ ખોલી: બાપુનું બાપણ હોત તો આવું ન થાત.

“તારે અને પોલીનને બધું બને છે” એક દિવસ બાપુએ નોનોને પૂછ્યું. “એને નાચગાનનો શોખ, સાડ પહેરવા ઓઢવાનો અને ફરવાનો શોખ, તને પણ એવા શોખ છે નોનો ?”

“હા, મને પણ નાચગાનનો અને ફરવાનો શોખ છે, પણ પોલીન જેમ હું છોકરાઓ સાથે છૂટથી ખેલી નથી શકતી. શી વાત કરવી એજ મને તો સમજતું નથી. મારી ઉંમરના છોકરાઓ સભામાં જતા નથી. જે આવે છે એ તો ખૂબ મોટા હોય છે.”

“તને પોલીન જેવા ચવું ગમે નોનો ?”

“હા. પણ મને તો સભાઓમાં જવું પણ ગમે.”

શિયાળો આવ્યો અને મંડળની સભાઓ કુપર રહેવરમાં થવા લાગી. નોનોને હવે તો બહુજ રસ પડતો. બાપુ પણ હવે તો હંમેશ હાજર રહેતા. રસપૂર્વક નોનો બાપણ અને પ્રધેાત્તરીને સાંભળતી. અને ઘેર પાછા જતાં પોતાના સવાલો અને ટીકાટીપણથી બાપુને થકવી દેતી. કોકવાર તો બાપુ પણ એની દોક જલદ ટીકા સાંભળીને ચમકતા. “સભામાંજ તેં આમ કેમ ન કહ્યું?” અને નોનોની સ્વપ્નચલિમાં પોતે સભા આગળ બાપણ કરી રહી છે અને બાપુ મલકી રહ્યા છે એવું દ્રશ્ય દોરાઈ જતું. પણ પલક પછીજ નોનો ઉદાસ બની જતી. એનાથી કદિ પણ સભામાં નહીં બોલાય. એક કે બે જણ વચ્ચે જ જેની જીમ જડાઈ જતી હોય તે તે કોઈ સભામાં બાપણો કરતી હશે !

“હવે તો આપણે છાપુ કાઢવાના છીએ.” બાપુએ ખબર આપ્યા.

“સરસ. પણ એનું નામ શું?”

“‘વાન્તુ.’ કેમ તને ગમે છે?”

નોનો ધડી બે ધડી વિચારમાં પડી. “હા, મને ખબર પડી તમે એ નામ કેમ ગમ્યું તે.”

“કહે જોઈ.”

“અહીં બધા આપણને ‘વાન્તુ’ ‘વાન્તુ’ કહી સહુદય મસ્કરી કરે છે તેનો તમારે જવાબ આપવો છે અને ટીકાના ઉપનામનેજ માનભયું બનાવવું છે. એમજને?” નોનો ઉતાવળે ઉતાવળે બોલી ગઈ.

“બરાબર” બાપુ મલકયા અને નોનોની પીઠ ચાબડી. જન-ધુ-આરીની શરૂઆતમાં બાપુ વાજીનો પ્રથમ અંક લઈ ઘેર આવ્યા.

‘ડેન્ડોલીન’ અને અને પેલા બેને સંભળાવી દે કે સમ્યક્તા ખાતર
પણુ એમણે ધર છોડીને જતા રહેવું બેઠાએ.

આખરે એ બે ગયા !

‘ અને તો લાગ્યું કે એ બે જરોજ નહીં ’ બા બોલી.

‘ અગિયાર મહિને તો પાછા આવ્યા. હવે તો અમારી પાસે
રહેવા ઘો. ! ’

“ હવે ધરમાં કોઈ નથીને ! લ્યો ત્યારે મારી પેટી ઉઘાડીએ. ”
બાપુએ હાથ લગાવ્યા. પેટી ઉઘાડી લેવાને માટે ઘણામ ‘ હાથો ’એ
પડાપડી કરવા માંડી. બાપુ જ્યારે જ્યારે મુસાફરીએથી પાછા આવતા
ત્યારે દરેકના સારું કંઈને કંઈ લાવતા. કોઈને કદિ બૂલતા નહીં.
એક પછી એક બેટ સોમાદો નીકળા. બધાની કીચુવટબરી તપાસ
થઈ. એકબીજા સાથે સરખામણી થઈ.

“ હા, પણ બાને માટે શું ? બાનેજ બૂલી ગયા ? ”

“ ના. એમ બને કાંઈ ? ” કહી બાપુએ ડગલાના ગળવામાંથી
એક નાનકડી ડબ્બી કાઢી અને બાના હાથમાં મૂકી.

“ ઉઘાડોને બા, ઉઘાડો ” છોકરાં અવાજ કરવા લાગ્યા.

“ લ્યો તે બોલતાં વાર તો થાય. જરા ધીર પડે. ” બાએ
ડબ્બી આગળઆગળના કાગળ ઉકેલવા માંડ્યા. “ ઓહ ! એતો
સોનાની ધડિયાળ છે ! સોનાની ! કેવી સરસ ! ” એમા બોલી ઉઠી.

“ જેમ્સ ! ” બોલતાં તો બાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. “ હ.
લીલી. હું બૂલ્યો નહતો. ”

બાએ પોતાનું માથું બાપુને ખબે ટાળી હાં રાવા માંડ્યું.
છોકરાં આશ્ચર્યચકિત થઈ ઉભાં રહ્યાં.

ચોડાક માસ બાદ બાપુએ બાને કહ્યું: “લીલી આપર્થેન્ડથી આમંત્રણ આપ્યું છે. શિયાળો અને પાનખર ત્યાં બાપણો ગોઠવાયાં છે.”

બાએ, ઉંચું જોયું. નોનોને ખાત્રી થઈ ગઈ કે બાને આ વાત મમી નથી.

“જેમ્સ, મારે તમને નથી જવા દેવા.”

“અરે ચોડા મહિના માટે જ છે લીલી. ત્યાં જોને કેટલું કેટલું બની રહ્યું છે? ત્યાં કામમાં મદદ કરવાની મારી ઇચ્છા છે. જરા ડબ્લીનને, ફરી વાર જોઇ તો આવું.”

“ત્યાં કેટલું વીત્યું’તું તે જૂલી ગયા? ત્યાં જવાનું ફરીથી કેમ મન થાય?”

“ડબ્લીન મને બહુ બહાલું છે. લીલી, અહીં અમીર બન્યા કરતાં ત્યાં ફકિર રહેવું વધારે સારું.”

“એમ ત્યારે! તમારે જવાનું જ છે. ઠીક. પણ પાછા આવતાં હંમેશાં જતાં કરતાં વધારે દુ:ખ થાય છે. ક્યારે નીકળવું છે?”

“સપ્ટેમ્બરમાં.”

નવેમ્બરની એક સાંજે નોનો કામ પરથી પાછો આવી ત્યારે બા એક ચિત્તે ગ્રેમપૂર્વક એક ચોપડી હાથમાં પકડીને ઉભી હતી.

“નોનો! જો. આજેજ આવી.”

“બા બાપુની ચોપડી આપર્થેન્ડમાં પ્રગટ થઈ! કેટલું ગમ્યું હશે એમને?” હાથથી એ ચોપડીને ઉઘલાવવા લાગી.

“નોનો થાદ છે તને, બાપુએ ચોપડીઓ લખીને મેળવેલા સો

ઝાલરનો એક મોકલ્યો હતો તે ? કેટલો આનંદ થયો હતો આપણને ? ”

“ હા, બા, ”

। “ અદર તો જો. તારા બાપુએ અંદર જો લખ્યું છે તે તો એવા કંઈ એક કરતાં વધારે કિમ્મતું છે. ”

નોનોએ પુસ્તક ઉઘાડ્યું, અને વાંચ્યું :

મારી ત્રિય પત્નીને—

દરેક યુદ્ધની એ બાગીદારને, દરેક આલમની એ પ્રેરકને
અર્પિત. [૬૫૨-૬૫૩-૧૯૧૦]

“ બા, ” આનંદથી રૂધાએલા અવાજે નોનો બોલી, “ આપણે
મોટું કાક એટલું લખી શકે એ પણ કેટલું ખૂશ કર છે ? ”

૨૨

બા ખૂબ અકળાએલી લાગતી.

“ નોનો તારા બાપુનો કાગળ છે. આપણને સૌને આયર્સેન્ડ
પાછા બોલાવે છે. ”

“ આયર્સેન્ડ ! ” અચંબો પામી નોનોએ લગભગ ચીસ પાડી.

“ અને તે પણ આજથી એક પખવાડિયામાં જ ! જો નોનો. સે બે
હુંજ વાચી જો. ”

રહી. હમણાં મને અઠવાડિયાના બે પાઉન્ડ મળે છે. અને ઘણાખરા પૈસા તો મારા હાથમાં આવી ગયા છે. મારી ખાત્રી ચર્ચ છે કે મારું ભવિષ્ય અમેરિકામાં નહીં પણ અહીં આયર્લેન્ડમાં છે. અને આયર્લેન્ડથી હવે વધારે દૂર રહેવાનું મન પણ નથી થતું. આથી તું ગભરાઈ ના જાય. હવેની ટપાલમાંજ હું લંડનડેરીની ખીજ વર્ગની ટીકીટ મોકલી આપીશ—તણ આખી અને ચાર અડધી...”

“હવેની ટપાલમાં?” નોનો ખૂબ હિતેજીત ચર્ચ લાગતી હતી.

“તું જાય ખા?”

“હા. આપણે જઈશું.” મહેજ રોષભર્યા અવાજે બાએ કહ્યું.

પછીનું એક અઠવાડિયું દ્રંકમાં દ્રંકું અઠવાડિયું હતું. રાત્રચીકું વેચી દેવાનું, બધું બાંધી દેવાનું, વહાણ વાળાની ઓફિસે જઈ આવવાનું—કેટલું બધું કામ!

અને ડીસેમ્બરની શરૂઆતમાંજ કોનોલી કુટુંબે અમેરિકા છોડ્યું.

ડેરીએ બાપુ સામે સેવા આપ્યા હતા. બધી વસ્તુઓ નાની નાની અને અનળ સાગતી. વહાણ પર નોનો વારંવાર કહેતી કે આયર્લેન્ડ તો રજો રજો મને યાદ છે. પણ ન્યારે બાપુ સૌને ડેરીની સુપ્રસિદ્ધ દિવાલ બતાવવા સર્પ ગયા અને ત્યાંના ઇતિહાસ કહ્યો અને નોનોએ સવાલ પૂછ્યા ત્યારે આઇડીને, બધાને હસાવનાં પૂછ્યું : તું તો કહેતી હતીને કે તને આયર્લેન્ડ રજો રજો યાદ છે ? ત્યારે નોનોને પોતાનો બચાવ કરવો પડ્યો.

“આ ભાગ નહીં. આ ભાગમાં તો હું આવીજ નથી. ખરું ને બાપુ ?”

પણ એનો વિવાદ ઝાઝો ન દરકરો. અને ન્યારે એનાએ ખચ્ચરોને ‘નાના આયરીશ ઘોડા’ કહ્યા ત્યારે બાલીશ ભાવે એ પણ બધા સાથે હસવા લાગી.

ડબ્લીનની ગાડીમાં એ બાપુની સામે બેઠી અને બંને નયનની નજર એકજ બહારી બહાર પડતી.

“ડીસેમ્બર મહિનો છે અને કેવી દરિયાળી ખીલી છે ! પેલી વાડ અને ઘરો તો જુઓ. પેલું ઘોળું ઘર જોયું બાપુ ? કેટલું

જ્ઞાનકરું છે? હું પણ એના કરતાં તો ઉંચી છું. નહીં બાપુ?" બાપુ હસ્યા. "તું નિરાશ થઈ જાઈશ નોનો, એની પાસે ઉભી રહીશ તો તારા પેલા ત્રીસ ત્રીમ કુટુંબને સમાવે એવા મજલા ઉપર મજલા મણેલા માળા નથી અહીંયાં." ડબ્બામાં કોઈ અન્નપથા માણસો નહતા, નોનો આજીબાજી જોતી હતી.

"બાપુ તમને ખબર છે વહાણપર ખસાસીઓ અમને શું કહેતા તે? તે કહે કે આયર્લેન્ડથી અમેરિકા તો બધાજ જાય છે પણ અમેરિકાથી આયર્લેન્ડ પાછા આવનાર તો તમે એકલાજ છો. એમને મોઠ્ઠસ લાગ્યું હતું કે અમેરિકામાં તમે ખૂબ પૈસા કમાયા છો. કેવી મજાની વાત!" નોનોએ ઉત્સાહભરે કહી નાંખ્યું.

"ખરી વાત જાણતા હોત તો તો આપણને 'પાગલ' કહેત." બાપુએ હળવું રિતત કહ્યું.

ડબ્બીન પહોંચ્યા અને ગાડીમાં ઘેર જતા હતા ત્યાં રસ્તામાજ નોનો રહી પડી: "આમાંલું તો મને કાંઈએ વાદ નથી બાપુ. શું હું એ બધુય જૂલી ગઈ?"

"બચ્ચું જીએ અને મોટું માણસ જીએ એમાં ફેર પડે નોનો. હવે તો તું મોટી થઈ." બાપુએ આશ્વાસન આપવા માંડ્યું.

ગાડી ઘર આગળ અટકી. બાપુએ બારણું ખોલ્યું અને બધા અંદર ધસી પડ્યા. મોટા મેજ પર ચહાની બધી તૈયારી પડી હતી. ફર ખૂણામાં સઘડી બળતી હતી.

"હવે લાગ્યું મને હું આયર્લેન્ડમાં આવી છું એમ." બાપુ સંતોષિત બોલી.

“આજ રાતે આપણે એક મેળાવડામાં જવાનું છે. આપણે અહીં આવ્યા એના માનમાં મેળાવડો છે. બધાને જવાનું છે, હા. હા. જવાને.” બીજા દિવસે સવારે બાપુએ ખમર સંભળાવ્યા.

“બધા મિત્રો ત્યાં આવવાના છે, લીલી.”

નોનોએ સાંભળ્યું, અને કેટલાને તે ઓળખી કાઢશે એ ખ્યાલે એ મૂંઝાવી લાગી.

કોર્ટરૂમ્સનો ઓગડો ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો હતો. નોનો તો આશ્ચર્યથી અવાક બની હતી. બા હસતી હતી, પણ હમણાં રોઈ દેશે એમ લાગતું. સ્વાગતના બાવે એના મન પર જખરી અસર કરી હતી બાળકો તો શરમાળને લપાઈ ગયા હતા.

“મને ઓળખે છે કે નોનો?” એક માણસે પૂછ્યું.

“હા. પણ હવે તમે પહેલાં લાગતા હતા તેવા ઉંચા નથી લાગતા.” નોનોએ જવાબ વાળ્યો.

“યાદ ? ‘તારા બાપુને મારીશ’ એમ હું કહેતો એટલે તું મારવા આવતી તે?”

આટલા બધા મિત્રો એમા મળે, અને નાનપણની નાની નાની વાતો યાદ કરે એવું નોનોને કદિ પણ શક્ય લાગેલું નહોતું. ડબ્લીનમાં એમના પાછા આવવાથી સૌને આનંદ થયો લાગતો હતો. નોનોનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. ગળામાં ડ્યુંરો ખાઝવા જેવું લાગ્યું. પોતાની લાગણી બતાવવા કાંક કરવું જોઈએ એમ પણ નોનોને લાગ્યું.

નોનોનો શ્વાસે શ્વાસ બોલતો : હું ઘેર આવી. હું ઘેર આવી.

વળતી સવારે નોનોએ બાપુને પૂછ્યું “હું પણ કાંક ઠામ કરું?”

“ જોને હમણું તો એક ચૂંટણીની ધમાલ ચાલે છે. મેકમેનસ આપણા પક્ષનો હિમેદવાર છે. એને માટે મત મેળવી લાવ.”

“ મત મેળવી લાવું ? ”

“ જો આ જીલ્લાના બધા મતદારોનું પત્રક આપણી પાસે છે. દરેક રાતે પક્ષના સભ્યો જૂદા જૂદા લતાઓમાં મતદારો પાસે જાય છે અને કોને મત આપવાના છે તે જાણી લાવે છે. પછી આપણા હિમેદવારને કેમ મત આપવો તેની સમજણ પાડે છે.”

“ એટલુંજ ને ? તો આજ રાતથી હું કામ ચરૂ કરું ? ”

“ હા. તારી સાથે અમે બીજા પ્રચારકને મોકલીશુ એટલે તને કશી હરકત નહીં નડે.”

રાતે ખૂબ મોડેથી નોનો કોર્ટરૂમ પર પાછી ફરી. બાપુ બીજા કાર્પેટનીઓની વાતો સાંભળતા હતા. જગા જોઈ નોનો ખેસી ગઈ. બાપુએ બધી નોંધ કરી, ચોપડીઓ ગોઠવી અને બધું કબાટમાં મૂકી દીધું. પછી નોનો પાસે આવ્યા.

“ ખૂબ શીઝી લાગે છે નોનો. થાકી ગઈ છે શું ? ”

નોનોએ એક પછુ શબ્દ બોલ્યા સિવાય મુંડી હલાવી.

“ થોડીજ વારમાં આપણે ઘેર જઈશું નોનો ” બાપુ બોલ્યા.

રસ્તા પર દ્રામની રાહ જોતા બાપ દીકરી હિમા રહ્યા.

“ ચાલો ને ચાલી નાખીએ બાપુ.”

“ ભલે ”

નોનોનો શ્વાસ રૂધિરો હોય એમ આવતો.

“ શું થયું છે નોનો ? ”

‘ મારાથી તો દમ પણ નથી સેવાતો ગળા આગળ ઠાક થયું સાગે છે ’

“ આજ કયા ગર્ભ હતી ? બહુ ખરાબ અનુભવ થયો લાગે છે । ”

“ ટાઉન શેન્ડ ટ્રીટમાં ” ખૂબ ઉતાવળથી નોનોએ જવાબ વાળ્યો અને પછી જાણે પોતાના પરનો બધો કાબુ ગૂંમાવતી હોય એમ બોલી “ બચકર બચકર આવી જગામાં લોક ગ્હી કેમ શકે ? આવી જગા લોક બાળી કેમ નથી નાખતા ગદા, કચરા અને મેસાથી ખદબદતા અધારાધોગ દાદરા ચઢી ચઢીને હું ઉપર ગર્ભ અને દાદરા પણ કેવા ? કેટલાક તો ખૂબજ સાકડા ફેટલાકને કોટેડોન ન મળે ફેટલાકમાં વળી પગથીઆજ ન હોય અને દુર્ગંધ ! બાપુ એની દુર્ગંધ ! એક બારણા આગળ આવીને ઉભી ગ્હી તો ક્રાટમાંથી ઠાક ઉજળું ઉજળું લાગના માડ્યું મે માન્યું કે દીવાનો પ્રકાશ હતો મે ઉઘાડ્યું પણ અદર જવાની હિમત નહતી ખૂબજ ચોખ્ખી ટચન જેવી જગા હતી મને લાગ્યું કે હું અદર જઈશ તો ગદ્દી, મેલુ, કચરો દુર્ગંધ બધુંએ અદર ભેટી જઈશ પણ ત્યાં ગહેનારી બાઇએ આગ્રહ કર્યો હું એના સામું જોઈ ગ્હી એ મારા સામું ટીંગ રહી પેલા પ્રચાગક પાસેથી જાણેવા સવાનોમાંથી એક પણ સવાનું હું ન પૂછી શકી મારી જીભજ ન ઉપડી અને છેવટે આજીવનના જોઈ હું બોલી ગર્ભ બની તારી હિમત ચાને છે આવી ગદ્દીમાં આવી ચોખ્ખી જગા ગળવાની ?

એને જરાકે ખોટું ન લાગ્યું મારો બાવ સમજતી હોય એમ હસીને એ બોલી “ એમાં હિમત શી ? મારે માટે અર્થ નથી એકલી હું પણ જોડેવાગી બહેનને બિચારીને ભારે ત્રાસ છે છ છોકરા અને ધણી ધરતું બધુંએ પાણી બિચારીને નીચેથી બરી લાવવું પડે અને મેલુ ગદ્દુ પાણી પણ પોતાનેજ નીચે લઈ જવું પડે હાથ દે એટલું એ એક છોકરું મોટું નથી ”

“આમ ને આમ કેમ ગૂંજી રહેતા હશે એ બધા ?” મારાથી બોલી જવાયું. આજે જોઈ એવી ભયંકર જગાઓ “તો મેં મારી જીંદગીમાં નથી જોઈ.” એણે કહ્યું: “અમારી તો હાથ ભાગી ગઈ છે. આશા કે ઈચ્છા કંઈ નથી રહ્યું. જે હોય તેમાંજ રાચવાની અમને આદત પડી ગઈ છે. એથી સારા ચવાની અમને ઇચ્છાજ નથી રહી.” આશાજ નથી ! કેટલું ભયંકર છે બાપુ ! હું તો ગાંડી થઈ જઈશ ! કેવું ભીષણ ! આમનું કંઈએ નહીં થાય ? બાપુ, હું તો ત્યાંથી ભાગી છટી. પૂછવાનો એકપણ સવાલ હું એને ન પૂછી શકી. કાંઈ સારી સુધડ જગામાં લઈને વસાવું એમ મન ઠહેલું. આવી જગામાં તે લોકથી કેમ રહેવાનું હશે ? બાપુ ! બાપુ.”

નોનો રડતી હતી બાપુએ સ્નેહપૂર્વક નોનોનો ખમો ધાબડ્યો: “ગાંડી બહેન. એટલા સાર તો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એમની દશા સુધારવા, આપુએ તત્ત્વ બદલવા.”

“આપણું કામ ખૂબ ખૂબ ધીમું છે બાપુ.”

“ત્યારે લોક આપણી સાથે બળશે, એક યશે ત્યારે એ કામમાં વેગ આવશે, નોનો. અત્યારનું આપણું કામ તો લોકને આપણા ભેળા સેવાનું છે. એક કરવાનું છે.”

બા પુ આજે બેલફાસ્ટ આવવાના હતા. નોનોને સ્ટેશન પર જવાનું હતું. એકલા બેલફાસ્ટમાં રહી સાંધેલી પ્રગતિથી બાપુને સંતોષ આપેલો હતો. અને એજ વખતે પેલો માયાનો દુખાવો ઉપડ્યો. માથું ફાટી જવું હતું. કાંઈજ સૂઝતું નહીં. મનમાં નોનો ધારતી હતી કે હમણાં માથું ઉતરી જશે અને તે બાપુને બેલા સ્ટેશને પણ જઈ શકશે.

ત્યાં તો બાપુજી અંદર આવ્યા: “વાહ સરસ ક્યું છે તે તો નોનો! કહે છે કે તું માંદી છે અને કાંઈ ખાતી નથી. ખરી વાત?”

“હા બાપુ, માથું એટલું સખત દુઃખે છે. પણ હમણાં મટી જશે. ફિકર કરવા જેવું નથી.”

“પણ આમ વારંવાર માથું દુઃખે છે તે કાંઈ દવા તો કર. હવે થોડી નાની કીકી છે તે તારી સંભાળ પણ બીજા રાખે.”

“બાપુ દવા તો કરું, પણ માથું ઉતરી જાય છે એટલે બિલકુલ ખૂલી જઈ હું. આ હમણાં ઉતરી જશે એટલે સાંજે તો તમારી

“ ના ના એને કશુંજ ન કહેતા. સ્થો. આ માથું ઉતરી ગયું.”

“ ભે હું તને ચલા પાઉં.”

૯૪

“ કેમ કંઈ નવાજૂની નોનો ? કેમ ચાલે છે ? શું શું નવું જોયું ? ”

“ મને તો લાગતું હતું કે હું કારખાનામાં કામ કરું છું. પણ મારી ધારણા ખોટી લાગે છે. એક છોકરીએ મિત્રભાવેજ મને પૂછ્યું: ‘ કેમ ચાલે છે ? ’ મેં કહ્યું કે: ‘ હમણાં તો ઠીક છે, પણ કારખાનાના કામથી ટેવાઈ જઈશ એટલે ગોડી જશે. ’ ત્યારે તો એ ખીખઈ ગઈ. કહે છે: ‘ તું કારખાનામાં કામ નથી કરતી એટલી પણ ગમ નથી ? તું તો ગોદામમાં કામ કરે છે. કારખાનામાં કામ કરનારા તો વધુકરે હોય, દોરડા વણનારા હોય, ખીડી વાળનારા હોય, આપણે તો ગોદામમાં કામ કરનાર. આપણે પગાર પણ વધારે ઉતરે અને આપણી આખર પણ સારી. ’ કામદારોમાં પણ આવા ઉચ્ચનીચના ભેદ હોય એ ખેલજનક નથી બાપુ ? ”

“ ખેલજનક જ નહીં, બર્થકર છે નોનો. એ તો કામદારોમાં ભાગ પડાવવાની અને એમની એકતા મુશ્કેલ બનાવવાની કપટનીતિ છે. ”

“ જવા છો એ વાત, કેટલુંક ચોકાવાના છો ? ”

“ પંદર દિવસ, કદાચ મહિનો પણ થાય. ”

“ મઝાનું. સરસ. ” બાપુનો હાથ દબાવી દેતા નોનો બોલી: “ અહીં તો જરા અતડું લાગે છે. ”

“ મને તો બધાજ અહીં આવી રહે એ ઠીક લાગે છે. ”

“ બાપુ એ તો ખૂબ સરસ. તો તો હું પણ ઘેર રહી ચકું. ”

“ એટલું જ નહીં નોનો. બાકીના બધાં પણ હવે મેટાં થવાં આગ્યાં. એમને માટે જોગવાઈ કરવી જોઈએ. ડબ્લીનમાં તો તે જોયું ને કામ મેળવું કેટલું મુશ્કેલ છે તે.”

“ મુશ્કેલ ! અશક્ય છે અશક્ય. તમે ક્યાં નથી જાયતા મને તો કામ ન જ મળ્યું. એટલે તો હું બેલફાસ્ટ આવી.”

“ અહીં તો છોકરીઓને જોઈએ એટલી રેણ મળી રહે છે. કુટુંબમાં છોકરીઓ જ વધારે હોય ત્યારે એમના ભવિષ્યનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.”

“ હાં મને યાદ આવ્યું. ખીજતા નહીં હોં બાપુ. મૂંગા બની જાવો. એની મજાક સમજી ન હતી ત્યાં સગી હું પણ અવાજ બની ગઈ હતી. પેલા દિવસે એક સૂચના આવી—તમને અહીંજ વસવાટ કરવાની વિનંતિ કરવાની; કહે કે તમારા કુટુંબમાં મોટી મોટી દિકરીઓ છે તે હવે કાંક ઠેકાણે પડશે. અને થોડાકજ વખતમાં તમે બધી ચિંતાથી મુક્ત થઈ શકશો...”

“ શું કહ્યું ? ” બાપુ ગળું ઊઠાયા.

નોનોએ આગળબાગુ બોલ્યું : “ ધીરે ધીરે. મેં નહોતું કહ્યું તમે ગુસ્સે થશો ? ”

“ કોણે કહ્યું એવું ? મારી દીકરીઓ પર હું ગૂંજશે કરીશ એમ ? ”

“ બાપુ, બાપુ, ગુસ્સે ન થાઓ. મને હવે તો આખીએ વસ્તુ એક મજાક લાગે છે. એની મજાક જોઈને જ મત બાંધો. બાપુ મહેરબાની કરીને...”

બાપુ તો ગૂંસાથી કાંપતા હતા.

“ સાંભળો બાપુ. એમનો કાંઈ તમને અપમાનવાનો હેતુ ન હતો. તમને અહીંજ રાખવાના રસ્તા અને, ઉપાય રોધતા હતા.

અહીં કેટલું કામ કરવાનું પડ્યું છે ? બોલો કાંક હળવો થાય એટલુંજ...”

“ એટલે કમાવાની ફિકર भारी ફિકરીઓને માથે નાખું એમ ?” બાપુના બોલવામાં ખૂબ કડવાશ હતી.

“ બાપુ એમનો આવો ખ્યાલ જ ન હતો. હું પણ કેવી ? નક્કામની તમને વાત કરી.”

“ પણ નોનો તું નથી સમજતી...”

“ સમજી. પણ એ એક મગક જ હતી. તમે...” નોનોના હોઠ કંપિતા હતા.

“ વાર, હવેથી એ વાત ન કરીશ. નોનો.”

બન્ને મૂંગા મૂંગા ચાલવા લાગ્યા. નોનોના દિલમાં વાત કીધાનો ખટકો રહી ગયો.

નોનો બાપુને મૂકવા મેશન પર આવી હતી. બાપુ ડબ્બીન જતા હતા. એ દિવસની વાત પછી બધાની બેલફાસ્ટ આવવાની વાત કોઇએ હોઠ પર લાવતુંજ નહીં. નોનોએ તો એ વાત પછી યાદ જ કરી નહીં. બાપુ જ એ વાત પહેલી ઉપાડે એ ફીક એમ એ માનતી. મનમાં ને મનમાં એ વાત કર્યાનો એને પાશવાર પસ્તાવો થતો. ડબ્બાના બારણે ઉભી રહેલી નોનોને એકલવાયુ લાગતું. અને એથીજ એ સમસમી રહી હતી.

“ આમ કેમ થઈ ગઈ છે નોનો ?” બરડે હાથ ફેરવતાં બાપુ બોલ્યા. પપવાડિયામાં તો હું પાછો આવું છું. કોઈ ઘર હોય તો ધ્યાનમાં રાખજો. આવીને આપણે નક્કી કરી લઈશું.”

“ બાપુ, બાપુ ” નોનો ગેલમાં આવતી હતી. પણ ગાડી તો ચાલી...

‘ એ અઠવાડિયાં તો આમ ચાલ્યા જશે. બાપુના હસતા ચહેરા સામે દીકરી રહેતાં નોનો વિચારતી હતી. પંદર દહાડા તો આમ...

બેસદારોનું જીવન નોનોને બધું બધું લાગતું હતું. સભા હોય, વ્યાખ્યાન હોય, જલસા હોય, આયરીસ વર્ગ હોય; અઠવાડિયાની સાત રાત પણ પૂરતી નહતી.

બાપુ સાથે જ હતા છતાં એ બહુ થોડા મળતા. બાપુ ટ્રાન્સપોર્ટ યુનિયનના મંત્રી હતા અને એમાં જ એમનો બધોએ વખત જતો. વહેલી મવારે જતા તે થોડી રાતે ઘેર આવતા. રવિવારે એ સભામાં બાપણુ આવે. અઠવાડિયા દરમિયાન પણ એકાદ સભા હોય.

નોનોને આ ગમતું ન હતું અને કોઈવાર તો એ ઠક્કળાટ મચાવી મૂકતી. પણ બાપુનો પોતાની પ્રવૃત્તિમાંનો રસ જોઈ એણે પણ ‘અપલાયુ’ અને હવે તો એને પણ વખત મળતો નહીં.

“ વખત હોય તો તું પણ ત્યાં આવને. મને મદદ થાય એમ હોય તો જો. ગઈ કાલેજ જોને મીક્ષમાં કામ કરતી બધી બીઓ ત્યાં આવી હતી અને પછી એમણે હડતાલ પાડી. ” એક વાર બાપુએ નોનોને કહ્યું.

“ કેમ ? એ તો કાંઈ તમારા મંડળમાં નથી. ”

“ ના, પણ એમનાં સગાવહાલાં બધા જોદી પર કામ કરે છે. એમને થોડી મદદ કરી સકાર્થ એટલે આપણું પણ કામ ચશે એમ એમણે માન્યુ હતો. ખૂબ વિસ્વાસ એમનામાં. મંડળમાં નથી, પેસા નથી. થોડુંક ખારે પડશે. ”

“ વાર માફ કામ પૂર થશે એટલે આવીશ. પણ હું કાંઈ બહુ મદદરૂપ થઈ પડું એમ મને તો લાગતું નથી.”

“ નોનો, દરેક વસ્તુ કોંક વાર તો શરૂ કરવી જ પડે છે.”

નોનો મંડળની કચેરીમાં પહોંચી ત્યારે બપોર નમતા હતા. કાળી કામળીમાં અડધા હાથ ઢાંકી બેઠેલી સઘડીએ તાપતી ધરડી ડાશીઓ કોંક વાત કહેતીતી અને બાપુ સાંભળતા હતા. નોનોને જોઈ બાપુએ મુંડી હલાવી પણ ડાશીની વાત અટકવા દીધી નહીં.

સઘડી પાસે બેઠેલી ડાશીનો અવાજ કંપતો હતો: “ પીસ્તાલીસ વરસ થયાં. આઠ વરસની હતી ત્યારથી મીલમાં જતી. આઠ વરસનું છોકરું થાય એટલે કામ કરવા લાયક થાય ને? વરાળ છૂટે; તમારા ગાભા ભીંજવી નાંખે; કોંક વાર તો ઘૂંટણુ લગી પાણી ભરાઈ જાય. અને મોટા થાઓ તોયે કામ તો ચાલુ. બધાનું પૂરું થાય એટલે પગાર તો ક્યારે મળવાનો હતો? સુવાવડ આવે ત્યાં લગી કામ કરો અને જરા કરાર વળે એટલે પાછું કામ. અને પછી તો, ઇશ્વર તમને બલીમત દે, છોકરું પણ કામ કરતું થાય ત્યાં લગી દહાડાજ ગણ્યા કરો. છોકરાં માટે પણ એજ ધગડ ઉભી હોય.”

પછી બીજી ડાશીઓએ પણ આવીજ કરણુ કંથની સંભળાવવા માંડી. એમના અવાજમાં જ જીવન પ્રત્યેની કડવાશ અંભળાતી. નોનો તો આતું દઈ સાંભળીને નિગમ બની મૂંગી થઈ ગઈ.

“ ક્રાન્સની કાન્તિમાં આવતી ધરડી સ્ત્રીઓની વાત હું અન્યાર લગી નહોતી માનતી. એમને માટે કશું થઈ શકે બાપુ?”

“ શું કહેવાય? મજૂરીના દરમાં વધારો કરવાની માંગણી તો કરી છે. પણ એ તો તડગ્ગેડ કરવા માટે. એમની ફરિયાદ તો આખી વસ્તુગિયતિ માટે છે.”

“ નોનો હજી માથું ફુઝે છે ? ” બાએ પૂછ્યું.

“ ના બા. હવે તો મટ્યું લાગે છે. ”

“ બહુ જ સારું. છે હવે તો સભામાં આવીશ ને ? ” બાપુએ પૂછ્યું.

“ જરૂર. પણ બાપુ તમે શું બોલવાના છો ? ”

“ નોનો, મારી જગાએ તું શું કરે ? ” હસીને બાપુએ સવાલ પૂછ્યો.

“ હું ? ” નોનો ચૂંચવાતી લાગી. “ હું ? હું તો એમને પેલી ન્યુયોર્કની મજૂર સ્ત્રીઓએ પાડેલી હડતાલની વાત કહું. જૂદા જૂદા દેશની, જૂદી જૂદી જાતની સ્ત્રીઓ, એક બીજાની વાત સમજી પણ ન શકે તેવી સ્ત્રીઓએ પોતાની હાલત સુધારવાના માર્ગ તરીકે હડતાલ કેવી રીતે જારી રાખી અને પોતાની માંગણીઓનો સ્વીકાર કેમ કરાવશાળ્યો તેની વાત કહું. અને તેમને કહું: એકજ શહેરમાં રહેનારા, એકજ જાતના, એકમેકને બરાબર સમજનારાઓ માટે તો આ વસ્તુ કેટલી સહેલી છે ? આમ આવું આવું કહું. ”

“ સરસ. ચાલશે એવું તો. ”

કન્ટ્રી હાઉસમાં યોગાનમાં બેલકારટના બધાજ મીલમજૂરો બેળા થયા લાગતા હતા.

બાપુ સભામાં પહોંચ્યા ત્યારે તેમને આનંદથી વધારી સેવામાં આવ્યા. નોનો બાળુને પગથીએ ઉભી હતી. બધાજ શ્રીતાજનો એની નજરે નહોતા પડતા. પણ સભાના ઉત્પાદથી એ ખૂબ આનંદમાં આવી હતી. બાપુએ બીજા એક વક્તાની ઓળખાણ આપી નોનોની બાળુ ઢળીને પૂછ્યું: “ કેમ હવે કેમ લાગે છે તને ? ”

“ સરસ. ” નોનોએ સરિમત જવાબ દીધો. આવી મારે સભાના કામકાજ વચ્ચે પણ બાપુ પોતાની તબિયતના હાલ પૂછે છે એ

ખ્યાલે નોનો પુલકિત થઈ. પહેલા વક્તાએ પોતાનું ભાષણ પૂરું કર્યું અને નોનોને ગમ પડે તે પહેલાં તો બાપુએ બીજા વક્તા તરીકે નોનોનું નામ જાહેર કર્યું. નોનો ગમરાઈ. બાપુએ એની બડાશને સાચી માની લીધી? હવે શું ચાલે? ના પાડીને બાપુને જૂઠા પણ કેમ કરાવાય? પણ બોલે તો તો...બાપુને શરમીન્દા થવું પડે તેનું કેમ? બાપુ તો હસતા હતા અને ઉપર આવવા મદદ કરવા માટે હાથ લંબાવતા હતા. ઉત્સુક અને આતુર ચહેરાની પરંપરા જોઈ નોનોની જીભ તાણવે ચોંટી જતી લાગી. અવાજ તો ગળામાં જ ધૂંટાવા લાગ્યો. પણ હવે તો એણે બોલે જ રાખવું જોઈએ. હવે તો શોક તાલી પાડતા હતા અને ફરી પાછી નોનો પગથીઆ પરની પોતાની બેઠક તરફ જતી હતી. નોનો ધ્રુજતી હતી. બાપુ પીઠ ચામડતા હતા અને બોલે જતા હતા: “સરસ, નોનો! મારા પહેલા બાપણ કરતાં તો સાફ બાપણ કર્યું.”

“બપુ છે? આજે નોનોએ પહેલું બાપણ આપ્યું તે” ? ઘરમાં પેસતાં બાપુએ જાહેરાત કરવા માડી.

બા તો ડઘાઈ ગઈ: “બાપણ કર્યું? કેવું?”

“મારા કરતાં તો ઘણું સાફ. મારા પહેલા બાપણની વાતની તને ખબર છે નોનો?”

“ના. તમે ક્યારેય કહ્યું છે?”

“જો. પહેલાં તો હું બાપણ પૂરું લખી ગયો. તંબાર કર્યું. અને પછી મને થોડું ગૂમાન થયું. લીલીને પણ સમામાં લઈ ગયો. બીજું ટાઈ નહીં તો એક જણ તો તાલી પાડનાર જોઈએ ને? જન્મે આમાં ગયા. મારા વારો આવ્યો એટલે મેંજ પાસે જઈ હું તો બોલી ગયો. બાપણ ખલામ કરીને કેવું હતું એ પૂછવા

બા પાને આવ્યો. ને લીલી તો મગે નહીં. ઘેર આવ્યો ત્યારે કહે છે કે હું બોલવા ઉભો થયો ત્યારે એટલી બીક લાગી કે ત્યાંથી ભાગી ગઈ અને ઘેર પહોંચી ત્યારેજ જાંપી. શ્રે નોનો હવે તું જ કહે, બા કરતાં હું સારો ને ?”

બા હસતી હતી.

“બા તમારે પણ સબામાં આવવું જોઈતું હતું. પેલી મજૂર છોકરીઓએ તો બાપુના નામનું ગીત બેડી કાઢ્યું છે. સરખસમાં પણ એ ગાય છે.”

“ખૂબ ઉત્સાહી છોકરીઓ છે.”

રવિવારે નોનોએ બાપુને આમદ કરીને દેવળમાં સાથે લીધા. નોનોને તો આજે બાપુની સોજત હોવાથી ખૂબજ આનંદ થતો હતો.

પાદરીએ મેજ પાસે પહોંચતા પહેલાં જેમ્સ પર નજર નાંખી. નોનોને એનો કસોજા ખ્યાલ એ વખતે ન આવ્યો. પણ વાંચન અને વ્યાખ્યાન શરૂ થયાં ત્યારે અચાનકજ એને એ યાદ આવ્યું. બાપુએ વ્યાખ્યાન કેનોલી અને તેની મજૂર પ્રવૃત્તિ સામે એર વરસાવતું હતું. ગૂસ્સામાં નોનો ઉભી થવા ગઈ. બાપુએ હાથ ઈ એને બેમાડી દીધી. વ્યાખ્યાન આગળ વધતું ગયું તેમ નોનોનો ગૂસ્સો પણ વધતો ચાલ્યો. બાપુ પણ બાર ઈ ઈને નોનોને બેમાડી દેતા હતા. નોનોએ બાપુ સામું જોયું. બાપુના ચહેરા પર સ્થિર ભાવ હતો. પાદરી સામું સ્થિર નજરે એ જોતા હતા. મબાજનોને સમજાણ પડવા માંડી કે વ્યાખ્યાન કેનોલી આમું હતું. આતુરતાપૂર્વક ગરદન ધ્રુમાવીને લોક કેનોલીને જોવા લાગ્યા. નોનોને ન છૂટકે બાપુની પેઠે શાન્ત બેસી રહેવાની ફરજ પડી. પ્રયત્નપૂર્વક નોનોએ ચોતાના ચહેરા પર શાંત સ્થિર ભાવ આપ્યો.

ધાર્મિક ક્રિયા પતી ગઈ અને સૌ બહાર નીકળ્યા ત્યારે ખીમ-
ધને બાપુને પૂછ્યું: “ શા માટે તમે મને રોકી રાખી ? મને ઉભી
થવા ન દીધી ? જેલો પાછરી તમારા ઉપર ટીકા કરતો હતો તેનો
જવાબ કેમ ન દેવા દીધો ? ”

“ એ એની જાત જૂલી ગયો એટલે આપણે પણ શું જૂલી જવી ? ”
બાપુએ શાન્તિપૂર્વકે જવાબ વાળ્યો.

“ કેટલું સરમખર્ચું હતું એ ? એ બોલ્યો એમાંના એકે શબ્દને
બાપુના સાથે સંબંધ જ ક્યાં હતો ? જો એને લાગતી હતી એ
બંધી જ ભયંકર વસ્તુઓ તમારામાં હોય તો તો એણે તમારું દેવળમાં
સ્થાપત કરવું જોઈએ. તમારી જગાએ હું હોઉં તો ફરી કદિ પણ
દેવળમાં ન જઉં. તમે ન જાઓ તો તમારો કાંઈ જ વાંક નથી. પણ
તમે કેમ કશું બોલતા નથી ? ” નોનોએ કડવાશથી બાપુને સવાલ
પૂછ્યો. નોનો સાચે જ ક્રોધે બરાઈ હતી.

“ પણ તું મને બોલવાનું ક્યાં દે છે ? ” હસતાં હસતાં બાપુ
બોલ્યા. “ નોનો આવની વાત પરથી તને એક બોધપાઠ મળ્યો.
જુમલો આવે ત્યારે શાન્ત રહે. તમારામાં પોતાની જાત પર કબ્બુ
હોય તો પછી સદાને માટે પરતાવું પડે એવું ઉતાવળીયુ કામ તમે
છંછેડાધને ન જ કરો. ચાલ રાખજો એ બોધપાઠ, નોનો. જીવનમાં
ધણે જરૂરી છે. ”

“ હરો, પણ મારી વાત જૂલી ગયો. તમારું શું ? ” નોનો
સગમગ ચીસ પાડી ઉઠી.

“ મારી વાત કરે છે ? મને તો આવી વસ્તુઓનો મહાવરો
ચઈ ગયો છે. ”

“મારી સાથે વેકસફર્ડ આવે છે નોનો? તારી તમિષત પણ ઠીક થઈ જશે!” બાપુએ નોનોને પૂછ્યું.

“હા. પણ તમે વેકસફર્ડ કેમ જાઓ છો?”

“ત્યાંના કારખાનાના મજૂરો ટ્રાન્સપોર્ટ મુનિશનના સભ્યો છે માટે માધીદોએ કારખાનુંજ તેમના સામે બંધ કરી દીધું છે. સાગીઓ ચાલી છે અને એક મજૂરનું મરણ થયું છે. બધું એમને એમ છે અને કોઈ નવો માણસ જાય એમ ત્યાંના મંડળની ઇચ્છા છે. હું ત્યાં સમાજોનું ને એવું બધું કામ કરતો હોઉં ત્યારે તું આગુઆગુ ફરી આવજો. કોઈ વાર તો હું પણ સાથે આવીશ.”

ચર્ચ ગયું હતું. મજૂરોએ નવા મંડળના સભ્ય થવાનું હતું અને એ મંડળને ટ્રાન્સપોર્ટ યુનિયન સાથે ભળી જવાનું હતું. આમ સમાધાન કરીને માલિકોએ પોતાની આગર જવાબી અને મજૂરો કામે લાગ્યા.

એક વાર પરોઢમાંજ બન્ને જથ્થુ ફરવા નીકળ્યા. ખૂલ્લામાં આવ્યા ત્યાં બાપુ એક પળ થંભી ગયા. અને ધીરેથી એમના મેંમાંથી સરી પડ્યું : કેવો મહાન દેશ ! નોનો જાણે સમજી ગઈ હોય તેમજ હસીને બોલી : “યાદ છે બાપુ બેલ્લદાર્ટમાં પેલી મહામાં તમે ક્રાન્તિ-ઓનો ઇતિહાસ કહેતા હતા ત્યારે પેલાં ખૂદા ડોશીમાએ પૂછ્યું હતું તે? ‘કોનોલી, તમે ક્રાન્તિઓ વિષે આટલું ક્યાંથી જાણો છો?’ ત્યારે તમે જવાબ આપ્યો હતો : ‘ક્રાન્તિ તો માઈ જીવન છે, માજી!’ અને એ કેવો સડક, અવાઈ ચર્ચ ગયાં હતાં!”

ચાલતાં ચાલતાં એ ગરીબ મજૂરોના વસવાટમાં આવ્યાં. એક પછી એક અધખુલ્લા બારણામાંથી લોક ડોકાવા લાગ્યા. અને પાછળથી એક સ્ત્રીનો અવાજ આવ્યો : “છત્તર તમાઈ બધું કરે કોનોલી. તમારી ઢિકરીને હજાર પાઉન્ડ કમાનારો વર મળજો.”

બાપુ ખડખડાટ હસી પડ્યા : “લે નોનો, જો ન્યાય. માઈ ઇનામ કેવળ આધ્યાત્મિક. તાઈ તો ભૌતિક : પાઉન્ડ, શીર્લીંગ, અને પેન્સનું. ખરી નસીબદાર તું.”

“દિઆના’ના સભ્યો ‘બારમી’ની ચર્ચા કરતા હતા. બારમી જુલાઈ ઓરેન્જવાસીઓનો પવિત્ર દિન હતો. બંધી દુકાનો અને પેટીઓ બંધ રહેતી. સડકો પર મેજો જામતો. શહેરમાં અને પરાંમાં વાગ્ગનો અવાજ સમાતો નહીં. ઓરેન્જવાસીઓના સ્થાનિક મંડળ તરફથી, કેસરી ગણવેશમાં કુચની યોજના થતી. જ્વળપતાકા માથે સરધમ નીકળતું અને શહેર બહાર યોગાનમાં ઉતરતું. ત્યાં મેળામાં

બધા મળતા, શાપણે ચતાં અને એક અવાજે તાજ તરફથી વફાદારી અને પોપ અને ‘પેપી શર્સ’ (રોમન કેથલીક ધર્મના અનુયાયીઓ) તરફનાં ધિછારની ઘોષણા ચતી.

‘દિઆના’ને હવે લાગતું હતું કે આવા મોટા દેખાવથી કેથોલીક અને રાષ્ટ્રવાદીઓ દખાઈ કે ડરી જતા નથી એમતો ઓરેન્જ-વાસીઓને ખબર પાડવી જોઈએ. પણ તેમનો બીનઅનુભવ અને થોડી સંખ્યાને લીધે એ શોક કશોજ નિર્ણય કરી શકતા નહીં. અચાનકજ એક સભ્યને નવો વિચાર આવ્યો. એણે પુછ્યું “નેનો, તારા બાપુ અહીં છે?”

“હા. એ ઘેર બેઠા લાખે.”

“આસો એમની પાસે. જરૂર ઠાંક સારી સૂચના મળશે.”

સૂચનાનો સ્વીકાર થયો અને દસ બાર સભ્યો કોનોલી પાસે દોડ્યા.

“બાપુ અમારે તમારી સલાહ જોઈએ છે.” નેનોએ વાત શરૂ કરી અને બધાએ પોતાની ખૂસ્કેલી જણાવી.

“હું” ગળામાં અવાજ ઘૂંટતા બાપુએ બધા સામે મીટ માડી.

“હું” બધા આંતર નજરે એમના સામું જોઈ રહ્યા.

“જુઓ, આમ કરીએ તો?” કહી બાપુએ એક કાગળ લીધી અને લખવા માંડ્યું.

“જુઓ બરાબર, ખર્ચ જ લખવું જોઈએ.” કહી એમણે મેજ પરથી એક પુસ્તક ઉઠાવ્યું. ઝડપથી કાગળ પર થોડુંક લખી ચોપડી-માંથી ઉતારો કર્યો.

“જુઓ, આપણે આની હજારો નકલ ગુંદરવાળા કાગળપર છપાવીએ. સરકારની આગલી રાતે તમે આખાએ રસ્તા ઉપર ચોંટાડી

દેવરાવો. સખત ચીપકાવળો. દરેક દ્રામ, ગાડી, કે દીવાના થાંભલા પર એક એક લગાડાવળો. એક એક બારણા બારી પર. એવું કરી કે એ બધાં ઉખેડી નાંખવાનું કામ એમને માટે ખુબજ અઘરું થઈ પડે. કેમ લાગે છે ?”

એમણે શું લખ્યું હતું તે જોવા બધા મેજની આગુબાગુ ટોળે વળ્યા. ઓરેન્જવાસીઓને ઉદ્બોધીને લખ્યું હતું કે બારમીના ઉત્સવમાં સાચી રીતે તો તેઓ એક ‘પેપીશ’ ઉત્સવ મનાવતા હતા. આ વિષે એમણે એક પ્રોટેસ્ટન્ટ ઇતિહાસકર્તાના પુસ્તકમાંથી અવતરણ કર્યું હતું.

એ વચાનું ત્યારે બધાજ આનંદમાં હતા.

એક છોકરાએ પૂછ્યું : “એ સાચી વાત છે ?”

બધા હસી પડ્યા. “એમ જ કરીએ. બારમીએ એક દીવાનો થાંભલો ખાલી ન રાખીએ.” બધા અતિ ઉત્સાહમાં હતા.

“હું તમને છપાવી આપીશ.” બાપુએ કહ્યું.

“એ તો અત્રે જાણુતા જ હતા” અને બધા આનંદભરે વિખેરાયા.

ઉત્સવની આગળની રાત હતી અને ‘ફિએના’ના બધા જુવાન સભ્યો એકઠા મળ્યા હતા. બધા પોતાની કામગીરી લેવાની ઉત્કેઠામાં હતા.

“કાલે બધા ઓરેન્જવાગીઓના મોં જોવા જેવા હશે. અડધો માધ્યમ પહોંચે એવો મારો અવાજ હોય તો તો સીધો મેજ પર પહોંચીને કહું : બેલફાર્ટના ઓરેન્જવાસીઓ, બેલફાર્ટના ગરીબ ‘પેપીશર્સ’ તરફથી હું તમને ‘પેપીશ’ ઉત્સવ ઉજવવા બદલ ધન્યવાદ આપું છું. હા, પછી છવ્વતા પાછા આવવાનું ન મગે; પણ કહેવાની કેવી મઝા આવે ?”

બોલનારના અવાજમાં આતુરતાનો કંપ હતો.

સૌના હિસાહ વચ્ચે બધાને કામ સુપરત કરવામાં આવ્યું અને સૌ કામે વળગ્યા.

બારણા ઉપર કોક સાંકળ ખખડાવતું હતું. બા બારણા આગળ જતી હતી ત્યાં મોઢરા એને રોકતી બોલી: “ન જઇશ બા. મને સ્વપ્ન આવ્યું. બાપુને માટે એક તાર આવ્યો. બાપુ ડબ્બીન ગયા અને પકડાઇ ગયા. બારણુ ન ઉઘાડીશ બા.”

“ગાંડી એ તો સ્વપ્ન.”

બાએ બારણું ખોલ્યું. તારવાળા પાસેથી તાર લીધો. બાપુને ડબ્બીન જવાનો આગ્રહ હતો.

ડબ્બીન ટ્રાન્સપોર્ટ યુનિયનના બધા સભ્યો સામે લોકઆઉટ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. માલીકોની માંગણી હતી કે કામદારો લખીત બાંધધરી આપી કે તે સભ્ય હોય તો યુનિયનમાંથી નીકળી જશે અને ન હોય તો સભ્ય નહીં જને; અથવા કોઈ પણ રીતે એને મદદ નહીં કરે. કામદારોએ આપું લખી આપવાની ના પાડી એટલે માલીકોએ લોક આઉટ જાહેર કર્યો. બીજા કામદાર મડળો પણ પોતાનું મંડળ સ્થાપવાના કામદારના હક્ક ઉપરના આક્રમણ બદલ સહાનુભૂતિભરી હડતાલ પર ગયા હતા. મંડળના વીસ હજાર ઉપરાતના સભ્યો સામે કારખાનાંના બારણાં બીડાયાં હતાં.

નેનો ખૂબ કામગીરી હતી. એ સજામાં જતી અને લોકઆઉટની ખરી વાત જણાવતી. ડબ્બીનના કામદારો સામે ચાલતા જૂઠા પ્રચારનો એ પ્રતિકાર કરતી. કામદારોની મદદ આર પૈસા ઉઘરાવતી. કુટુંબ અધરૂં અને અણમાનીવું કામ હતું! ધર્મ, દેવળ, પાદરીઓ,

છાપાંઓ, બધાં એમની વિરૂદ્ધ હતા. આજ વખત નોનોને બાપુને સહેવા પડતા જુદાઓ અને વેડવી પડતી હરકતોનો સાથો ખ્યાલ આવ્યો. બાપુના જનતા માટેના પ્રેમ માટે નોનોને માન થયું. એનું હૈયું તો નારું હતું. નાની નાની વાતો વિસરી જવા કે લોકની ટૂંકી યાદને ભૂલવા એ તૈયાર નહતું. વારંવાર આવી વસ્તુઓ એને મૂંઝવતી અને વારંવાર એ પોતાની જાતને કહેતી: “આ બધું તો તેમની ગુલામીનું પરિણામ છે. તેઓ મુક્ત થશે, આઝાદ થશે ત્યારે આવી કશીય ભૂલો તેમનામાં નહીં રહે.”

નોનોના દિલમાં કડવાશ આવતી ત્યારે બાપુ પણ આમજ ધીરજ દેતા. અને હમણાં તો તે યુદ્ધની મધ્યમાં ડબ્લીનમાં હતા.

“મને ખૂબ ચિંતા થાય છે.” બાએ એક રવિવારની સવારે કહ્યું. “તમાગ બાપુનો કાગળજ નથી. ગમે એટલું કામ હોય તો પણ કાગળ લખવાની કુસહ તો મળે.”

“લે ડાકઘરમાં કાગળ દોષ તો તપાસ કરી આવું.” કહી નોનો ઉપડી.

રવિવારે સવારે કેટલાક લેતામાં કાગળ વહેંચાતા. પણ એ એ લેતામાં નહોતા રહેતા. ડાકઘર પર પહોંચી નોનોએ આગુબાગુ કાઢી ઓળખીતું દોષ તો તે જોવા નજર નાંખી. ડેની એની નજરે ચડ્યો અને નોનો ઝડપથી એની પાસે ગઈ. ડેની પણ એને જોઈ એની પાસે આવ્યો.

“હમણાંજ આવ્યો ડબ્લીનથી,” ડેની બોલ્યો. “તમારા બાપુને સળ ચઈ ત્યારે ગઈ કાસે ટું કચેરીમાંજ હતો. ઓહ સરમ બાપુ ક્યુંતું! રોજ એમેરે પીજદ હોડવા પડી તો આવું બાપુ થયુંજ

નથી. જાહેરનામા સાથે તો એને કશોજ સંબંધ નહતો. એ ભાષણ
મટે ત્રણ મહિનાની સજા થઈ. એવા ધૂંવાંપુવાં થઈ ગયા હતા.”

“કયું જાહેરનામું?” નોનોએ શરૂ કર્યું.

“સમાનું.”

“કઈ સભા?”

“રવિવારે એક જગી જાહેર સભા થવાની હતી અને સમા-
બંધીનું ફરમાન બહાર પડ્યું. શુક્રવારે રાતે સભા બરી એ જાહેરનામાની
હોળી કરી. તમારા બાપુ એ સભામાં બોલ્યા હતા અને રાત્રિવારે
સવારે એમને પકડીને કચેરીમાં લઈ ગયા. લોકોને ઉસ્કેરવાનું અને
જાહેર સલામતીને જોખમમાં મૂકવાનું કાયમનું તહોમત મૂકવામાં
આવ્યું. પછી તમારા બાપુએ ભાષણ કર્યું. એમણે જણાવ્યું કે
સરકાર લોકના પ્રાથમિક હક્ક ઉપર તરાપ મારતી હતી. અને જો
સરકાર લોકના પોતાની હરકતો દૂર કરવાના શાન્તિભર્યા માર્ગમાં
હરકતો નાંખશે તો લોક ક્રાન્તિના માર્ગે વળશે એમ પણ એમણે
કહ્યું. એમણે કાંઈ લોકને ઓનેલ સ્ટ્રીટમાં આવવાનું નોહતું કહ્યું.
એમણે પૂછ્યું: ઇંગ્લેન્ડના રાજાને આયર્લેન્ડમાં શો હક્ક છે? અમે
એ રાજાને ઓળખતા નથી. અને એના નામે આયરીશ પ્રજા ઉપર
લદાતા એ જાહેરનામાને પણ અમે નથી ઓળખતા. આ ભાષણ
માટે એમને ત્રણ માસની સજા થઈ.

“હં. હવે બાને કામળ કયાંથી મળે! હું તો અહીં કાંઈ કામળ
હોય તે જોવા આવી હતી.”

ડેની માર્ગ કરતો મેજ પાસે ગયો. કામળલખને એ પાછો આવ્યો.

“એમનોજ છે.” નોનોને કામળ આપતાં ડેની બોલ્યો. આભા-

રના થોડા શબ્દોનો ગોટો વાળીને, બાને સમાચાર કહેવાની ઉતાવળમાં કાગળ લઇને નોનો દોડી.

“જાણ્યું બા ? બાપુ તો કેદખાનામાં છે.” ઘરમાં દોડી જતાં નોનો બોલી. “ત્રણ મહિનાની સજા. લે આ વાંચી જો, પછી બધા ખબર કરું.”

પણ કાગળ તો સજા પરહેણાં લખાએલો લાગતો હતો. એમાં તો કેવળ હડતાલ અને હડતાલીઆઓના ખબર હતા.

બાપુએ એમની ત્રણ મહિનાની સજા સામે અપવાસ આદર્શો. બહાર લડત ચાલતી હોય ત્યારે અદર ગોંધાઈ રહેવાની એમની ઇચ્છા ન હતી એમ બા અને નોનોને લાગ્યું. બહાર નીકળશે અથવા તો પોતે મરી છૂટશે એવો એમનો નિશ્ચય હતો. બા સાચેજ ખીંધી. અને એવામાંજ બાપુનો કાગળ આવ્યો. બાએ કાગળ વાંચ્યો અને પછી રડી ઉઠી. નોનોને કાગળ આપી બધાને વાંચી સંભળાવવા કર્યું.

નોનોએ વાંચ્યો.

માઉન્ટબ્લેસ કેદખાનું

૩૫લીન

૩ સપ્ટેમ્બર '૧૩

બહાલી લીલી,

તું અને બાળકો આ ધમાલચી તારણ નહીંજ હો. એ કાંક અણધાર્યું તો ન હતુંજ અને માન્યું હતું તેટલું બુદ્ધિ પણ નથી. અહીં છું ત્યાં ઘણી બહાર ખીલ જોમ માયું બંધાવવાનો લાભ તો નથીજ મળવાનો ને !

નાનકડી દીને તો તેના બાપુ ક્યાં છે એની ખબર નહીં હોય ! મારી વતી એને રમાડજે, બીજા બધાં તો સમજતા ન હશે. રોડી, એના અને નોનોએ તો બાણુવું જોઈએ કે મારા ઉપરાન્ત હજારો લોક આજે કેદખાનામાં જાય છે. કદાચ ફાંસીને માંચડે પણ લટકે છે. સ્વાતંત્ર્યના યુદ્ધમાં વિજય ન મળે ત્યાં લગી એવુંજ ચાલશે. જેને માટે મગર ચર્ધ શકાય એવી કશીય સિદ્ધિ સલા વિના નથી સાંપડતી. કેર હાર્દી આજે મળવા આવવાના છે.

આઈડીન અને નોઝરોએ હવે વાંચવાનું શરૂ કરવું જોઈએ. તોજ એમને બાપુ શા સારૂ કેદખાને ગયા તે સમજાશે-નહીં તો એ બાપુને કોક બદમાશ માની લેશે. નોનો અને એમાને જે બન્યું છે એને લીધે એમના કામમાં હરકત નહીં આવતી હોય એમ માનું છું.

જેલમાંથી જતા કે જેલમાં આવતા બધાજ કામગીરો ઉધડે છે અને વંચાય, છે એટલે અહીં કશુંય ખાનગી કે અંગત લખતો નથી. પણ તમે તો આવો દૂકા કાગળ ન લખતા. તું અને છોકરાં બધાં એક લાંબો કાગળ લખજો.

સૌને વહાલથી વાદ કરતો,

જેમ્સ કોનોલી.

“ બા, શાન્ત રહે ” ધીરજ આપતાં નોનોએ કહ્યું. “ ડબ્લીન જવું જોઈએ એ વાત સાચી પણ તને મળવા નહીં દે. ”

“ મારે જવું જ જોઈએ. મારે જવું જ જોઈએ. ત્યાં જઈને પાત્ર કરી જોઈએ. અહીં શે રહેવાય. કદાચ એ. . . . ”

“ શી...શી...શી. બા એવું શું બોલે છે ? એમને કાંઈ આપ-ધાત નથી કરવો. એ તો છોડી મૂકે ત્યાં લગી જ ભૂખ્યા રહેશે. આજે રાતે ઉપક ડબ્લીન. એમનાં સાથે લઈ જા. ડબ્લીનમાં તને મદદ કરે એવા ઘણા મિત્રો મળી રહેશે. જો હવે રોવાનું નહીં. એમના તૈયાર થા. બાની ચીજો તૈયાર રાખ. લે હું પણ મદદ કરું. ”

ધર બહાર જતાં હતાં ત્યાં બાને કાંક યાદ આવ્યું. “ અહીં... છોકરાં...”

“ એની ફિકર ન કરીશ. હું બધું મંભાળીશ. તારે તો ડબ્લીન જઈ બાપુને હિમ્મત આપવાની. લે ઉતાવળ કર નહીં તો ગાડી ઉપડી જશે. ”

બાપુને મળવા નોનો સ્ટેશન પર જતી હતી. બાપુને છોડી મૂક્યા હતા અને આગમ લેવા બાપુ અહીં આવતાં હતા. બાના કાગળમાં હતું કે થોડી નમળાઈ સિવાય બીજું બધું બરાબર છે.

સ્ટેશને તો ખૂબ ગીર્દી હતી. હજારોની સંખ્યામાં લોકો ભેગા થયા હતા. ધણામુઠ્ઠી કરતા કરતા નોનોએ અંદર જવા માંડ્યું. પગથીએ પહોંચી એણે એક માણસને પૂછ્યું.

“ જનરલ ક્રોનોલીને લેવા ઉભા છીએ. ” ગોટ્ટી એણે જવાબ દીધો.

નોનોનું હૈયું ધબક્યું. જરેલે જાસે એ સ્ટેશનમાં દાખલ થઈ. સ્ટેશન તો ઠંડોઠંડ બરાઈ ગયું હતું અને પ્લેટફોર્મના દરવાજા પણ બંધ હતા.

દરવાજા ઉમેશ દરવાજાને નોનોએ વિનંતિ કરી: “ મહેરબાની કરી મને અંદર આવવા દો. મારા બા અને બાપુ આવવાનાં છે. બા બીડમાં હું એમને શી રીતે મળી શકીશ ? જરા મહેરબાની કરો ને ? ”

“ તે હું શું જાણું ? ” દરવાજા જવાબ દીધો.

“ અરે એટલી મહેરબાની કરો ને ” નોનોએ ફરી વિનંતી કરવા માંડી.

“ ઠીક ” કહી દરવાજા થોડુંક ખાટું ઉઘાડ્યું. જેમ તેમ નોનો અંદર સરકી ગઈ.

ટ્રાન્સપોર્ટ યુનિયનના કેટલાક કાર્યકર્તાઓ પ્લેટફોર્મ પર આવ્યા હતા. “ એમ તારે તું અહીં આવી ગઈ ? ” એક નોનોને જોઈને પૂછ્યું.

“ રસ્તા તો બધા ખીચોખીચ બરાઈ ગયા છે. ખજર છે ? અને બધા બાપુની રાહ જુએ છે ? મેં એક જાણુને પૂછ્યું ત્યારે કહે: ‘ જનરલ કોનોલી ’ની રાહ જોઈએ છીએ. ”

એમને ક્યાંથી ખજર પડી કે બાપુ અત્યારે આવવાના છે.

“ શી ખજર પડે ? એમને તો કચેરીમાં ખજર પડી એટલે અમે એમને સ્ટેશને સેવા આવવાનું કરાવ્યું. સમાચાર બધે ફેલાઈ ગયા હાજે છે. અહીં આવી પહોંચીએ ત્યાં લગીમાં મોટું ધાકું થઈ ગયું. ”

“જરા બહાર ભીડ છે એ જોલો ને.”

પણ ગાડી આવી. બાપુને આમ તો ખાસ કશું થ ન હતું. પણ જરા શિફ્ટા અને સુગ્રએલા લાગતા હતા. બા તો ખૂબ આનંદમાં હતી, એના તો ઉત્તેજનાથી લાલ લાલ બની ગઇ હતી. “બાપુ, બાપુ,” બાપુને ભેટી પડતાં તે બોલી, “હું બહુ બહુ રાજી થઈ.” અને અડધા હસતાં, અડધા રોતાં એણે સમાચાર કહ્યા, “ખબર છે બાપુ, બહાર અડધું ગામ તમને સેવા આપ્યું છે તે ?”

“શું ?” બાપુએ પૂછ્યું.

“એ તો તમારું સ્વાગત કરવા આવ્યા છે. તમે તો ચાલી પણ નહીં શકો. તમારે તો ગાડીમાં જવું પડશે.”

કોનોલીએ બહાર પગ મૂક્યો ત્યાં તો લોકના ટોળામાંથી સ્વાગતના પોદરો થવા લાગ્યા. ટોળું જૂઓ પાડતું અને સ્વાગતના શબ્દો બોલતું. વિરાટ જનતામાં નાની નાની લાગતી એક મોટર ધીરે ધીરે એની નજદિક આવી. નોનો અને એના માટે મોટરમાં જગા ન હતી એટલે એ ટોળામાં બળ્યા. મોટર માટે જવાનો રસ્તો કરવામાં આવ્યો. અને બાપુએ ટોળું એ મોટર પાછળ સરધસના આકારમાં જવા લાગ્યું. નગરચોકમાં થઈ, ડાને-ગોલ પ્લેમ, હાર્ફિટ્રીટ થઇને કર્ટમ હાઉસ આગળ આવ્યા. અહીં એમણે મોટરને રોકી અને બાપુને બાપણ માટે આમહ ક્યો. હિમા થઇ પેહી મીનીટ બાપુ કાંક બોલ્યા. વિશાળ જનતામાંથી તાલીઓનો ગગનભેદી અવાજ આવ્યો. ફરી પાછી મોટર ચાલી અને મોટર પાછળ લોક યુનિયનની કચેરીએ આવ્યા. અહીં ફરી પાછી બાપણની માંગણી કરવામાં આવી. બાપુએ પ્રયત્ન કર્યો; પણ એમના અવાજમાં જરાકે શક્તિ જ ન હતી. આથી એક દાર્પયર્તાએ આગળ આવી કોનોલીનું બાપણ જ સાંભળવું હોય તો એમનામાં પૂરી શક્તિ આવે ત્યાં લગી યોમી જવા કહ્યું. પછી જવાનો માર્ગ દે ત્યાં લગી ધામવા બાપુ કચેરીમાં ગયા.

નો નોણું દેયું બર્ણું બર્ણું હતું. લડતના કેન્દ્ર સમા ડબ્લીનમાં એ આવી હતી. અલબત્ત બાપુને લીધે. બાપુ એને અઘી, તઘી, બધે લઈ જતા. લીબર્ટી હોલથી રાશ્ત્રાત ધઈ. લીબર્ટી હોલમાં ટ્રાન્સપોર્ટ મુનિશનની કચેરી હતી. અને હોલના બધા ઓગડા, પરસાળો, દાદરો, અને બધી જગા બંધ કરાએલા કારખાનાના કામદારોથી ભગઈ ગઈ હતી. લડતના શુરસાએ અને કામદારોના મંજીર નિરધારે, હસતે મોયે સહન કરવાની એમની આદતે નોનોને ગળગળી બનાવી દીધી. બાપુ માટેની એ કામદારો લાગણી અને પ્રેમથી એનું દેયું એમને માટે માનથી બરાઈ ગયું. બાપુએ પોતાની છબી પર એકવાગ લખ્યું હતું. “લડતો અને આશા બર્ણો.” નોનોને એ સાથે બેલશારટના ભોંકે આપેલું ‘જનરલ કોનોલી’નું ઉપનામ સાથે લખ્યું. પીછેહઠ ન કરવાવાળા એ સરદાર હતા. સદા પ્રેરણા દેતા, આશાનો સચાર કરતા એ મહત્તમપણે આ કામદારોની લડત લડતા હતા.

“પહેલાં આપણે વીસીથી જ રાશ્ત્રાત કરીએ.” બન્ને જણ વિશાળ ટ્રોડામાં ગયા કામદાર સરેયાને માટે આ નવાઈ જેવી વાત હતી. પણ લીબર્ટી હોલ જુના જમાનામાં એક સાર્વજનિક

સ્થાન હતું અને એટલે જ આ બધી વસ્તુનો મમામ એમાં થઈ શકતો. જમીન પણ મોટી મોટી તરીઓ પડી હતી અને આગુત્યાગુ છોકરીઓ ખટાટા સુધાગતી હતી. કેટલીક ગંધતી હતી, કેટલીક બટ્ટી ચેતાવતી હતી. મેડમ માર્કેઈવીકઝ દેખરેખ રાખતી હતી. વીશીની બધીજ જવાબદારી એમને શારે હતી અને સવાચી મોડી રાત લગી તે ત્યાંજ હાજર રહેતી. જૂખ્યાની જૂખ ટાળવામાંજ એમનું બધું લક્ષ હતું.

“આમ આવો,” કહી મેડમ નોનોને બીજા રસોડામાં લઈ ગયા. ત્યાં સુવાવડી સ્ત્રીઓ માટે ખાસ રસોઈ તૈયાર થતી હતી.

બાપુ પછી એને ‘કપડાં-ખાતા’માં લઈ ગયા. હડતાલીઆઓની સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે ઘણા લોકોને ગરમ કપડાં મોકલવાનું થોડું લાગ્યું હતું. કપડાંની એટલી બધી બગતી થઈ ગઈ હતી કે એક આખો ઓરડો તો એનાથીજ ભર્યા ગયો હતો. એક બીજા ઓરડામાં કપડાંને બરોબર બંધ બેસતા કરવાનું કામ ચાલતું. અહીં પણ દિવસ રાત સ્ત્રીઓ કામ કરતી હતી અને કપડાંને માપમર પહેરવા લાયક બનાવતી હતી. એક ખૂબ કામગીરી સ્ત્રીએ નોનોને હસીને પોતાનો અનુભવ કહ્યો: “પહેલાં તો અમે કુટુંબની મંજૂઆ જોઈનેજ મૂકાઈ ગયા. પછી ખજર પડી કે કપડાં ખાતરજ ધણીવાર એક બે છોકરાંને બોલે છે. હશે જો બાળકોને કપડુંજ પહેરવા મળતું હોય તો શું જોડું છે?”

પછી ગોદી ઉપર જઈ ગોદામમાં પડેલો અનંજનો જંગી ઢગ જોયો. સ્ટ્રોટસેન્ડ અને ઇંગ્લેન્ડના કામદારોએ એકત્ર થઈ ડબ્લીન અનાજ મોકલાવ્યું હતું. જમીનથી ઠેક જાપરાલગી લાગેલી યેવાની દારની દાર નોનો જોઈ રહી. “સહાનુભૂતિ તો સરસ બતાવી, નહીં?”

“ થોડુંક અનાજ ઓછું મોકલીને થોડીક વધારે સક્રિય સહાય-
શ્રુતિ બતાવી દેત તો દીક પડત ”

“ એમ્મે ? ”

“ એમ શું ? આ તો કામદારોના હક્કની લડત છે પોતાનું
મહાળ નક્કી કરવાનો પસંદ કરવાનો એમનો હક્ક છે આખીએ
દુનિયાના મૂડીદારો આ જગ ભેડી ગયા છે જે ઇંગ્લેન્ડના કામદારો
હક્કતાન પાડે અને ‘ ખાત ’ની સામેના કારખાના બંધ કરાવે તો
અહીંના કારખાનાદારો પર પણ પ્રભાવ પડે અને આ લડતનો
જલ્દીથી અંત આવે કે એ રીતે તો આપણે જ એકમે હાથે લડી
સેવાનું રહે આપણે જે હેગનગતી વેદીએ છીએ તેમા તેમનો પણ
હિસ્સો કે-આપણા છે એનાજ એ એક સહાયશ્રુતિના સંદેશ
મોઝે છે અનાજ મોકલે છે, લડત માટે ગ્રાસસાહન આપે છે પણ
આપણી સાથે આક્રમણ સામે લડી સેવા બહાર નથી આવતા ”

‘ એતો અચેત્ત રીત કે નહીં જાણ ? ઇંગ્લેન્ડથી ફરફ જગ
કરાવવા અને એમાથી લાભ હાવવો તે ’

‘ તારો અભ્યાસ વધવા માડ્યો લાગે છે, નોનો ’ સરિમત
આપુએ કહ્યું

આયરીશ શહેરીદળનો જન્મ થયો. અને કોમરન પાર્ક પર કેપ્ટન
જ્હાઈટના હુકમ મુજબ કામદાર સંઘના સભ્યો ઘડીમાં જમણે તો
ઘડીમાં ડાબી બાજુએ ધ્રુમતા. કેપ્ટન જ્હાઈટને કામમાં અને કવાયત
શિખવવામાં ચાક નહતો. લોકને કવાયત શિખવામાં ચાક નહતો. એક
કતારમાં કે દો કતારમાં, જમણે કે ડાબે ધૂમીને બધા કવાયત કરતા.
ખીજા હુકમ મુજબ આ સ્વયંસેવક દળને બંદુકને બદલે સાહીના ટૂંકડા
આપવામાં આવ્યા. આનેજ બંદુક માની એમને કવાયત કરવાની હતી.

નોનો અને બાપુ ઉત્સાહભેર આ જોષ રહ્યા હતા. વારંવાર
બન્નેની નજર એક ચતી અને બન્નેના મનમાં એક સાથે આવેલો
અને અણઉચ્ચારેલો વિચાર સમજી જઈ બન્ને મલકાતા.

કુચનો હુકમ છૂટ્યો. છેલ્લી કતાર ચાલી ગઈ ત્યાં લગી રાહ
જોષ નોનો અને બાપુ પણ મામેલ થઈ ગયા. નોનોને સીટીથી
પ્રાગતી ગત પર કદમ મીલાવીને ચાલવામાં આનંદ પડતો હતો. કુચ
સીબટ્રી હોલ પર આવી પહોંચી. જીમ લાકીર્ન અને બાપુએ ભ્રાપણો
કર્યો : સ્વયંસેવકોએ વક્ષાદાર રહેવાનું વચન આપ્યું. કેપ્ટન જ્હાઈટ
જેરાઈ જવાનું ફરમાન આપ્યું. બધા ટૂંકડીમાથી અલગ થયા; પણ
કોઈ ત્યાંથી હટ્યું નહીં.

“કવાયત ન કરતા હોય અને ઉઘતા કે ખાતા ન હોય ત્યારે
અહીંજ ઉભા રહે છે.” બાપુએ કહ્યું.

“એ તો અતરનો પ્રેમ...” નોનો બોલી ઉઠી.

“નોનો તારે હતારા રવિવારની વાત સાંભળવી હતી ને? લે
ઓળ તને બધી વાત કહેશે. મારી જરૂર પડે તો હું નં. ૭માં છું.”
બાપુએ એક ઠીંગણા, શામળા પણ અતિ ચપળ દેખાતા માથુસ
સાથે નોનોની ઓળખાણ કરાવતાં કહ્યું.

નેનો હસી અને બોળ સાચું જોતી હિમી રહી. વાત કેમ ચર કરવી એની બેમાંથી એકને ગમ પડતી નહતી. અને એક ખીમના શરમાળપણા પર અને ગમરામણ પર બન્નેએ હસી દીધું.

“મારે તો ઓ’કાનેલ સ્ટ્રીટમાં થએલા બયંકર લાડીમાર વિષે જાણવું છે. કોઈએ એને નગરે જોયો હોય અને પ્રેક્ષક હોય એવા પાસેથી નહીં પણ જે એમાં હોય એવા પાસેથી. હવે તમારી વાત કરો” નેનો છેવટે બોલી.

“એ લાડીમાર કગ્તાં તો એ લાડીમારથી કેમ બચવું એના ખ્યાલમાં જ હું તો ગૂંચાયો હતો.”

“કેટલો બયંકર હશે?” લાગણીપૂર્વક નેનો બોલી.

“બયંકર શબ્દ પણ હજવો છે. તમે જાણતા હશે કે સભા ગેરકાયદે જાહેર કરવામાં આવી હતી. પણ જીમ લાર્કીને તો કહી દીધું કે સભા કરવાની. ઓ’કાનેલ સ્ટ્રીટ પર ખૂબ ભીડ હતી. મારા જેવા ત્યાં જનારા કે તમારો જેવા આવનારની નહીં, પણ દેવળમાંથી ઘેર પાછા કરનાર લોકની ભીડ હતી. અને સ્તંભથી માંડીને તે ઠેઠ આવજા લગી પોલીસની કતાર લાગી હતી. જ્યાં નગર પડે ત્યાં પોલીસ દેખાય. કોઈ મેજ કે ખુશીનું તો ઠેકાણું નહતું. એટલે અમે તો બધા આમ તેમ ફરતા હતા અને થોડીવારે પોકારો કરતા. અચાનક જ મર્ફી હોટલની એક બારી ખૂલી અને કોઈ દાઢીવાળા માણસ છગમાં આવીને બોલવા લાગ્યો. એ શું કહેતો, તો તેની તો મને કાંઈએ ગમ ન પડી. આ વિદુષક કાણુ હશે એનો ખ્યાલ કરતો હતો ત્યાં તો ચીચીઆરી આવી : અરે આતો લાર્કીન. અને પોકાર કરતા અમે હોટલ-તરફ ગયા. આજ વખતે વીસેક પોલીસો હોટલમાં ધૂસી ગયા. થોડીક મીનીટમાં જ એ લોક લાર્કીનને લઈને બહાર આવ્યા. ટોણું તો એમની આગુડાણુ ફરીવળીને મસ્કરી કરવા

લાગ્યું. બધાએ લાકડીનને ગ્રોત્સાહન દેતા અને પોલીસની હા મરકરી કરતા. ત્યાં તો એક અવાજ આવ્યો : પોલીસે લાડી ઉગામી છે ખીજી જ પળે પોલીસોએ અમારા ઉપર હુમલો કર્યો. ટાળામાંથી જવાનો મેં યત્ન કર્યો પણ ટાળું ખૂબ મોટું હતું. ભીડમાંથી બહાર નીકળવું મુશ્કેલ હતું. અને આગ્રુબાગ્રુ લોકનાં માથાં પર પડતી લાકડીઓનો નાનો ચડકાર સંભાળતો. જૂમ, ચીસો, ખરાડાથી એક ભરાઈ ગયો લાગતો. ચારે બાગ્રુથી પોલીસે ઘેરી લીધા હતા. બહાર જવાનો રસ્તો જ નહતો. પાછળ તો ધામલ થએલા રસ્તા પર પડ્યા હતા કેટલાક નિશ્ચેત પડ્યા હતા. કેટલાક દરદથી અમળાતા હતા. અમારામાંથી કેટલાકે પોલીસને હાંધાવવા ધાકું અને પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટમાંથી બહાર નીકળી જવા દોડ્યા. અડધે પહોંચ્યા નહીં હોઠએ ત્યાં તો પોલીસોનું એક ખીજું ધાકું અમારા સામે ધસી આવ્યું. અમે ખરાબર સપડાયા હતા. માથાં પર પડતી લાકડીઓના અવાજ અને ચીસો અને જૂમો સિવાય બીજું કંઈ જ નહતું. હું તો ઓ'કોનેલ સ્ટ્રીટમાંથી જવાશે એ ધરાદે નીકળ્યો. ત્યાર પછી મને કશું જ યાદ નથી. એ તો કતલ હતી. એ રાતે ઈરિપીતાલો ભરાઈ ગઈ હતી."

"મારા પ્રભુ ! કેટલું ભયંકર ચિત્ર ! " બોળ વાતો કહેતો હતો તે સાંભળવા ટોળે વળેલા લોક પર નજર નાંખતાં નોનો બોલી. બોલે ટાળામાંથી જુદા જુદા માણસોને ઓળખાવવા માંડ્યા. "આનું માથું ફૂટ્યું. આનું પણ. આ તો અઠવાડિયુ ઈરિપીતાલમાં રહ્યો. આ ધસડાઈને ઘેર ગયો." નોનો દ્રાટેલી આંખે સૌને જોઈ રહી. એ પ્રધા પણ નોનો સામું જોઈ રહ્યા, પણ એમની નજરમાં તો આ જાણે માસુલી બનાવ હોય એવું વર્તીતુ.

ટાળાને ઉવાડે ઉબેલી એક સ્ત્રી બણી આંગળી ચીંધતાં બોલે હશે, "દાર પીધેલા પોલીસોએ આનું તો ઘર તોડી નાંખ્યું."

“ત્યારે ખેંખર ઓવેલા એ બધા એ બધા સાચા ?” નોનો પેલો
એ પાસે ગઈ.

“અક્ષરેઅક્ષર સાચા એ ખખર હતા. હું તો એક દિ પશુ નહીં
બૂલું. અલ્ફ્રેડીટ અને એની આગ્રુ બાગ્રુ પોલીસ અને હડતાળી-
આગ્રો વચ્ચે મારામારી ચાલતી હતી. એજ રાતે જીમનોલનનું
પોલીસના હાથે ખૂન થયું-પ્રશુ એના આત્માને શાન્તિ દે-અને
ખીચારા જોન ખીનને પશુ એજ રાતે માર પડ્યો અને ઘોડા દિવ-
સમાં એ મરી ગયો. પોલીસ ગાંડી બની હતી. હડતાળીઆગ્રોના
હુમલાથી એમને ગલીગુચીઓ શોધવી પડી. બાળકો બારીઓમાંથી
હડતાળીઆગ્રોને ઉત્સાહ આપતા. એકાએક કેટલાક પોલીસો અમારી
ચાલમા ધૂસી ગયા. અને દરેક ચઢીને દરેક ઓરડામાં પેડા. “મારી
નાંખો” એટલાજ શબ્દ એ બોલતા અને સામે આવે એ ચીજ એ
તોડી નાંખતા. મારા ઓરડામાં પશુ એ લોક આવ્યા અને બધું
તોડી ફોડી નાંખ્યું. હું તો ખૂબ ખીધી હતી અને એમના માર્ગથી
દરને દર રહેતી. એક ઉંચો લાંબો પોલીસ ઓરડામાં ફેદી પડ્યો
અને ખૂંચો પાડતો બધેજ લાડી પછાડવા લાગ્યો. મને તો લાગ્યું કે
મોતની ઘડી આવી લાગી. ત્યાં તો એ દોડી બાગ્યો. અને હું બાધા
જેમ એ બાંગફોડ જોઈ રહી. આગ્રુ બાગ્રુનો બાંગફોડનો અવાજ
એ સાંભળ્યાં કર્યો.”

નોનો બેલકાસ્ટ પાછી આવી. લોકઆઉટના સંભાચાર માટે એને છાપાં અને પત્રો પર જ આધાર રાખવાનો હતો. નોનોને અહીં જરાય ન જોડ્યું. ડબ્લીનમાં લડતની મધ્યમાં ઘૂમ્યા બાદ, સર્નાઓમાં જવું કે બાપાના વર્ગમાં હાજરી આપવી એ બધું કંટાળાભર્યું લાગતું. થોડાકજ ગાઉ ફૂ, સ્ત્રી, પુરુષો, બાળકો લડત ચલાવતા હતા, પોતાના હક્કને માટે ટાક, તાપ, ખૂબ સહતા હતા, અને અહીં તો એની એજ જીવનની ઘરેડ ચાલતી હતી. છતાંય જીવવું રોય તો દરેકે કામ કરવું જોઈએ. અહીં તો એ રોજી કમાતી. ડબ્લીનમાં કર્યું નહતું. જો નોનોને મન કાવે તેમ કરવા છુટ હોય તો તે આજે પણ ડબ્લીનમાં બાપુને સહાય દેતી કામગીરીની લડતમાં મોખરે રહે. અહીં બેગ તો એને ચિંતા કરવાની અને સહાનુભૂતિ મોકલવાનુંજ કામ હતું.

ડબ્લીનના કારખાનાદારો પર એ. ઈ. એ લખેલો ખૂલ્લો પત્ર એણે વાંચ્યો. સાહિત્ય જગતની અહીં સુપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિએ ખુશ્દી રીતે આમ કામદારોનો પક્ષ લીધો એ જાણી એને ખૂબ આનંદ થયો. કારખાનાદારો પર એની શી અસર થાય છે એના એ વિચાર થયાં કરતી. જીમ લાર્કિનની ઈંગ્લેન્ડ યાત્રાના સંભાચાર જાણવા એ 'ખાઈ' ની પેલી પારના સંભાચારપત્રો મંગાવતી અને એમાં બાપુએ બનાંડ રો અને એ. ઇ. માયે આપેલું બાવણ વાંચ્યું. એ. ઈ. ના બાવણ પર એ ખુશ ખુશ થઈ ગઈ.

“ડબ્લીન વિશે મને લાંબા કાળથી વમવસો હતો. જોન મીચેલે એને નમાલાઓનું અને ગૂવાઓનું સદેર દહી એળખાવ્યું છે. પણ આજે એક માણસ નીકળ્યો છે જેણે એ અચ્ચો દેરાવી દઈ ડબ્લીનની સાચી આદમીઅતનું આપણને દર્શન કરાવ્યું છે. પાંચથી પચ્ચીસ શીલીંગ પામનારા આ અજાણ્યા માણસોમા આખી માણમાઈ આવી બરાબ છે.

“ સિદ્ધાંતને ખાતર ફના થનાગએ કલ્પનાની સગદદ વટાવ્યા બાદ મળતા દોહલા છે. હું તો સાહિત્યક છું. વિચારોનો આશક છું પણ ભારી જીવગીમાં હું સિદ્ધાંત ખાતર ફના થનારા ચોડાકજ સોઠના મંમર્ગમાં આવ્યો છું. છતાં જ્યારે ડબ્લીનના માલીકોએ, બગતશીની ધમકી બતાવી એ રામજનક સોગંદ ખવગાવવાનો- કામદાર સધમા ન એડાડ દેવાનો-પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે હજારો માણસો. જેમને ટ્રાન્સપોર્ટ યુનિયન સાથે લેવા દેવા નહતા, ઘણા જેમને યુનિયન સાથે અગત મતભેદ હતો, તેમણે એ હકમ માનવાની ના પાડી પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય વેચી દેવાની. પોતાની હૃદયમૂર્તિઓ નષ્ટ કરવાની, પોતાના વિચારને તગછોડી દેવાની એમણે ના પાડી એમની પાસે હડતાલ વખતે મદદ આર કંઈ બડોળ નહતું ઘણાને તો પોતાના ઉપર આપાત રાખનાર બેરી છોકરા હતાં શાન્તિપૂર્વક, ગિયર ચિત્તે, બૂખે મરીને એમણે સ્વર્ગનો ગાલ લીધો. ગ્રતામાં મુગા મુગાએ ઉભા ગ્હે છે. એમના દેશમાં શી શી વેદનાઓ બરી હશે એ તો કેવળ અતર્થામીજ જાણી શકે. ડબ્લીનના છાપાંઓમાં એ માટે એક શબ્દ નથી કોઈએ એમનાં વખાણુ નથી કર્યાં કોઈએ એમને શીરે તાજપોશી કરી નથી. છનામ આજના આર્થેન્ડના આ સાચા વીરો છે. એમના મેલા ઘેલાં, કાટેલા, તુરેલા વસ્ત્રોમાં મને આત્માની લખ્યતાના દર્શન થાય છે. આપર્થેન્ડની આશા અભિલાષા આજે આ બૂપડીઓમાં વચનારાઓમાં મુર્તિમંત બની છે. મરીબોએ સદાએ એકબીજા પ્રત્યે હમદર્દી ગળી છે. ”

ગાયું, તદ્દન સાયું. સાથે રહીને. સાથે ઉભીને. સાથે લડીને એમણે સાથે સહતા શિખા લીધું છે. એ પાઠ એ લોક કદિ પણ નહીં વિસરે. નોનો વિચારમાં ઉભી ગ્દી.

ચિત્ત વિન્નહન ન્હોતું બન્યું. ‘ફિએના’ના વૃદ્ધ સભ્યો માથે મળીને હોમરૂલ ખીસના અલસ્ટરના સ્વયંસેવક દળ તરફથી ચનારા વિરોધમાં, પ્રગ્નના એક ભાગનું ધ્યેય હોમરૂલ નથી અને આયર્લેન્ડમાં પણ સ્વતંત્રતા માટે એક લડનારો પક્ષ છે એની વિસ્મૃતિ થશે એવી ચર્ચાઓ કરતા. હોમરૂલ એ સાચી સ્વતંત્રતા નથીજ એ બતાવવાના કાંક ઉપાય શોધાવા જોઈએ. હોમરૂલ એ તો ઇંગ્લેન્ડની, આયર્લેન્ડ-પરનું પોતાનું પ્રભુત્વ જાળવી ગળવાની એક કપટજાળ છે, આ બધી વાતોમાંથી એક સ્વાતંત્ર્ય સઘ સ્થાપીને આયર્લેન્ડના જુવાના સ્ત્રીપુરુષોને વિમુખ થતા અટકાવવાનો નિર્ણય થયો. આમ યંગ રીપબ્લીકન પાર્ટી-સ્વાતંત્ર્ય પક્ષની સ્થાપના થઈ. કાયલ ઓરીનોને એનું નિવેદન લખ્યું. પક્ષના આદેશ અને ઉદ્દેશ સમજાવીને આયર્લેન્ડની જુવાનીને આ મહાન સાહસમાં સાથ દેવાનું નિમંત્રણ હતું નોનોએ એનો ખ્યાલ નક્કી કરી દીધો. બેલફાસ્ટના યુવાનોની આ ચળવળનો પડધો આખા આયર્લેન્ડમાં પડશે એમ એ સૌની આશા હતી.

નવેમ્બરમાં નોનોએ એનાને કહ્યું : “છમેનનો કાગળ છે. ડબ્લીનમાં રાષ્ટ્રીય મંડળોના પ્રતિનિધિઓની સભા થઈ ગઈ છે અને હવે જાહેર સભા બોલાવી મળ્યો નોંધવાનું કામ ચાલવાનું છે. કેમ સરસ મમાચાર છે ને ?

“આપણે ત્યાં જઈએ તો ?” અલસ્ટરના સ્વયંસેવકદળનો એજ સચોટ જવાબ છે. “એમાની આંખ ચમકી ઊઠી.

“રેડમન્ડને આ બાબતમાં શું કહેવાનું હતું ?” નોનો ને એમા વાતો કરતાં કરતાં રસ્તે પડ્યા.

રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક દળની સ્થાપના સાર બોલાવેલી સમા ખૂબજ સફળ નીવડી. પહેલીજ રાતે ચાર હજાર નામ નોંધાયા, ઘણીએ વાર એ સ્વંતંત્ર આયર્થેન્ડનાં દૂરમનનો, ખુશ્કી રીતે વ્યવસ્થિત થવાની અને કવાયત કરવાની છૂટ કેટલો વખત રહેવાની છે એનો ખ્યાલ કરતી. આજે એનો જવાબ એને જડી ગયો. અલગરના દોઢે ઇન્ચેન્ડને આયર્થેન્ડને કરીય આઝાદી આપતાં અટકાવ્યું હતું. ધાકધમકી આપી હતી. રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાદીઓએ આનો જવાબ વાળ્યો હતો. એમના રાષ્ટ્રીય દળનો ઉદ્દેશ “આયર્થેન્ડના રક્ષણ સાર એક સૈનિક દળ ઉભું કરવાનો અને આયરીશ સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરી આયરીશ હક્કની ગળવણી કરવાનો” હતો. હવે ઇન્ચેન્ડને ખબર પડશે : નોનો મનમાં વિચારતી. રાષ્ટ્રીય દળ અડધે અટકશે તો નહીંને ? રાષ્ટ્રીય દળ હથીઆર લેશે ? આયરીશ સ્વાધીનતા માટે લડતા હથીઆરખ આયરીશોને એ જોઈ શકશે ?

આવે વખતે બાપુ દૂર દૂર બેઠા હતા ! કાગળોથી જરાકે આશા આવતી નહીં. કેટલીએ વાર દિવસમાં નોનો વિચારતી : આ બાબતમાં બાપુ શું ધારતા હશે ? અહીં હોત તો બધી વાત તો થાત !

“વિચાર કરો! અરે અને તો જાણીએ છીએ. તમને એનો ખ્યાલ નથી, ભાગલા વિના પણ અત્યારે શું થાય છે તે જાણીએ પહેલાં.”

અને નોનોએ ધરડાંઓએ કરેલી વાતો સાંભળી : દયાહીન મારની; પત્થરના યુદ્ધોની; પેપીશ હોવા અદ્ધ ગૂંવામી કરવાની પડેલી રજની; વીસ હજાર એરેન્જવાસીઓની દયાપર જીવતા ત્રણ હજાર આધરીશોની; પેપીરોપર પડતા ધગધગતા અંગારાની.

“એ બધી વાતનો શો અર્થ છે? એ જાણવા માટે એ જીવું જોઈએ.” અને નોનોને એક પ્રસંગ યાદ આવ્યો. દુકાનમાંથી ખરીદીને એ બહાર નીકળતી હતી. ચિથરેલાલ, ફિક્કો જણાતો, બેમાકળો અને એ એક છોકરો બરે શાસે પાસેથી સીધો સીરે દોડ્યો જ નતો હતો. આજીબાજી જેવો પણ નહીં. ક્યાં જવાનો છે, એનું શું થવાનું છે એના કથા જ ખ્યાલ વિના, કોઈ મહા બચનો માર્યો, જીવિનો પ્રેયો એ દોડતો હતો. એના ડાળા જલે કશું જ જોઈ શકતા નહોત્ય એમ રિથર દતા. એની પાછળ પચાસકે માણુમનું ટોળું પડ્યું હતું. કોઈ નંતું બેલતું કે નંતું ચીસ પાડતું. ખાલી દોડે જ નતા.

નોનોની પામે ઉભેલો એક વૃદ્ધ રસ વગર શાંત ચિત્તે આ દોડ જોઈ રહી હતો.

“શું છે આ?” નોનોએ પૂછ્યું.

“આ આમલેડવાળા પેપીશની પાછળ પડ્યા છે.”

“આહ. પકડીને પછી એને શું કરશે?”

“શું કરશે?” વૃદ્ધ નોનો સામે ફરી કાઢ અકચ્છ દર્દબરી નજર નોનો પર ઠેરવી. વૃદ્ધ ફરીથી બોલ્યો : “શું કરશે?”

નોનોને લાગ્યું કે આ સવાલ પૂછવામાં એણે કાંઈ ગંભીર ગૂંદો કપ્યો છે.

૧ મનમાથી એ ચિત્રની સ્મૃતિ દૂર કરવા નોનોએ માથું હવાવ્યું.

ફરીથી એકવાગ ડબ્બીનના લોકઆહિતના મમાયાર આવ્યા. મજૂરો અને કારખાનાદરોની એક મત્તા ચવાની હતી મજૂર પક્ષના મધ્ય આચાર હેન્ડગ્રસને સમજાવતીના કગરનો મુખ્ય મુસ્લો ધડ્યો હતો.

“કોઈ પણ કામદારને હડતાલની કામગીરી બંધ કરડવામ નહી આવે અને એક મહિનાની અદર દરક કામદારને પોતાની કામગીરી સોંપવામા આવશે.”

કામદારોની માગણીઓને રોકે આપતુ એક નિવેદન આચારીશય વોલ્શે બહાર પાડયુ. બધાજ આતુર હયાથી પરિણામની રાહ જોતા હતા. જો સમાધાન થાય તો બાપુ નાતાલ ડબ્બીનમાજ ગાળશે જો સમાધાન નહી થાય તો ઘેર આવશે.

નોનોને લાગ્યુ કે બાપુને સમાધાનની ઝાઝી આશ ન હતી. આગલા અકમાજ બાપુએ ‘આયરીશ વર્કમેન લખ્યુ હતું’ “જો કોઈ પણ આ કરારનામા પર દસ્તખત કરશે (જો કદિપણ એના હિપર દસ્તખત થાય તો) અને જો કોઈને પણ આ શાન્તિના ફત તરીકે ઓળખાવવામા આવશે (જો કદિપણ શાન્તિ થાય તો) તો પણ સાચા વીરો અને સાચા વિજેતાઓ શોધવા તો તમારે ચાલી-ઓમા, અને કેદખાનાઓમાં જવું પડશે. સી, પુરુષ, છોકરા, છોકરીઓ સૌએ અહી સજ્જુ છે—પોતાના વર્ગે સ્વાધીનતાની લડતમાં જીનેલા એક પુરુષના રક્ષણ માટે. એજ ખરા શાન્તિના ફત છે, વીર છે, વિજેતા છે.”

સમાધાન ન થયુ અને બાપુ ઘેર આવ્યા.

“સમાધાન નહીં થાય બાપુ?”

“લાગતું તો નથી. કનડગત નહીં કવવાનું વચન આપવા માલીકો ગણ નથી. બને એટલાને લેવાનો અર્થ એ કે થોડાકને હેરાન કરવાના છે. આથી લડતમાં બાગ લેનારા સારા કામદારોને રોજ ન અપાય, આગળ પડી દુઃખ સહનારને એમ દુઃખ અને બૂખને હવાલે કેમ કરાય? આજ સવાલ પર પરિષદ તૂટી ગઈ.”

“તો હવે કાંઈજ આશા નથી?”

“શું થાય? એ હાર્યા છે એવા સમાચાર કહેવાની છાતી નથી ચાલતી. આવા બૂખમગ પછી, આવી પાતનાઓ પછી, બિરાદરોનાં મ્હોત પછી, ધરખાર ઉત્તરક થયા પછી પણ એમના માટે તો કદમ-ખોસી સિવાય માર્ગજ નથી.”

“બાપુ” નોનોની આંખમાં આંસુ હતાં.

“પણ એમનો જીસો, હિત્માહ તૂટી ન જાય એવો કાંક રસ્તો કાઢવો પડશે. પરાજયની બાવનાને જૂઠી બનાવી દે એવો માર્ગ શોધવો પડશે. કોઈ એમની મરફરી ન કરે એવો—એમને શમ્ભાવે નહીં એવો, અત્યારે ભયે હાર્યા પણ હવે અમારી છત છે એવી ખૂમારી પ્રગટાવે એવો રસ્તો શોધવો પડશે.”

“તમે નિગમ થયા છો બાપુ?”

“હા.” બાપુના મોઝાથી નિસપ્તો નીકળી ગયો. “લાંબી, ગંભીર અને મજબૂત લડત બદ આવા પરિણામથી નિરાશા જરૂર આવે લડતાલ સમિતિના બીજા સભ્યો પણ એમજ માને છે. લડતાલિયાઓની આ યાનના ચાતુ રાખવાનો કરો અર્થ નથી. હવે તો કાંક છૂટકાગનો માર્ગજ શોધવાનો છે અને તે પણ ખૂબ જલ્દીથી.”

“ગિચાઈ ડાહીન?” નોનો બોલી.

જુવાન સ્વાતંત્ર્યવાદી દળે ભાગલા સામેનો પોતાનો પ્રચાર જારી રાખ્યો. દરેક સભામાં સ્વાતંત્ર્ય દળના સિદ્ધાંતોની સ્પષ્ટમંજવટ થતી. કેયલ ઓર્ગેનોન, આર્ચીહેરોન, ડેવીઝ ઓઇડ અને નોનો સભાઓમાં બોલતા, દેડક કોકવાર જે કોનોલી, ડેનીસ મેકકુલક અને જુદા દળના બીજા સભ્યોને પોતાની સભાઓમાં બોલાવા નોતરતા.

એમની એક સભામાં અચાનકજ ૩૦૬૧૧થી જૂના સ્વાતંત્ર્ય દળના સભ્યો આવી પહોંચ્યા. બધાએ ચર્ચામાં ભાગ લીધો. એક જુદા સભ્યે કહ્યું : સ્વાધીનતાના યુદ્ધની જ્યોત પેઢી દર પેઢી ઉતરે છે. આપણું કામ પણ એ જ્યોત આપણા પછીની પેઢીને આપવાનું છે. નોનો આવી છેડાઈ પડી. આવેશપૂર્વક એણે જવાબ વાળ્યો : આપણું કામ એ જ્યોતનો વારસો આપવાનું નથી પણ આપણા જીવન દરમિયાન આઝાદી હાંસલ કરવાનું છે, અને કેવળ યુદ્ધની જ્યોતનો વારસો નહીં પણ આઝાદીનો વારસો આપવાનું છે.

જુવાનોએ નોનોના બાપણને વધાવી લીધું. એમને લાગ્યું એમણે જૂના લેગીઓને એમની ચોગ્ગ જગા બતાવી દીધી.

“મેં ખરૂં કીધું ને બાપુ ?” ઘેર જઈ બાપુને સભાની વાત કરતાં નોનોએ પૂછ્યું.

“એ તો તારા વિચાર પર આધાર રાખે છે.”

“એ કેવી રીતે?”

“જો તું એ માનતી હોય અને એ અમલમાં મૂકવા તૈયાર હોય તો જૂદી વાત છે. પણ જો તું કેવળ એમા સારા બોલ આવે છે અથવા તો એ બોલવાથી અસરકારક બની શકશે એવા ખ્યાલે બોલતી હોય તો એનો કશો અર્થ નથી.”

“બાપુ!”

“સહજ વૃત્તિથી જ બાપલુકતાંને ખબર પડે છે સાંભળનારાઓને શું પસંદ પડશે તે. અને કેવળ મબ્દાગંજન ખાતર પોને એમા માને છે કે નહીં તે વાતને બાળુએ મૂકી એ બોલી નાખે છે. સાચો પ્રચારકામ કરનારો તો પોતે જ માને છે તેજ બોલે છે અને બોલે તેને અમલમા મૂકવા તૈયાર રહે છે.”

“બાપુ, પણ મારે કાર્ડ રાજદારી વ્યક્તિ નથી બનવું. મને આમે બોલતા આવડતું નથી અને ખૂબ લાગી આવે કે ગૂંસો ચડે ત્યારે જ કાક બોલી નાખું છું.”

“જરા વિચાર કરી જો.” મંબીર દેખાવાનો બાપુનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જતો હતો આખની ચમકજ એમને દગો દેતી હતી.

“તાગ એ બોલને પાળવા તું તૈયાર છે? કોકે સમામા જ ઉમા થઈ તને કાક પૂછવું હોત તો તેને તું જવાબ દઈ શકત? નહીં છે? મવાલ અને જવાબ વચ્ચે જો અર્ધી મીનીટ પણ ચાલી જાય તો શ્રોતાજનોમા વક્તાની આગર ધૂળમા મગે બોલ.”

“જો આપણી આયરીશ અવાધીનતાની બાવના સાચી-જ અને અંતગની હોય તો તો આપણે એ માટે કામ કરવું જોઈએ, લડવું

પ્રમાણિકતા એ એથી ચઢીઆલી છે અને જો પ્રમાણિકતાના
ભોગે જ એમતા સધાવી હોય તો એવી બારી કિમ્મતે ખરીદવા
જેવી મીઠા એ એકતા નથી ' ખરૂં ને ? ”

“ સાચું ” મલકાતા બાપુએ કહ્યું

“ અને આટલું છતાં બાપુ તમે માનો છો કે રેડમન્ડ આવી
શરત કરે તો સ્વયંસેવક હજી એ સ્વીકારશે ? ”

“ ચોક્કસ ”

“ પણ શું કગવા ? ”

“ એ રાજદારી કુનેહ ગણાય છે, નેનો. ”

“ રાજદારી કુનેહ ! ” કટાણીને નેનો બોલી “ હું કદિ પણ
આ રાજરમતમાં નહીં સમજી ”

‘ હો, કદાચ રમત નહીં સમજે પણ રમતના રમનાગએને
બરાબર સમજવા લાગી છે, નેનો. ”

બાપુ હસતા હતા

૮૬

‘ તમે ખરૂં કહેતા હતા બાપુ પેલું રાજદારી કુનેહનું રેડમન્ડ
હજીને આશીર્વાદ આપ્યા અને કાર્યવાહી પર એના સખ્યો બીગળ્યા ”
ચોડાક શ્વેતવાડિયા બાદ નેનોએ બાપુને કહ્યું

“ હું ધારતો તો ”

“ મને તો ચિંતા થાય છે ” નાની બહુમતીએ એનો સ્વીકાર
કર્યો એનો કળો અર્થ નથી એકતાને પ્રમાણિકતાની પહેલા મૂકનાર
પણ નીકળ્યા ”

“નોનો, છતાંય પ્રમાણિકતાને પંસદ કરના”

“ઝાઝું નહીં નાંભે.”

“ચોક્કસ.”

“તો અત્યારની એકતાનો અર્થ?”

“કહ્યું તેમ જ. રાજકોટની કુનેહ ખાતર એકતા થઈ. એમણે મોંઘું કે વિરોધ નહીં હોય તો મર્યાદા વિકાસ થશે.”

“પણ રેડમન્ડના હુકમથી અંદર જનાગ એનાં હુકમે બહાર આવશે એ બય છે નહીં?”

“જરૂર છે.”

“અને તદ્દશે તે પણ અંગત કારણોસર, સિદ્ધાન્તના કારણે નહીં. એ પણ બય ખરો ને?”

“કાર્યવાહીએ એ બધું ધ્યાનમાં લીધું હશે. અને એમ પણ હોય કે રેડમન્ડને કહે અંદર જનારા બધા ઓછા જ એના કહે બહાર નીકળ્યા જવાના છે? એનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.”

“હા. પણ કાંઈ ખૂબ આનંદ થવા જેવી વાત નથી.”

“એક રીતે છે, નોનો.”

“કઈ રીતે?”

“સ્વયંસેવકોને સન્ન કરવા એક રાજો ઉધરાવવાનું નક્કી થયું છે. એટલે હવે વધારે પ્રમાણમાં પૈસા મળી શકશે. અલબત્ત સ્વયંસેવકોએ તકેદારી રાખવી પડશે કે એમને પૈસા ખરીદાએલાં હથીઆર એમના હાથમાં જ આવે.”

“હા. આ પણ પેલી કુનેહની જ વાત હશે?”

“હોય પણ ખરી.”

“ “ દિએના’ના અધિવેશન માટે નોનો અને એના ડબ્લીન મમાં. આ જ વખત એવું બન્યું કે નોનો ને એના ડબ્લીનમાં હોય ત્યારે બાપુ ખેલકાશ્ટમાં હોય. આધારણ રીતે તો એથી ઉપુજ બનતું.

વરસાદ વરસતો હતો. ‘મેડમ’ (અમુખ કાઉન્ટેસ માર્ગીવીકસને દિએનાના સર્વ સભ્યો એજ નામે ઓળખતા)ના તંબુમાં બીજાઓના આવવાની ઓશા છોડીને થોડા બેઠા હતા. ત્યાં અચાનકજ બહારથી કોઈનો અવાજ આવ્યો. વરસાદની હેલીથી પણ એમનો ઉત્સાહ દબાયો લાગતો નહતો.

“ મેડમ, ધારો, આજે અમે શું કર્યું હશે ? ” અંદર આવીને દિએનાના એક સભ્યે મેડમને કહ્યું. બધા તો એના સામુંજ નેઈ રહ્યા હતા.

ઝપાઝપી થઈ, લશ્કર આવ્યું અને ઘણામ માયો ગયા, ઘણા ધાયલ થયા. તમે કાંઈ જ નથી જાણતા ?”

“ના, કંઈ જ નથી જાણતા.” મેડમ બોલ્યાં. “જરા નિરાંતથી ખબર પડે.”

“સાંભળો ત્યારે. અઠવાડિયા પહેલાં અમને આજે અમુક જગ્યાએ હાજર થવાનો હુકમ મળેલો : કાંક ખાસ કામ છે એમ કહેવામાં આવેલું. આજે સવારે અમે ગયા ત્યારે અમને આ દંડા આપવામાં આવ્યા. અમારા ગાડામાં અમે એ બધા દંડા મૂકી દીધા અને પછી અમને સ્વયંસેવકો સાથે હોર્થ જવાનો હુકમ મળ્યો. કોણ જાણે કેમ પણ અમને લાગતું હતું કે આજે બંદુકો મળવાની છે. પણ કેવી રીતે મળવાની છે તેની કોઈને જ ખબર ન હતી. અમારા સિવાય સ્વયંસેવક દળના અધિકારીને અમારા ગાડામાં શું છે તેની જાણ હતી. દળના સભ્યો આખોયે વખત ગાડામાં શું છે તેનો ખ્યાલ કરતા.

“હોર્થની નજદિકે પહોંચ્યા ત્યારે બે જણા અમારી પાસે દોડતા આવ્યા અને જલદ ચાલે આગળ વધવાનું કહ્યું. દળવાળા તે કંટાળ્યા હતા. પણ જ્યાં ‘બંદુક’નું નામ પડ્યું ત્યાં ઉલટબેર દોડ્યા. બંદરે પહોંચ્યા, એક વહાણમાંથી બંદુકો ઉતારવામાં આવતી હતી. અમારી પહેલી જ નજર બંદુક પર પડી ત્યારનો અમારો આનંદ તો તમારે કલ્પી લેવો જોઈએ. પછી તુરત જ ચૂટેલા માણસોને પેલા દંડા આપવામાં આવ્યા અને જો પોલીસ કશી પણ હરકત કરે તો દંડાનો ઉપયોગ કરવાનું પણ ફરમાન કરવામાં આવ્યું. દરેકને બંદુક આપવામાં આવી. પછી એટલી મોટરમાં શહેરમાં પહોંચાડવામાં આવી. કારતુસો પણ એમજ મોકલી દેવામાં આવ્યા. અમારું ગાડું પણ કારતુસોથી ભરી દેવાયું. એક પણ કારતુસ માણસને આપવામાં આવ્યો નહીં.”

“બંદૂક આપવી અને ગોળી ન આપવી એ પણ એક મળક જ ને! હમલો થાય પણ તમે જવાબ વાળીને ચડો!” સર્વિ-
ળનારામાંથી એક આવેશમાં બોલી ઊઠ્યો.

“તમારા પર હમલો ક્યાં થયો?” મેડમે પૂછ્યું.

“બેનજી જગાએ. ક્લોન્ડાઈ નજીક આવ્યા ત્યારે લશ્કરી સિપાહીઓ અને પોલીસ બન્નેનો ભેટો થયો. બંદૂકો અને ઠારતુસો આંચકી લેવા એમણે પ્રયત્ન કર્યો. અમારી પાસે તો કેવળ લોકી જ હતી, છતાંય અમે એમને હટાવી દીધા. લડતા લડતા અમે અમારો રસ્તો કર્યો. લોક તો અમારી પાછળ પાછળ આવવા લાગ્યા. થોડેક દૂર સિપાહીનું નવું ટોળું આવ્યું. અને એમણે ગોળીમાર કર્યો. કોણ મરું તે જોવા પણ અમે રોકાઈ ન શક્યા. બંદૂકો અને ઠારતુસો સહીસલામત પહોંચાડવાના હતા. કેટલાક મૂવા. ઘણા ઘવાયા, કોઈ કહે છે કે પાંચ મરી ગયા. કોઈ વધારે કહે છે. કોઈ કહે છે આઠો પણ મૂઈ.”

એના અને બીજા છોકરીઓ પંજુ ડબ્બીનમાં નંવા હેતાવેળા થઈ હતી. ત્યાં તો એક મોટર ત્યાં આવી. દિએનાનો એકે અદસરે ને રોબીન્સન અદરથી ઉતર્યો.

“ મોટરમાં વીમ બંદુકો છે અને મેડમના તંબુમાં મૂકવાની છે. સંભાળી લ્યો.”

તક મળ્યાના આનંદમાં બધા મોટર બણી દોડ્યા. ને રોબીન્સન આજુએ ઉભો રહી આજુબાજુ નેતો રહ્યો. બબ્બે કરીને બધી બંદુકો મેડમના તંબુમાં મૂકી દેવાઈ. બંદુકની લેવડદેવડના આનંદમાં ડબ્બીન બૂલી જવાયું, અદસર ગયો. આપણે તો અહીં બંદુક સાચવવા રહેવું જોઈએ જ ને !

ત્યાં તો એક પડોશીએ વહેમ ધાડ્યો. પામેજ એક પોલીસ સાર્જન્ટ રહેતો હતો એ ચાડી ખામ તો ?

નોનો બીધી. પોલીસ આવે તો એ કે બીજા છોકરીઓ શું કરવાની હતી ? ડબ્બીનમાં વ્યવસેવક દળની કચેરીએ જવા એ તૈયાર થઈ.

દિએનાનો એક સબ્બ લાયમ ત્યાં દફતરમાં હતો. નોનોએ લાયમને બધી વાત કરી. લાયમે બે માણુમને બંદુક લાવવા મોકલ્યા. બધી બંદુકોને મોટરમાં મૂકવામાં આવી. નોનોએ સૂચવ્યું : ને બધી છોકરીઓ અદર બેસી જાય તો કોઈને પણ શંકા નહીં પડે.

બધી છોકરીઓ મોટરમાં ચઢી બેઠી. બંદુકની સંહીસલામતીના ખ્યાલમાં બધા પોતાને વેઠવી પડતી અગવડ ભૂલી ગયા.

એજ રાતે બેલફાસ્ટના લોકે તો પાછા ફર્યા. નોનો અને એના માર્થો ગયેલાની સંમશનચોત્રામાં સાથે દેવા રહી ગયા. ધનામમાં મળેલી બે બંદુક બેલફાસ્ટ પહોંચાડવાની પણ જોગવાઈ કરવાની હતી.

બન્ને બહેનો ‘મેડમ’ને ઘેર પહોંચી ત્યારે ત્યાં ઉભા રહેવાની જગ્યા નહતી. મેડમ આથે વાત કરતાં હતાં ત્યાં તો ટેલીફોનની ધંટડી વાગી અને મેડમ વાતમાં ગૂંથાયાં.

‘નોનો, બે તારા બાપુ બોલાવે.’

ઢોડતી ઢોડતી નોનો ફોન પામે ગઈ. બાપુને પોતાનું પરાક્રમ કહી સંબળાવ્યું.

“બે હવે તો તારા ઘણા ઘણા સવાલોના જવાબ મળી ગયાને!...હાં પણ પેલી ‘સોડીઓ’ કેવીકે છે?”

નોનો બાપુનો અર્થ સમજી ગઈ.

“થોડી ઘણી અહીં આણી ચકાવ તમ છે?” બાપુએ પૂછ્યું.

“અમારી પાસે બે છે. અમે બેલફાસ્ટ સાથે જ લાવીએ છીએ.”

“જો જો રસ્તામાં ગૂંભાવતાં નહીં.”

“સારું.”

“લે, ઝોઝના બાપુ તો બંદુકો બેલફાસ્ટ લાવવાનું કહે છે.”

“લઈ જઈશું. એમાં શું?”

શહીદોની સ્મરણપાત્રાથી ડબ્બીન ખળભળી ઉઠ્યું. પાંચ નનામી પાછળ હજારો લોક ચાલતા હતા. હજારો સડકની બન્ને બાજુએ ઉધાડે માથે ઉભા રહ્યા. બંદુકને ઉલટી પકડીને ચાલતી સ્વયંસેવક દળની ટૂંકડીએ આખા ડબ્બીનનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

પાત્રામાં ચાલતાં ચાલતાં નોનોને લાગ્યું કે આયર્લેન્ડના ઇતિહાસમાં હવે ક્રાન્તિકારક ફેરફાર ચવાની શરૂઆત થશે. દરેકના મનમાં અલસ્ટરવાસીઓ પ્રત્યેની અને રાષ્ટ્રવાદીઓ પ્રત્યેની

સરકારની વર્તણૂકના બેદુન બાન આ યાત્રા જોઈ દરેકના મનમાં વસી જશે કે હજુએ ઈંગ્લેન્ડ બંદુક અને ગોળાથી જ રાજ ચલાવવા માંગે છે. સ્વરક્ષણ સાર રાષ્ટ્રવાદી બંદુક ખાલે એ પહેલાં ઈંગ્લેન્ડ એને વીધી નાંખશે.

ગંભીર ચહેરે, નિશ્ચિત ભાવથી ઉજત મસ્તક રાખી યાત્રામાં ચાલનાર સૌને જોઈ નેનોને ખાત્રી થઈ કે સૌના મનમાં ઈંગ્લેન્ડ એ આયર્લેન્ડનું દુશ્મન છે એ વાત વસી ગઈ છે.

સરકારને પણ જાગૃત થએલા પ્રજામતનું બાન આવ્યું. બધા જ હસ્કરી સિપાહીઓને બેરકમાં જ રાખવામાં આવ્યા. એ સાંજે ડબ્લીનની સડકો પર એક પણ હસ્કરી સિપાહી નજરે નહોતો ચઢતો. આમ છતાંય ગોળીબહાર કરનાર હસ્કરી ટૂંકડી પરથી લોકોનો રોષ એાછો કરવા આખી ટૂંકડીને છાની રીતે ચુપકીદીથી ડબ્લીન-માથી ખસેડી દેવામાં આવી.

[૧૬]

ઇએન્ડે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. નોનો જલ્દીથી બેલજાર્ટ ગઈ. બાપુ
 સાથે આની ચંચા જરૂર કરવી જે જોઈએ. આપણે હવે શું
 કરવું? રેડમન્ડ શું કરશે? આપણે કશી જ તૈયારી કરી શકીએ તે
 પહેલાં જ આપણને ઘસડવામાં આવશે? વખત પડે કામ કરવો.
 લોક તૈયાર થશે? ‘ઈંગ્લેન્ડની મૂંડેલી એ આયર્લેન્ડની તક’ એ
 સમજતાં લોકને સમય જશે? આ લડાઈનો આયર્લેન્ડ સારો શો
 અર્થ? પણ ગાડી કેટલી ધીરે ધીરે ચાલતી હતી! લોકના
 દિલમાં શું હતું તેની તેને ખબર ન હતી. સ્વાતંત્ર્યવાદીઓના મનની
 વાત એ જાણતી, પણ ખીજાઓનું શું? એ બધા પણ એ જ મત
 સ્વીકારશે? થોડાકને મંત્રોધવા ઈંગ્લેન્ડ ‘હોમરૂલ બીલ’ પસાર
 કરી દેશે? એમ માય તો અલ્ટરવાળા શું કરશે? સામાન્યની
 વફાદારી એથી જોખમાશે? એમ માય તો ઈંગ્લેન્ડને મદદ કરવાની
 એ લોક ના પાડશે? ઈંગ્લેન્ડના દુરમન બને તો અલ્ટરવાસીઓ
 સાથે હાથ મીલાવવાનો વિચિત્ર સંજોગ તો આવરીશે. માટે પેદ
 નહીં થાયને? સવાલ! સવાલ! જવાબ તો એ જાણતી નથી
 અંગ્રેજને માટે હોય એના કરતાંય આમરીશને માટે આ કટોકટીની
 પણ હતી. બાપુ તો ડબ્લીન જશે. કદાચ ત્યાંજ રહેશે. અને કાગળમાં
 તે કેટલું લખાય?

“ તમને લાગે છે જાણુ કે, આ વખતે, આપણે લડત ઉપાડી શકીશું ? ”

“ ઉપાડવી જ જોઈએ નોનો. અમારી પેઢીએ એક અવસર તો જાણી દીધો. જો અર મુદ્દ વખતે આયર્લેન્ડમાં કાંઈ પ્રયત્ન જ ન થયો. નસીબ જોગે જ ખીજ તક મળી છે. એનો લાભ ઉઠાવી નહીં શકીએ તો કાયમની કાળી દીલી કપાજે ચોંટશે. ખીજ વાર કાંઈ અવસર પણ નહીં આવે. ”

“ પણ આપણી તૈયારી નથી. ”

“ કરી લેવી જોઈએ. ”

“ વખત મળશે ? ”

“ આ કાંઈ તરતમાં પતી જાય એવી લગાઈ નથી નોનો. આ મુદ્દ તો લાંબો કાળ ચાલશે. જો અર મુદ્દ પણ વર્ષો ચાલ્યું તું અને એ બાપડા તો મુઠ્ઠીબર હતા. હવે તો યુરોપના બધાં દેશો પોતાની જાગી તૈયારીઓ અને લાવલસકર સાથે જુદે ચઢ્યા છે. મુદ્દ જરૂર લાંબાશે. આપણે તૈયાર થઈ જઈએ ત્યાં લગી તો જરૂર. ”

“ પણ આપણે તૈયાર શી રીતે થઈએ ? લોકને તૈયાર થવાની જરૂર અને ઉપયોગિતા સમજાવી કેમ શકીશું ? ”

“ બહુ રીતો છે નોનો. અને માણસ એટલી રીત આપણે અજમાવીશું. પ્રથમ તો આપણે અનાજને બહાર જતું અટકાવવા એક રાષ્ટ્રીય દિલચાલ શરૂ કરવી પડશે. અંગ્રેજના લસકર કરતાં આયર્લેન્ડના કામદારને રોટીની વધારે જરૂર છે. ઈંગ્લેન્ડની આ લગાઈ સાથે આપણે કોઈ જ મંજબ નથી. લસકરની બરતી થતી આપણે અટકાવવી જોઈએ. બધાં ત્યાં જાણુતી રેલું જોઈએ કે ઈંગ્લેન્ડ સિવાય આપણે બીજો કોઈ જ હુસ્મન નથી. ઈંગ્લેન્ડની

દીક્ષતનો ન્યાં ત્યાં લાભ લઈ લેવો. વિરોધ અને દુઃખલાનો સામનો આપણે કરવો પડશે. પણ જો આપણે એક ચિત્તે કામ કરીશું તો જરૂર ફરેલ મેળવીશું.”

“તો તો જરાય વખત બગાડવો ન જોઈએ. આપણે શી રીતે શરૂ કરીશું?”

“મેં તો ક્યારનીય શરૂઆત કરી દીધી છે.”

“કેવી રીતે?”

“‘આયરીશ કામદાર’ માટે એક લેખ લખી કાઢ્યો છે. આપણે-હું બૂખ્યા કામદાર કિસાનોને પેટ પૂરતા અનાજની જોમ-વાઈ ન થાય ત્યાં સગી અનાજનો એક દાણો પણ બહાર ન મોકલવા માટે આખા દેશમાં પ્રયત્ન કરવા એક રાષ્ટ્રીય સમિતિની રચાવનાની સૂચના એમાં કરી છે.”

“છે તમારી પાસે? મારે વાંચવો છે.”

“લે.”

નોનોએ લેખની નકલ પહેલાં તો શાંતિપૂર્વક વાંચવા માંડી; પછી તો સહજ આનંદોદ્ગાર નીકળવા લાગ્યા અને ઉવડે લગભગ ત્રીસ પાડીને નોનો બોલી :

“ખૂબ સરસ બાપુ, તમે એ વાત બૂધ્યા નહીં એ મને બહુ ગમ્યું.”

“કઈ વાત તને આટલી ગમી ગઈ?” નોનોના આનંદે રાજી થતાં બાપુએ પૂછ્યું :

“આ, આંબળો.”

“પરિણામના ખ્યાલે આપણે પીછેહઠ ન કરવી જોઈએ. દેશના ઇતિહાસના કટોકટીના પ્રસંગે હાથ જોડીને ઉભા રહેનાર, અને

રોજ-ખ-રોજ માર્ગદર્શન માટે પ્રાર્થના કરનાર નબળા પામરો, દૂર હતી જાગે. આયર્લેન્ડના જીવાનો મેદાને પડ્યો. આજ એક જવાબ છે. આ જ એક બચાવ નીતિ છે.

“આમ શરૂ કરીને આયર્લેન્ડ એક એવી પ્રલયશિખા પ્રગટાવી શકશે, જે છેલ્લામાં છેલ્લા સિંહાસનને અને છેલ્લામાં છેલ્લી મૂડીવાદી જાણનારી કડીને બાળી જાળીને ખાક કરીને જ આસવાશે. યુદ્ધદેવની નનામી પર એ સૌની આહુતિ દેશે.

“અવસર આવી લાગ્યો છે. ઘડી પોકારી પોકારીને માંગે છે—સ્વયં સેવક દળમાંથી કે બહારથી જે જે સાચા પ્રમાણિત તત્ત્વો હોય તેમણે એકઠાં મળી આયર્લેન્ડને, આયર્લેન્ડના અનાજને, આયર્લેન્ડના સોકને રક્ષવા પગખર થવું.”

“ખૂબ સરસ બાપુ. હજી તો ઇંગ્લેન્ડને લડાઈ જાહેર કરે એક અઠવાડિયું જ થયું ત્યાં તો તમે તાત્કાલિક કામનો નિર્ણય કરી દીધો. ઇંગ્લેન્ડના યુદ્ધની શેતરૂંજના પાદ બનવાની તમે ના સંજ્ઞાવી દીધી, પ્રજાના સ્વમાનને આદેશ દે આયરીશ માટે આયર્લેન્ડની પ્રેરણા તમે આપી દીધી.”

“બહેન આવો આવકાર મળે તો બહુ સારું. આ કટોકટીમાં આપણો ખ્યાલ શું છે એજ આમાં તો બતાવ્યું છે. અંતમાં તો આયર્લેન્ડની મુક્તિ ખાતર ક્રાન્તિકારી કામદાર અને રાષ્ટ્રીવાદી ખમે ખમો મીલાવી લડતા હશે. બૂલતી નહીં નોનો. અપાર શ્રદ્ધા અને સતત કાર્ય વિના આ શક્ય નથી. વિરોધીઓના હુમલા સહન કરવાની શક્તિ આપણે કેળવવી પડશે. એ કાંઈ સહેલ નથી. આ લડત ધીરી, સતત, હૈયું બાળી નાખે તેવી થવાની છે અને અંત...અંત...”

“આપણે આપણા ધ્યેયે પહોંચી શકીશું બાપુ.” ટટાર ધર્મ ખખા સીધા કરી નોનો બોલી.

“કોણ જાણે? કોણ જાણે?” બાપુ લગભગ સ્વગત બોલ્યા.

“છગ્લેન્ડે હોમરૂલ બીલ પસાર કરી દીધું.” નિરાશ અવાજે નોનો બોલી, “અને રાષ્ટ્રવાદીઓને ગણ કયાં અને ઓરેન્જવાસીઓને દુબાવ્યા, પણ આ કાયદોનો અમલ યુદ્ધનો અત આપ્યા પછી થાય એમ ઠગવીને, ઓરેન્જવાસીઓને ગણ કયાં અને રાષ્ટ્રવાદીઓને દુબાવ્યા.”

“સાચવળે નોનો. કાક શબ્દ રમતમા સપડાઈ ન જતી.”

“અને સરકારની આ કપટનજીમ્મ ફસાઈ જનારી બોળા માછલીઓ પણ મળી રહેશે.”

“ધીરે-ધીરે.”

“અને આ ઉદાર કાર્યના બહાનામાં રેડમન્ડે સ્વયંસેવક હળનો સાથ છગ્લેન્ડને આપવાનું કપુલ્યુ છગ્લેન્ડના પ્રધાન આપર્લેન્ડ તો આપણું રતન છે એમ કહી આપણું અપમાન પણ કરે છે. રેડમન્ડને આમ કરવાનો શો હક્ક હતો?”

“પોતાનો બોલ એ પાળી શકશે?” હસીને બાપુએ પૂછ્યું.

“તમે કેમ હસો છો? હસવા જેવું શું છે આમાં?”

“રેડમન્ડ તો આપણને ધઉ અને ફાતરા અલગ કરવામાં મદદ કરી રહ્યો છે. જે એના સાથીઓ નહિ એ એના વિરોધી છે અને એના વિરોધી એ ધણે ભાગે આપણા સાથી થશે.”

“પછી એ શું કરશે?”

“પોતાનો બોલ પાળવા અને બ્રિટિશ લશ્કરમાં ભરતી કરાવવા દરવું પડશે અને એની કારકિર્દી ખતમ થશે. આપણે તો યુદ્ધ-વિરોધી અને ભરતી-વિરોધી વાતાવરણ જમાવવું પડશે. રેડમન્ડને સાથ દેનારા ઇંગ્લેન્ડને સાથ દે છે અને આયર્લેન્ડની ગુલામી ટકાવી રાખે છે; આપણે આયર્લેન્ડની મુક્તિ માટે લડીએ છીએ એ આપણે પ્રગતિ જણાવવું પડશે.”

“તમને તો બધામાંથી કાંક ને કાંક હસવા જેવું મળી રહે છે બાપુ.”

“જો બધી વાતો ચોખ્ખી થતી હોય અને પ્રજા આગળ શુદ્ધ સ્વરૂપે આવતી હોય તો આનંદવા જેવી વાત છે. આપણી કેટલી બધી મહેનત એથી ઉગરી જાય છે!”

“હા, યુદ્ધવિરોધની વાત કરી તો મને યાદ આવ્યું. ગયા રવિવારની સભામાં તમે એમ કેમ કહ્યું કે તમે કહેતા હતા તે તમારા જ વિચાર હતા, કામદાર પક્ષને એ સાથે કાંઈ જ સેવા-દેવા ન હતા?”

“પક્ષના કેટલાક સભ્યોને લાગે છે કે એ અણુમણું છે. કામદાર પક્ષના પ્રચાર વિષે કાંક વિચિત્ર ખ્યાલ છે. એમને લાગે છે કે કામદારોના જીવનની કટોકટીભરેલી પળે પણ મારે યુધ્ધ વિરે મોન સેવવું.”

“જો અહીં બત્તીના ચાંબલા ઉપર લગાડીએ. પછી એને વાંચીએ. કોઈ પોલીસ આવી ચડશે તો વાંચવા બદલ થોડા જ દાંધ , દહી શકવાનો છે ? મેં તો થોડા ચબ્બોજ વાંચ્યા છે. તારે વાંચવું છે ! ”

બધાએ હા બણી અને જલ્દીથી ‘ ચાંબલા નજીક પહોંચી ગયા. સ્ત્રીને ચાંબલે પત્રિકા ચોંટાડી. બાકીના બધા આબુઆબુથી કોણ આવે છે એની તકેદારી રાખવા લાગ્યા.

“ આયો પત્યુ. પીછી મેં મૂકી દીધી મનવામાં અને સારીનો કામળ ફેંકી દીધો. ”

બત્તીના અનવાજે એમણે વાંચવા માંડ્યું :

યુધ્ધ !

એટલે ?

“ આ યુધ્ધની આ શહેર અને દેશના કામદાર કિસાન વર્ગ પર શી અસર થશે તે જાણ વિચારો. ”

“ અનાજ અને રોજની વપરાશની ચીજોના ભાવ વધશે. તમારી ટ્રાક્ટોના એક એક ટ્રુકડામાં તમારે યુધ્ધ માટે બરણું ભરવું પડશે. જો તમે ગરીબજ દરો તો તો યુધ્ધથી તમારે ભૂખ્યા રહેવું પડશે. હજારોને અડધા ભૂખ્યા રહેવું પડશે. ચંડીમાં થયરવું પડશે. એમનાં બાળકોનું ટાંકમાં રક્ષણ કરવા સાધન વિના રહેવું પડશે. ”

“ તારા બાપુએ લખ્યું છે આ એના ? ” ટોનીએ પૂછ્યું.

“ મને ખબર નથી. તું જાણે છે નોનો ? ”

“ ના. ”

“ જાણતી નથી કે કહેતી નથી ? ”

“ લાગે છે તો તારા બાપુ જેવું. પણ આગળ વાંચીએ. ”

“કેટલાક આશા સેવે છે: યુધ્ધ પખવાડિયામાં પૂરું થશે. બોઅર યુધ્ધ માટે પણ એમની એવીજ ધારણા હતી. પણ તે ત્રણ વર્ષ આપ્યું. અને આ યુધ્ધ આગળ બોઅર યુધ્ધ તો કાગળની તોપ જેવું લાગશે. અત્યારે પણ લોડ કીચનર તો કહે છે કે રંગરટે ત્રણ વર્ષ રહેવું પડશે.”

“અને એને તો ખબર હશેજ.”

“ઇંગ્લેન્ડની દગાખોર સરકાર સિવાય આપણો કોઇ પરદેશી શત્રુ નથી. પોતાને ખાતર તમને મરવાનું કહેતાં કહેતાં પણ સ્વાતંત્ર્યની તમારી માંગણીનો એ જવાબ નથી દેતી.

“સ્વયંસેવકો ! શુભામીનું ઝેર તમારી રોશનમાં એટલું વ્યાપી ગયું છે કે તમાગ દેશને દુનિયાના સ્વાધીન દેશોમાં સ્થાન ન લેવા દેનાર ઇંગ્લેન્ડની દગાખોર સરકારને વફાદારીના તમે ગીત ગાશો ? એનો વાવટો ફરકાવશો ? એને ખાતર જન દેશે ?

“બેલફાસ્ટની બહેનો ! તમે તમારા પિતા, પુત્ર, ભાઈ, પતિ, પ્રિયતમ, સર્વને, જે સામ્રાજ્યે ઉઘાડી આંખે ઓરેન્જવાસીઓને તમારી વિરુદ્ધ હથીઆરથી સજ્જ થવા દીધા પણ તમે હથીઆર આણવાની વાત કરી તો નિઃશસ્ત્ર પ્રજાપર ગોળીબાર કરાવરાવ્યો તે સામ્રાજ્ય ખાતર જન ગૂમાવવા મોકલશો ?

“બ્રિટન બેલજીઅમની સ્વાધીનતાની બાલધરી આપે છે. અલબત્ત જેમ ઇજિપ્તની સ્વાધીનતાની ખાત્રી આપી એને ઝાહિયાં કરી નાંખ્યું અને તેના શરવીર પુત્રોની કતલ કરી કે તેમને કેદખાનાની યાતના વેસ્ટા કરી મૂક્યા તેમ. જેમ ઇગનને સ્વાધીનતાનો વિશ્વાસ આપી પોતાના મિત્ર રશિયાને તેના ઉપર હુમલો કરવા અને ઇરાનની સ્વતંત્રતાને લોહીના માગરમાં ડૂબાડી દેવામાં ઉત્તેજના આપી હતી તેમ !

“ સિદ્ધન બેઠજીમની સ્વાધીનતાનું હામી છે. આપર્થેન્ડની સ્વાધીનતાનું હામી કોણ છે ? સ્વયંસેવકો ?

“ આપર્થેન્ડની જીવાની ભગે છે. ક્રાન્તિનું કારણ સ્વરૂપ સામે ઉત્તું છે. નળજીઓ જેનાથી બીધા છે, ઘરનીરોએ જેના સાથે જીવનધનની આદ્રિતિ દીધી છે તેને માર, તૈયાર રહે. ”

સંતોષના શ્વાસ ચારે મળામાંથી હવા પર ફેંકાયા.

“ હવે છોડેન્ડને ખબર પડશે. ” ટાની બોલ્યો.

“ રેડમન્ડ શું કરશે ? ” એનાએ પૂછ્યું.

“ આપણો રાહ તો અંધાર્ડ મરે. ” સીને કહ્યું.

“ પણ આપણે તૈયારી કરવી જોઈએ. ” નોનો બોલી ઉઠી.

“ ખબર પડી ગઈ. પેલી પત્રિકા બાપુએજ લખી હતી. આજના ‘કામલર’માં છે. હવે તો બાપુ ડબ્લીન રહેવાના છે એટલે એમના લેખોથીજ એમના મતની ખબર પડશે. ” નોનોએ એનાને કહ્યું.

“ આપણે પણ ડબ્લીનમાં હાજરે તો ! ફેવું મજાનું ! ” એના બોલી. નોનોએ નિસાસો નાંખ્યો. “ હા બનવા જેવું બધું ત્યાંજ બને છે. ”

“ એના ! એના ” નોનો કાગળ વાચતા વાંચતાંજ બોલી ઉઠી. “ જો આમાં રેડમન્ડને સ્વયંસેવક દળ સાથે થએલા કંધડાની વાત છે. ખબર છે ને રેડમન્ડે દળના માથનું ઇન્ચેન્ડને વચન આપ્યું હતું તે ! ”

“ બાપુએ એ સમાની વાત લખી છે મારા કાગળમાં. ” બા બોલી.

“ પોતાનાજ જીલ્લામાં હોવા છતાંય રેડમન્ડને ગાળો પડી અને કોઈએ પણ નમ્ર ન નોંધાવ્યું. ”

“ ઇમોનના કાગળમાં છે કે એ સભા પછી નગરચોકમાં એક સભા મળી ત્યાં કોઈએ ‘ દ્રોહી રેડમન્ડ ’ એવી ખૂમ પાડી. અને પછી તો મારામારી થઈ. પછી મેન્શન હાઉસમાં એરકવીય અને રેડમન્ડે રંગરોટની ભરતી માટે—”

અધવચ્ચેથીજ બા બોલી:

“ એની વાત પણ છે મારા કાગળમાં. કહે છે કે જાહેર સભા હતી પણ જેની પાસે પ્રવેશપત્ર ન હોય એ દાખલજ ન થઈ શકે. છૂપી પોલીસવાળા જડતી લે. પણ ‘ શહેરી લસ્કરે ’ તો એરકવીયને જણાવી દીધું કે અંગ્રેજને સાચ દેવાની જરાય મરજી નથી. એમણે મોટું સરઘસ કાઢ્યું. વક્તાની મોટર આગુબાગુ બંદૂકવાળા સ્વયંસેવકોની કતાર રાખી અને ગામમાં બધે ફર્યું. મેન્શન હાઉસની નજીકજ એમણે પણ સભા કરી અને જેમ એક પછી એક વક્તાએ રેડમન્ડ અને એરકવીયની આ કામગીરીની ઝાટકણી કાઢવા માંડી તેમ સોકનો ઉત્સાહ વધવા લાગ્યો. અને સૌથી પછી બાપુએ ત્યારે સ્વતંત્ર આયર્લેન્ડની ઘોષણા કરી ત્યારે તો લોકના આનંદનો પાર નહતો. ટેકો દેવા તો જાણે હાથનું જંગલનું જંગલ ઉગી નીકળ્યું. ”

“ આહ ! આપણે ત્યાં હોત તો ! અહીં તો કશુંય જોવાનું નથી મળતું. ”

“ ઇમોન કહે છે કે સભા પછી દળની કાર્યવાહીએ ઠરાવ્યું કે હવે રેડમન્ડ અને એના સાથીઓ સાચે એમને નહીં બને; અને જેમનું ખોય આયર્લેન્ડની સેવા હોય એ બધા સ્વયંસેવકોને રેડમન્ડને સાચ ન દેવાનો આદેશ દીધો. ”

“ રેડમન્ડ અહીં બેલફાસ્ટ આવે અને યુનિયન જેક ફરકાવે તો શું થાય ? ” એનાએ પૂછ્યું.

“ ખબર છે કોકે યુનિયન જેક ફરકાવ્યો સેલ્ટીક પાર્કમાં તે સું
યથું તે? મોટુ હુલ્સ મચી રહ્યું. ”

નોનોના હૃદયમાં રોષની આગ બડબડ જળતી હતી. કાંચે રેડમન્ડ
બેસકાસ્ટમાં આવવાનો હતો અને રંગરોની ભરતી વિષે પ્રચાર કરવાનો
હતો. રસ્તાઓ એનું સ્વાગત કરવા ચણુગારાતાતા; ધૂમ્મસ હતું;
છતાય યુનિયન જેક અને મિત્ર ગત્યોના વાવટા છપાવ્યા છપતા
નહોં જ્યાં તેનું ભાષણ ગોઠવાયું હતું તે જગાં આવતાં નોનોએ
અંતરથી પ્રાર્થના કરવા માંડી “ હે ઈશ્વર, કાંચે વરસાદ વરસાવ, જરૂર
જરૂર જરૂર વરસાદ પડે. ”

સવારે નોનો જગી ત્યારે વરસાદ પડતો હતો. વરસાદમાજ એ
ખહો ગઈ. ત્યારે ત્યારે એની નજરે યુનિયન જેક ચડતો ત્યારે
જણે કોઈએ છરી ફુંકાવી દીધી હેમ્પ એવા કારમી વેદના ઝોના
મનમાં થતી.

“ બાપુને બહુ લખી જણાવું. ” કહી નોનોએ બાપુને કાગળ
લખવા માડ્યો.

રવિવાર ૨ જુનિઓક્ટોબર. '૧૪

પૂજ્ય બાપુ,

હમણાં તમે ડબ્લીન છો એજ ઠીક છે. અહીં હોત તો તમે
માનતજ નહીં કે તમે ફોર્સ રોડ પર રહો છો ! તમને તો લાગત
કે કોઈ જાદુગર તમારૂં ધગ છપાડીને શાન્ખીલ રોડ પર લઈ ગયો
છે. આટલા યુનિયન જેક તો સર એડવર્ડ કાર્સનનાં માનમાં પણ
દીંગાયા ન'તા. મોટા મોટા યુનિયન જેક ! અને છેવાડે નાનકડા
લીલા વાવટા ! એમની શેખી અને આપણી અધોગતિનું વર્ણન કયા
શબ્દે કરું ?

આખા રસ્તે ઇએન્ડના વાવટા ફરકે છે. નસીબની વાત છે કે એકે આયરીશ ઝંડા લગાડ્યો નથી. જો હોત તો મને લાગે છે કે આવી દોસ્તી કરાવી આપવા બદલ બિચારો શરમનો માર્યો ઉંચું પણ ન જોતો હોત ! મને તો પેલું ગીત યાદ આવતું હતું :

‘ ઇએન્ડનો વાવટો ધૂળમાં મળો ! ’ પણ રસ્તા પર તો એકલો કાદબજ હતો. આખીએ સવાર વરસાદજ પડ્યા કર્યો.

મારી એક બહેનપણીને મેં રેડમન્ડના આવવાની અને વરસાદની વાત કરી. એ કહે કે રેડમન્ડની સંભાળ લેવાનું ઇશ્વરને સોંપી દીધુ તો ઇશ્વર તો બરાબર શેતાની કરી લેશે. અને એણે શેતાની કરી પણ ખરી ! આખો દિવસ વરસાદ જાંખો જ નહીં !

અને એમણે તો બીજી કંઈ જોઈવણુ કરેલીજ નહીં ! કેવું મળતુ ? અને સમાનો કાર્યક્રમ માંડી વાળવો પડ્યો. બધાજ રેડમન્ડને દ્રોહી અને દુશ્માન કહે છે. પણ બહાર આવવાની હિમ્મત બહુ થોડામાં છે. ”

“ લે વાંચ, એના, બાપુએ મુદ્રાવેખ તરીકે શું લખવા માડ્યું. તે. ” આયરીશ વર્કર બતાવતાં નોનોએ કહ્યું : અમે કોઈ રાજા કે કૈસરને જણુતા નથી. અમે તો આયર્લેન્ડના સેવકો છીએ. ”

“ બરાબર છે એમને તો એવોજ જવાબ દેવો જોઈએ. ” નોનો આતુરતાથી પાનાં ફેરવતી હતી. અચાનકજ એની નજર ખેલદારટના પત્ર પર પડી. “ એના ! ” નોનો ખૂબ પાડી છડી. “ બાપુએ તો તારો કાગળજ છાપી માર્યો. બસ ‘ પૂન્ય બાપુ ’ વિ. છેડી નાંખ્યું. એમને કાગળ ગમ્યો હશે એના ? ”

નોનોની આંખમાં સંતોષની ખૂમારી જણાઈ.

દરમિયાન રાખવા માટે બંધાએલી. હવે ફિઝાનાના હાથમાં આવી અને ત્યાંજ આયર્લેન્ડની સ્વાધીનતા માટે લડવાની તાલીમ અપાય છે. કેટલો ફેરફાર થયો ? ”

“ હા, ફેરફાર તો ખરો. તું પણ ક્વાયત કરે છે ? ”

“ હા પણ મને ઝાઝું કાવતું નથી. ગએ અઠવાડિયેજ પરીક્ષા થઇ હતી અને મને તો પચાસમાંથી સાડત્રીસ જ ગુણ મળ્યા. ”

“ કાંઈ ખોટા નહીં. ”

“ મીસ કર્નીને તો ઓગણપચાસ મળ્યા. ”

“ હં. તાત્કાલિક ઈલાજનું કાણુ શિખવે છે ? ”

“ હું. મેં પહેલા ખાનગી શિખી લીધું અને હવે બધાને શિખવું છું. એમાં તો ઝાઝું કહેવાપણું નથી. ”

“ હં. પહેલાં ધા કરતાં શિખો છો અને પછી એનો ઈલાજ કરતાં, કેમ એમજ ને ? ”

“ બાપુ આ વખતમા તો ડબ્લીનમાં રહેવું જોઈએ. ”

“ એમ કેમ નોનો ? ”

“ અહીં તો બહુ કપડું કામ છે. ચારે બાજુ દુશ્મનો છે. હીબર્નીઅન્સ અને ઓરેન્જવાસીઓ બન્ને આપણા દુશ્મન અને તક મળે તૂટી પડે. ડબ્લીનમાં છે એવી કરી પણ સુરખી અહીં ન મળે. ”

“ સુરખી ? એટલે શું ? ”

“ જુઓ ડબ્લીનમાં તો તમે ગમે તે ખૂણે દેખાવો કરી શકો અને હજારોની સંખ્યામાં લોક તમને સાથ દે. એમના પ્રેત્સાહનથી અને સહાનુભૂતિથી કાર્યકર્તાઓમાં જીવન આવે. આશા બંધાય. અહીં

તો એવી કશી વાત જ ન મળે. અમારા જીવ્સામાં ગોંધાઈ રહેવાનું; અને ત્યાં પણ તમને દુસ્મનાવટ જ મળે. ત્યાં તો તમારા બળની સંખ્યા તમને જડેજ નહીં. અહીં તો અમારા કાર્યકર્તાઓને આપું ગામ જાણતું હોય. સહાનુભૂતિની જગ્યા અપેક્ષાજ નહીં. મન દૃઢ રાખીને દુસ્મનાવટથી વાતાવરણમાં અમારે ઠામ કરવાનું. એક પણ અમારાથી એ જૂલાય નહીં.”

“હું જાણું છું નોનો, અહીં પાગવાર મૂકેલીઓ છે.”

“બાપુ તમે જાણો છો ? કોક વાર રસ્તે ચાલતી હોઉં છું અને અચાનક જડખામાં સખત સણુકો લાગે છે. ત્યારેજ બાન આવે છે કે દાત કચડતી જ હું ચાલતી હોઉં છું.”

સમજ અને સહાનુભૂતિમાં બાપુએ કોકું ધૂણાવ્યું.

“બાપુ, ” નોનોએ મગક કરવા માંડી, “આમ ને આમ ચાલશે તો તો હું કંટુપી બની જઈશ.”

“નોનો, હું બધું જાણુ છું.”

“કોક વાર તો અજળ જૂત મગજપર સવાર થાય છે. ઝોરડીમાં જઈ પૈસા ગણું છું. અડવાડિયામાં ખાસ વાપરવા જ પડે એટલા અલમ રાખી બહાર નીકળી પડું છું. એકદેકને સાથે લઈ લઉં છું. કોણ જાણે કેમ પણ એના, મોઢિરા, આઈડીનને મારા જૂતની ખંખર પડી જાય છે અને એમને તો નવરાયજ હોય છે. ચાલતા ચાલતાં એકેએક આઈસક્રીમવાળાની દુકાનમાં જઈએ, મીઠાઈ ખાઈએ, ફળ ખાઈએ અને રીનેમા જોઈ ચાકવાપાકવા અગીઆર વાગે ઘેર આવીએ અને પછી પસ્તાવો થાય.”

પુરશીને ટેકાને બાપુ હસતા હતા.

“આવું મારેખમ મથું હરદમ દકાવી! ગખતાં આ ન્દાનકડા ખમાને જોજો તો લાગે ને કોક વાર ! ” મસ્કરી કરતા બાપુએ કહ્યું.

“ચહાપીને કાઈ સભામાં જવાનું છે ?”

“ના. આજે તો હું ઘેર જ રહેવાનો છું.”

“તો તો ભારી સાથે દિઆનાની રાવટીઓમાં ચાલો. આજે અમારી સભા છે.”

“મારા જેવા ખરેલા પાનને તમારી મોજ બગાડી દેવા શું કામ લઈ જાય છે ?”

“ના, ના, અત્રે તમને ખરેહું પાન નથી માનતા. તમે ત્યાં આવશો તો તો અમને અભિમાન લેવાનું કારણ મળશે.”

“જુવાનીઆઓને ધરમ માણસની સોજત ઝાઝો વખત નહીં ગમે.”

“તે થોડી જ વાર રહેજે. એમને તમારે માટે કેટલી લાગણી છે તે તમે જાણો છો ? એક છોકરી મને કહે છે : ‘નેનો, તારા બાપુની આંખમાં કેવી ચમક છે ? જાણે દરેકને કહેતી હોય ને કે દરેકને એવા જ બાપુ મળે તો કેવું સારું !’”

કરતાં આગળ છે. યુનિયન જેક જેઈ જોઈને હું એટલી ત્રાસી ગઈ કે એના જવાબમાં કશું કરવું જોઈએ એમ મને લાગ્યું અને એટલેજ મેં આ બિલ્લો બનાવ્યો. અને એનાએ એકવાર પહેલો ત્યાં તો આશુઆશુ ટોળું જાગી ગયું. બધાએ ખીલ્લો જોયો. કેમ બનાવવો એ શીખી લીધું. હવે તો બેલકાસ્ટમાં તમે બધેજ સ્વાતંત્ર્ય દર્શાવો ખીલ્લો જોશો; યુનિયન જેક અને મિત્ર રાજ્યોના ધ્વજ અને એવું બધું જોયા બાદ આયર્લેન્ડના ખીલ્લા પર નજર પડે છે ત્યારે મનમાં ફેટલો આનંદ થાય છે! સાચેજ માફ તો હૈયું ફૂલવા લાગે છે !”

નોનો પર બાપુનો તાર હતો. તરતજ નોનોને ડબ્લીન બોલાવી હતી. બહેનપણીઓમાં અને જુવાન દિઆના દળમાં તો તર્ક વિતર્ક થવા લાગ્યા. એક એકને ડબ્લીન જવાના કેડા હતા. નોનોએ તૈયારી કરી લીધી અને બપોરની ગાડીએ ઉપડી. ટ્રેઈન ઉપડી અને એક બચકર વિચાર એના મનમાં આવ્યો: “સતનીજ ગાડીથી પાછા ફરવાનું થાય તો... કેવી કમનસીબી !”

બાપુ રટેશને આવ્યા હતા. પણ ડબ્લીન બોલાવવાનું કારણ તો એમણે નજ કહ્યું. “ધીરે ધીરે બધું જણાશે,” કહેતા તે નોનોને લીબટી હોલ પર લઈ આવ્યા.

‘મેડમ’ બાપુની કચેરીમાં બેઠેલાં હતાં. “કેમ નોનો કવી કામગીરી મળી છે તને ?”

“હવું બિચારીને કશી ખબર જ નથી. મને થયું કે અહીં આવીને જ ફરું.” બાપુએ ખૂલાસો કર્યો.

“હીક નોનો તારે મારે ત્યાં રહેવાનું છે. એટલે આપણે પછી મળીશું.” કહીને મેડમ બહાર ગયાં.

બાપુએ પોતાની બેઠક લીધી. પોતાની નજીક જ એક પુરશી ખેતી મોનોને તેમાં બેસાડી.

“ જો ખૂબ ગંભીર અને ખાનગી કામ છે. તારે એક સંદેશો લઈ અમેરિકા જવાનું છે. ભયંકર સંદેશો છે. એ જાહેર થઈ જાય તો પાંચ માથુસ ફાંસીને માંચડે લટકી જાય. અને જો તું કદાચ આયર્લેન્ડ પાછી આવે તો એ પાંચમાં તું પણ ખરી. એટલો ભયંકર છે કે એ સંદેશાનો એક શબ્દ પણ અમે કાગળપર નથી લખ્યે. એની નોંધ પણ તારાથી નહીં રખાય. અમને તો મારી કુશામ યાદદાસ્તમાં શ્રદ્ધા છે. કહે કરીશ ને ? ”

“ એ કામને હું લાયક છું ? ”

“ અમને એમ લાગે છે. ”

“ જો મારી પાસે કરોડ જ લખેલો સંદેશો ન હોય તો શી રીતે જાહેર થાય ? ”

“ ઘણીએ રીતે. તારી પાછળ માથુસો મૂકે. ન્યુયોર્કમાં પણ તારી પાછળ તકેદારી રાખે. ”

“ અને એ જાહેર થાય તો કયાં પાંચના જન જોખમમાં આવે ? ”

“ ટામ કલાર્ક, સીન મેકડરમોટ, મેકમ, હું અને તું. ”

“ શાખાશ.”

“ ખરાબર પતી જરો નહીં ? તમને શું લાગે છે. બાપુ ? દરેક વર્ષે અમેરિકા જાય છે એવી હજારો છોડરીઓમાંની હું પણ એક હમણ. કોઈ પણ ખીજવાર મારા મામુ નહીં જુએ. ”

“ અમારી પણ એજ ધારણા છે. જે, હવે થોડી સિખામણ દઈ દઈ. કદિ કોઈને-કોઈ કહેતાં કોઈને પણ-તું શું કરવાની છે તે કહેતી નહીં. કામ પતી જાય પણ તારી પોતાની જુદિમાં વિશ્વાસ રાખજો. તારા સિવાય ખીજું કોઈજ નહીં જાણતું હોય તો તને પણ મનમાં આરામ રહેશે. તું અમેરિકા ગઈ છે એની ખબર પણ તારો સદેશો તું પહોંચાડી ન દે ત્યાં લગી બહુ યોગ્ય માણસનેજ આપજો. અને જે ખીજ વાત ખૂબ અગત્યની છે, હું ન લખું અને અહીં પાછા ફરવાનું ન કરું ત્યાં લગી પાછા આવવાનો પ્રયત્ન ન કરતી. કોઈ કાંઈ પણ કારણ આપે તેવે તું ત્યાંથી ખસતી નહીં. નોનો, જે અહીં કશું જણાઈ જરો તો અમને તરતજ ખબર મળશે અને તું તો ત્યાંજ સહીસલામત છે. ઘેર પાછા આવવાનું ખૂણખૂણું ન લખું ત્યાં લગી તારે ત્યાંજ રહેવાનું. તારા કામજોમાં પણ ખૂબ સાવચેત રહેજો. મારા તો બધાજ કામજો ઉપડે છે તે તું જાણે છે. ”

“ સે હવે હું સંદેશો અને જેને પહોંચાડવાનો છે તેનું નામ લખી નાંખું. બીજા કોઈને પણ નહીં આપવાનો, સમજી ? ”

નોનોએ હા ત્યાડી. બાપુ સંદેશો લખતા ગયા તેમ નોનો એ વાંચતી ગઈ.

“ સે હવે ગોખી નાંખ.” લખાણ પૂરું થયું એટલે બાપુએ કહ્યું. નોનો એક ચિત્તે વાંચતી હતી ત્યારે બાપુ મૂંગા મૂંગા બોલ કરતા હતા.

“ જુઓ સાંભળી જાઓ.” સંદેશો પાછો આપતાં નોનો બોલી.

“ હં. બરાબર છે. જો હવે સંભવ છે કે તને સંદેશાને લખતા સવાલ પૂછવામાં આવે.”

લગભગ એક કલાક બાપદિકરીએ પૂછી શકાય તેવા સવાલ અને તેના જવાબ ગોઠવવામાં આવ્યો.

“ સે હવે બોલી જા જોઈ.”

અને નોનો બોલી ગઈ. સંદેશાના કાગળને બાળતાં બાળતાં બાપુ હસી ઉઠ્યા. નોનોએ પણ હસવાનો ચત્ત કર્યો પણ એનાથી હસાયું નહીં. પછી તો બાપુએ એવા સંતોષપૂર્વક નોનોના સામું બોલું કે નોનોનું સ્વાભિમાન પણ જાગ્યું. અંતે નોનો હસી પડી.

“ જાગો જાગો મી. કોનોલી. વારંવાર ડાંઈ છોકરીઓ અમેરિકાથી તમને જમાવવા નથી આવતી. ” બાપુને ઢંઢોળતાં નોનો બોલી.

“ તું આવી ગઈ ? ” મને ખબર તો આપવી હતી ? ”

“ તમે તો મને એટલી રાહ જોવાની કે મારી તો ધીરજ ખૂટી અને તમને કશાજ ખબર ન દેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. પાછા આવવામાં ફેટલો આનંદ છે. ઉતાવળ કરો. મારે ફેટલું બધું કહેવાનું છે ! હું તો કુલી સમાતી નથી. ”

“ બે હવે તારી વાત કર. ” નાસ્તો કરવા બેસતાં બાપુએ કહ્યું.

“ મેં તમને કહ્યું તું બાપુ જોઈને બેનનને મેં તાર ક્યો હતો તે ? નોનોને કદાચ ન ઓળખે માટે મેં ‘કોનોલી’ની સહી કરી અને વહાણપર મને લેવાને ઝેની સાથે જીમ સારકીનને જોયો ત્યારે મને ખૂબ નવાઈ લાગી. ”

“ ઓહ ત્યારે તું એને મળી ? ”

“ હા, ” હસતાં નોનો બોલી “ પણ મને જોઈને તો એ નિરાશ થઈ ગયો. એને તો એમ કે તમે આવતા હો—અને તે પણ કંઠાનામાંથી બાગીને ! ”

“ ઓહો ! ”

“ હા. પછી તો બે દિવસ લગી સંદેશા..... ”

અધવચ્ચેથી અટકાવી બાપુ બોલ્યા : “ એ બધું પછી. બાકીનું જે કહેવાનું હોય તે કહે. ”

“ સારકીનને મારા આવવાનું કારણ મેં ન કહ્યું. તમેજ ના પાડી હતી ને ! એ ખૂબ ખીજાયો. મારે એને કહી દેવું પડ્યું કે

મને કશુંજ કોઇને પણ ન કહેવાના હુકમ મળ્યા છે. અને ઘેર જવાનો પણ હુકમ ન આવે ત્યાં સગી મારે ત્યાં જ રહેવાનું છે.”

“ ખૂબ આશંકિત છે વુ.”

“ હુ તો ખૂબ કટાણી ગણ. તમારા કાગળ આવે પણ પાછા આવવાની વાતનો ઈશારો સરખો પણ ન મળે. છેવટે એક કાગળમાં આવ્યું: “ તારી બાને વુ બહુ યાદ આવે છે ” “ તારી બા કહે છે કે ગમે તેવી ખરાબ હાલત હોય પણ વુ દૂર રહે એ ઠીક નથી.” અને પછી છેવટે તમે લખ્યું: “ બા તો વુ આવીશ નહીં ” ત્યાં સમી નહીં જ માને, માટે જલ્દીથી તૈયાર થઈને આવી જા.”

“ ચાલ મજા કરી આવી વુ. ચાલ હવે લીબટી હોલ પર જઈએ. થોડાક મિત્રોને ત્યાં આવવાનું મેં કહેવરાવી દીધું છે.”

નોનો લીબટી હોલ પર પહોંચી ત્યારે ખૂબ મોડું થયું હતું. શહેરી ઈળની કચેરી પાસેથી પસાર થતાં એણે બાપુનો અવાજ સાંભળ્યો અને તે ઝોરડામાં દાખલ થઈ. કારતુસોની પેટીઓ જમીન પર વેરાએલી પડી હતી. કાજળેલા અંગારા અને બળેલા લાકડાના ટૂકડા પણ સઘડી પાસે પડ્યા હતા. ઈળના કેટલાક માણસો એકઠા થયા હતા. કેટલાક હવામા હાથ વીંઝતા હતા. કેટલાક હાથ પર કુકો મારતા હતા અને કેટલાક મનમાં ને મનમાં બબડચા કરતાંતા. અદસર બાપુ સાથે વાત કરતો હતો.

“ માહેબ, મેકગોવને કહ્યું કે હોથવાળા કારતુસોમાંથી પાંચ હજાર પટા કોક સહીમલામત જગાએ મૂકી દેવાના છે. આ સઘડીનો કદિ ઉપયોગ થતો નથી એટલે અમે અહીંથી ઈટા ખસેડી ઈ ત્યાં કારતુસો ગોળવી દીધા. આરા ને એના સિવાય બીજા કોઇને

અબર નહતી. આજે જરા થંડી વિશેષ હતી. એટલે આ બધાને લાગ્યું કે અહીં દેવતા ચેતાવ્યો હોય તો સારું. તપાશે પણ મારું અને કામનું કામ પણ થશે. ચોડાંક લાકડાં લાવી એમણે આગ ચેતારી. હું પણ આવ્યો. કારતુસનો બધોજ ખ્યાલ હું ભૂલી ગયો હતો. પણ ત્યાં તો પૂંદા બળવાની મધ આતી. તરતજ મને કારતુસ યાદ આવ્યા અને મેં ચીસ પાડી. જો આગ લાગી મર્ધ હોત તો તો મકાન તારાજ થઈ જત. પણ આ બધા મધડી પાસે દોડી ગયા અને હાથ નાખી સઘડી બીંતમાંથી ખેંચી કાઢી. છટા ખમેડી દોધી. કારતુસ થંડા પડવા ઓરડામાં છટા કરી નાંખ્યા. ચોડાક મોડા પડયા હોત તો મારે થઈ જત.”

જાના સૈનિકો શાન્ત થયા હતા. બધા બાપુના ચહેરા સામું દીકી રહ્યા હતા.

“બધુંજ બચી ગયું ?” બાપુએ મંજીર નજરે બધું જોતાં કહ્યું.

“બધું જ સાહેબ.”

“ચાલો ઠીક થયું. નહીં તો કેટલાક સૈનિકો તો જરૂર જ સવારે કવાયતમાં મોડા પડત.” બાપુ સરિમત બોલ્યા. બધાજ હસી પડયા. દાઝયા હતા એમણે હાથ પર ફૂંકો મારવી શરૂ કરી.

નં ખર જમાં દાખલ થતાં નેનો બોલી:

“મેં ન્હોતું કહ્યું હું પાછી આવીશ ? આ આવી. સસ્તામાં એક બસ ટ્રેક્ટરની નીકળી અને હું અહીં આવી. ”

“એ તો ઠીક પણ અહીં કરવાની શું છે ? ટ્રેક્ટર ક્યારે ઉપડે છે પાછી ? ”

“સાડા સાતે. પણ હું પાછી નથી જવાની. ”

“એમ ? ત્યારે તો મોઢું પડી જશે. ” બાપુ હસતા હતા.

“એમ ને ! ખબર છે લામખનો એક દોસ્ત છે એ મારી ટીકીટ પર સહી લઈ આવશે. એટલે કાલ સુધી રહેવાની છૂટ મળશે. અહીં જોવા જેવું બધું હું જોવાની છું. ”

“તો તો તું મને નહીં મળે. ”

“પણ તમે મને મળશો ને ! બીજે જોવાનું છે એના કરતાં તો અહીં ઘણું બધું છે. ”

ચહેરી સૈનિક દળનો એક ઐનિક બંદુક સાથે દાખલ થયો અને સલામ કરી, બંદુક બાપુને આપી હોતો રહ્યો.

“ સાહેબ, આ ચાલશે ? ”

બાપુએ બંદુક જોઈ. ખસા પર હિપાડી જોઈ. પડખાભેર ઉસટાવીને દેખી. અને સંગીન હિઠાવી પાછું મૂળ જગાએ મૂક્યું.

“ સરસ. આ કેમ કરીને ક્યું ? ”

“ આ ફેન્ય બનાવટનાં સંગીન છે. ગયે અઢવાડિયે પાડેલી ધાડમાથી મળ્યાં હતાં. ”

“ હું તો ધારતો હતો કે કે બધેએસતાં નહીં આવે. ”

“ મરદાર સાહેબ, એ કાઈ બધે એસતાં આવતાં નહીં. પણ અમે અહીં આ કાનસ મારી. સહેજ સધાઈથી મૂકી દીધું તો બરાબર બેસી ગયું. બરાબર દેખાતું ન હતું માટે ચાર આંગળ કાનસ મારી દીધી. અને પછી અહીં આપની પાસે લાવ્યો. ”

“ જર્મન બંદુક અને ફેન્ય સંગીન ! આપણે પણ અજબ માણસો છીએ. યુરોપના બધા જ રાજદારીઓને આપણે મહાત્ કયો ! જર્મન અને ફેન્ય હથિધારોતું આવું એકીકરણ તો એક જ ધ્યેય માટે થઈ શકે. ” બાપુએ સંતોષ વ્યક્ત કર્યો.

સૈનિકને બંદુક પાછી આપી. સૈનિકનો હરખ માતો નહતો :
“ ત્યારે આ મુજબ જ બાકીનાં સંગીન બેસાડી દઈએ, સરદાર ? ”

“ હા. ”

સૈનિક સલામ કરીને ગયો.

“ સાઈ કામ બતાવી દીધું. હવે આખોએ વખત કાનસ સંગીન કાપ કાપ કયો કરશે. ” નોનો બોલી.

“ બહાદરીઆ છે, નોનો. ”

“ અરે અદ્ભૂત છે. ”

“ નોનો, એમના જેવા વફાદાર અને સાચા માણસો મળવા મુશ્કેલ છે. નિશ્ચય, હિંમત, સાહસ, ખૂમારી.....”

“ દૂકામાં અદ્ભૂત. ” નોનો હસી પડી.

“ એમ જ. કોઈ પણ આથી સારા માણસોની અપેક્ષા રાખી ન શકે. નોનો, આ હસી કાઢવા જેવી વાત નથી. આ ગંભીર માત છે. જવાબદારીનો પણ ખ્યાલ રાખવાનો છે. ”

“ હું એ જૂલી નથી બાપુ, પણ મને જરા હસવા તો થી. ડબ્લીનમાં મળતો આનંદ આત્માને બહુ આરામ આપે છે ! ગંભીર તો રહેવું જ પડે છે ને બેલકારટમાં ! ”

“ હું તો આ બધાનો અર્થ તું વિસારી ન દે એટલું જ કહેતો હતો. ’

એ જ વખતે એક શામળો, સેજ ખૂંધો પણ ચપળ દેખાતો અફસર અંદર આવ્યો. બાપુને મક્કામ કરી એ બોલ્યો :

“ સરદાર, મારે થોડી ગળા જોખએ છે. ફેટલીક મોટીઓ (બંદૂકો) મળી શકે તો તપાસ કરવા જવું છે. ”

“ ફતેહ કરો. ” બાપુ બોલ્યા. અફસર બારણા આગળ પહોંચ્યો ત્યાં બાપુએ ફરીથી કહ્યું : “ જો જો, આ વખતે પણ નેતરની જ ન લાવતા. ”

અફસર સખેદ થોડું દસ્તરે અને તરતજ બારણા બહાર ચાલ્યો ગયો.

“ શી મજાક છે આ ? ” નોનોએ પૂછ્યું.

બાપુ અડખડાટ હસી પડ્યા : “ તે પેલા નવા ગફાક દળની વાત લાગી છે ? ”

“ હા. ”

“ ગામમાં એ લોક બંદુકો લઇને કુચ કરે છે. આપણા સૈનિકોને એમની અદેખાઈ આવી. એમને થયું કે એ બંદુકો અમારી (આપણા સૈનિકોની) પામે હોવી જોઈએ. એટલે કેટલાકે રક્ષણ દળના સૈનિકોનો પીછો લીધો-બંદુકો ક્યાં મૂકી રાખે છે એ જોવા. કેટલેક કેટલાકે ધાડ પાડી, પણ બંદુકો ન મળી. છેવટે બંદુકો રાખવાની જગાની ભાજ મળી. આપણા દળે એના ઉપર ધાડ પાડવાની પરવાનગી માંગી. અર્થાં બાદ દળ તરફથીજ ધાડની યોજના કરવાનું નક્કી થયું. હકમ વિના કોઈએ ધાડ પાડવી નહીં એમ પણ ઠરાવ્યું. સનિવારે રાત્રે દળના સૈનિકોને બેગા કર્યો અને બે ટૂંકડીઓ પાડી બંધ હકમ આપી મોકલી દીધા. અમુક જગાએ બધા માણસોને બેગા કર્યો પછી જ હકમ જોવાના હતા. બધું બરાબર પાર ઉતર્યું. જગા પર પહોંચ્યા એમણે પહેરેગીરને કદ ક્યોં અને બંદુકો રાખવાની જગાએ પહોંચ્યા. બધી બંદુકો પડી હતી. દરેકે ઉપાડવા માંડી. પણ બંદુકો તો નેતરની બનાવેલી હતી. નાળી ને જામમરી બધું માથા જેવુંજ ! પણ આબાદ બનાવટ હતી. તમે હાથમાં લ્યો નહીં ત્યાં લગી તમને ખબર જ ન પડે ! થોડીક અહીં લઈ આવ્યા. ધાડનું પરિણામ જાણ્યું ત્યારે દળના સૈનિકોની હાલત જોવા જેવી હતી. ‘નેતર’ એટલા જ શબ્દો કોઈ સૈનિકને કહી જો ને ! અને પછી એમનાં મોં જોઈ લે. જાણે કોઈએ કાંસો નાંખ્યો હોય ! ”

“ હવે છાપાનું શું કરશો ? આ પ્રતિબદ્ધ તમે સહન નથી જ કરવાના એટલું તો હું માનું છું, પણ હવે કરશો શું ? ”

“ થોડીક યોજના કરી છે, નોનો. ”

“ મને ખાત્રી હતી. ”

“ જે છાપું બધે જ કરવામા આવશે એ છાપવા વારંવાર છાપખાનાંઓને કહેવું એ અન્યાયકારી છે. વેસ્ટની મરજી છે પોતાને ત્યાં છાપવાનું ચાલુ રાખવાની; પણ લસ્કરી સીપાહીઓએ કેટલીએ વાર એનું છાપખાનું તોડી નાંખ્યું. એનો ધંધો એમ લૂંટાવી દેવો એ ઠીક નથી. ”

નોનોએ હા બણી.

“ એટલે હું એક છાપખાનું ખરીદવાના વિચારમા છું. અહીં સીબરી હોલમા જ ગોઠવી દઈશું અને દિવસ રાત હથિયાર સહિત પહેરો રાખીશું. અહીં ધાડ પાડતા પહેલાં અને સીધી લડાઈ નોતરતાં પહેલાં એ લોક એ વાર વિચાર કરશે. ”

“ એ ખરૂં, પણ હવે તો લસ્કરને અમુક વસ્તુ નથી ગમતી માટે તમારા છાપામાં કોરી જગા તો નહીં મૂકવામાં આવે ને ? ”

“ એ તો બેવડો લાભ છે. ” સસ્મિત બાપુએ કહ્યું.

“ ક્યારથી શરૂ થશે છાપુ ? ”

“ થોડાક અડવાડિયા લાગશે. ”

“ હું તો ખૂબ ઇતેજાર છું, એને માટે. ”

ગયું પછી પણ કહે “ચાલોને પોલીસને ચોડીક કસરત કરાવીએ; અને એ હોક તો ચાલ્યા. આખા શહેરની આબુઆબુ ચકકર લગાવ્યા. ધમેટ હોલમાં એમને નાસ્તો મળ્યો. પ્યારીએ ઉઘાડી સૈનિકોએ બહાર થંડીમાં ફુજતા પોલીસોને ગરમાગરમ ચદાના કપ બતાવી એમની ઠેકડી કરી. છેક ■ વાગે લીનટ્રી હોલ પાછા આવ્યા. હજુએ પેલા કંગાલ ઠાંડે થીજી ગએલા પોલીસોની એમને યાદ આવે છે અને બધા ખડખડાટ હસી દે છે.”

“ભારે નવાઈની વાત !” નોનો હસતાં હસતાં બોલી “ખિચારા-એને કશી ગમ જ ન પડી !”

“એ તો અમારી ચોજના છે.”

“આમ બહાર જતા બધા હથિયારબધ હોય છે ?”

“કોઈક વાર”

“બધું એક ઠેકાણે તો સંધરી નથી રખતા ને ?”

“હોય ? એવી મૂખોઈ થતી હશે ? એક જ વાર બધું પોલીસને હાથ આપી દેવાતું હશે ? દરેક સૈનિકને માથે પોતાની બંદૂક અને કારતુસ સાચવવાની જવાબદારી છે.”

“દરેકને ?”

“એકએકને, અને સૌ કોઈ પોતાના જાનના જોખમે પણ એનું રક્ષણ કરવા તૈયાર છે. સૈનિક ફળી બંદૂકો છીનવી લેવી એ બચ્ચાના ખેલ નથી.”

“અહમૂત છે” નોનો હસતી હસતી કોટડી બહાર ગઈ.

નવું છાપું ‘વર્ડ્સ’ રીપબ્લીક ” આજે બહાર પડવાનું હતું, એમ બાપુએ લખ્યું હતું. નોનો તો ક્યારની એના છાપું લઈને ધરે

આવે એની પ્રતીક્ષા કરતી હતી. નવા છાપામાં બાપુ શું લખશે? જુના છાપામાં તો, સરકારે બધ કરાવ્યું તે પહેલાં, કામદારોની લડત અને આયર્લેન્ડની લડત જુદાં નથી એમ જણાવ્યું હતું. 'આયરીશ પ્રજા અને આયર્લેન્ડ વચ્ચે એમણે બેદ નહોતો પાડ્યો. આયરીશ પ્રજા સિવાયના આયર્લેન્ડમાં મને રસ નથી. એનો મારે માટે અર્થ નથી.' એવું યાદ કરી કરીને નોનોએ બાપુના સિદ્ધાંતોનો ખ્યાલ કર્યો: 'અન્યાય સામે હંમેશાં લડો. અને એ અન્યાય દૂર કરવા માટે થતી ક્રાન્તિ સાર્થક છે એમ સાબીત કરો.' કેટલીક વાર એમણે કહ્યું હતું: 'અસંતોષ તો આશિર્વાદ છે. અન્યાય મામેનો તિરસ્કાર અને અસંતોષ એ દેવી શક્તિનો આવિર્ભાવ છે. આત્માવિહાણા ગૂલામને આઝાદ માનવી બનાવનારી એ અદ્ભૂત શક્તિ છે.'

જુના પત્રમાં બળવાખોરને બળવો કરવાનું આમંત્રણ હતું. શત્રુ સામે બાથ બીડવાનું પ્રેરણાદન હતું. દિમતભરી હમદદી હતી. નોનોને એ દિવસ યાદ આવ્યો કે બપોરે લીબર્ટી હોલમાં એ 'આયરીશ વર્કર'ની જુની કાઠસો ન વાંચી શકાએલા લેખો માટે ઉચલાવતી હતી. દમન દેડળ ન હાથી શકાએલ લેખોના વિરોધમાં કોરી રખાએલી જગામાં કંઈ આગ સળગતી હશે એ નોનોથી ન જણી શકાય. નોનોના મનમાં આ ખેદ રહ્યો હતો.

“અંગ્રેજ મગકાગને ગરદની ધરતી વિશ્વની દિલચાલ ને તેમને મન કાષ્ઠમગની ગ્યાપિત મરકારની વિશ્વની દિલચાલ છે તેના નિયત્રણ માટે આધાગ્ય કાલુની અદાલતોથી સતોષ ન થયે. એટલે એમણે એ અદાલતોની હકુમત ગદ ઠરતો અને લશ્કરી અદાલતોની ગ્યાપના કંગો એક કાયદો પાર્લામેન્ટમા પસાગ કર્યો આ લશ્કરી અદાલતને ફામીની પણ મળ કરવાના હકક મળ્યા અગ્ર-લેખમા આ વિષે ધ્યારો હતો અને મત્તાવાળાએને ચેતવણી આપી હતી નાગરિક ગ્વાતઅનો દોગ એમણે ફર કર્યો તો તેના પહેલા પરિણામ રૂપે આયર્લેન્ડમા ક્રાન્તિકાગક ચળવળ પુનર્જીવિત થશે એવી એમા ચેતવણી હતી આ અગ્રલેખને લીધે જ છાપુ બધે થયુ પણ અડતાલીસ કલાકમા તો અમેનેખ ળાપેલું એકગ પાનાનું અખબાર પ્રગ થયુ અને ડબ્લીનની ગેરીએ ગેરીએ વેચાયુ ”

“એકાદેક પણ તમારી પામે છે ? મને વાચવા આપો ”

કામળોના દગલામાથી બાપુએ એક નકલ કાઢી અને નોનોને આપી

“ યાદગીરી તરીકે ગળી મૂકજો ”

નવુ છાપુ હાથ લાગે તે પહેલા એ અગ્રલેખ વાંચી જવાની નોનોને ધ્વિજા થઈ બાપુનો શેષ એ મમજી શખી અને બ્યા રોષે ખૂસ્લા પકકારતુ સ્વરૂપ કીધુ તેણે જોયું ત્યારે એને ઉંચા અવાજે વાંચવાની ફરજ પડી

‘ ગ્વાધીનતા અને બ્રિટિશ માત્રાભ્ય બન્ને આયર્લેન્ડની ધરતી પર એક સાથે નહી રહી શકે એવા નિર્ણય પહોચેલા આયર્લેન્ડના ઉમદામા ઉમદા તત્ત્વને ક્રાન્તિની બાબુએ દર્જેનું તે દિવસે આપણે જોયું

“ બધારણના બુરખાએ અને નાગરિક સ્વાતંત્ર્યની ચશમપોશીએ આજે રાષ્ટ્રહિતની કેટલીએ હિલચાલને પાંગળી બનાવી મૂકી છે; અને જેમ રોજ મેળવવા માટે વખાણાએલા ખૂલ્લા કરારે કામદારની નજર આગળ એની ગૂલામીને દાંડી દીધી છે તેવી જ રીતે બધારણવાદના ઝેરની અસર હેઠળ આયર્લેન્ડના કેટલાય રાષ્ટ્રહિતનાં કામ ગૂંગળાઇ ગયાં છે. એક જ વાર ! એક જ વાર સરકાર આ બુરખો હાવી દે ! એક જ વાર ! એક જ વાર સરકાર નાગરિક સ્વાતંત્ર્યની કૂર મસ્કરીનું આ પાખડ દૂર કરી દે. અને આખા આયર્લેન્ડમાં આ કાળમાં કદિ દેખાયું નથી એવું આયરીશ સ્વાધીનતાના ક્રાન્તિકારક જુસ્સાનું મોજીલું એને જોવા મળશે.

“ ક્રાન્તિ ? બળવો ? હા. આ અતિ નિંબ યુદ્ધમાં આયર્લેન્ડની ભાગીદારી વિરુદ્ધ પોતાનો અવાજ સંભળાવતાં, મૃત્યુને વરેલા પહેલા આયરીશ સ્ત્રી કે પુરુષની સમાધિમાંથી આયરીશ ક્રાન્તિનો આત્મા જન્મે જાગશે.

“ સ્વાધીનતા ખાતર જન ગૂમાવનારની સમાધિમાં જ આઝાદીનાં બી જન્મે છે.

“ પવન એને દૂર દૂર લઈ જાય છે અને હમ્મરો નવી જગાએ એની કુંપળો ફૂટે છે.

“ અમારી નીતિ સ્પષ્ટ છે. અમારી રીત જગત્સર છે. અમારી આઝાદી લૂંટવાનો તમે યત્ન કરો તો અમે તમારા સામ્રાજ્યવાદી દલયખાનામાં હવામ્મચતી અમાગી જીવાનીને બચાવવા તમારી ‘બરતી’ની હલચલના બૂકકા દર્જી દઈશું. તમારી સામ્રાજ્યની મુરાદ ઉપેડીને ફેંકી દઈશું. અમારા પર પ્રદાર કરશો, અમને કેદ કરશો કે અમારાં ખૂન કરશો તો આયર્લેન્ડમાં એક એવી ઝલક આવશે જે તમારી

આશા અને અભિલાષાઓને જમીનદોસ્ત કરી મૂકશે, અને એક એવા બળને જન્મ દેશે જે તમારી શત્રુધડી નજીક લાવશે.

“અમારો તમને પકડાર છે ! તમારાથી થાય તે કરો !”

“છાપું બધ જ થાય ને !” નોનો મનમાં બળડી. બીજા કોઈ પણ પત્રની આટલી હિંમત નહોતી. કોઈપણ પત્ર ક્રાન્તિનો જ્વળ આમ ખૂલ્લી રીતે ફરકાવવું નહતું. દૂશ્મનને આવો ખૂલ્લો પકાર દેવાની પણ કોઈની તાકાદ ન હતી.

એટલામાં એના આવી.

“છાપું લાવી ?” બારણું ખોલતાં જ નોનોએ પૂછ્યું.

“હા. હા.”

છાપું ભેટી નોનો દીવા નીચે ઉભી.

“એજ ! એજ !” આ લેખનો છેલ્લો ફકરો ભેંધને નોનો બોલી.

“ઉપટે તો કોઈ પણ દેશની આઝાદીનું માપ તે દેશના નીચલા ઘરની પ્રજાની આઝાદીથી જ નીકળી શકશે. એ વર્ગની, જીવન સંઘામની તરછી, આખાએ દેશની સરકારિતામાં વધારો કરે છે, ભયારેભયારે એ વર્ગને દુઃખની ખાઈમાં ગમડવું પડે છે ત્યારે આખાએ દેશની નીતિ અને સરકાર પણ તળીએ બેસે છે. બલે ને એની મરકરી થાય ! બલે ને એની હિંમેદા થાય ! બલે ને એની નિંદા થાય ! પણ પેલો અંતરથી સમસમતો જોદોનો કામદાર એ દરેકને એતવણી દે છે કે આ અપૂર્ણ, એકતરફી સંસ્કૃતિ વિનાશ પામવાની છે. ગૂલામની ભયૂત અસ્મિતા આગળ ગૂલામીનો નાશ જ થવાનો છે.

“એ ગૂલામની ભયૂતિ સાધવી, એ ભયૂતિનાં બીજ ફોડવું અને

ક્રાન્તિમાં પાંગરે એ માટે છૂટે હાથે વેરવાં, એ ક્રાન્તિનો અર્થ સ-
મજાવવો, અને અંતમાં એ ક્રાન્તિની સફળતા નિશ્ચિત કરવી, એ “ વર્કર્સ
રીપબ્લીક ’નો આદર્શ છે. “ રીપબ્લીક ’ના એક એક શબ્દ પાછળ
એ મદત્વાકાંક્ષાના ધબકારા છે. ”

“ આને તો એમનાથી નહીં જ દબાવી દેવાય ! દબાવા તો આવે !
આમે છે સૈનિક ફળની બુંદો. ” નોનો આનંદમાં હતી.

પુણે ટોનની જયન્તિ હતી. બેલફાસ્ટની ક્ષિઆનાએ મેકઆર્ટના ક્રિસ્તા પગ કુચ કરવાનો, બાપણ અને સભાનો કમ ગોઠવ્યો હતો.

'હાલમાં હેત્રી જોય મેકફેકનને જે જગાએ ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યો હતો તે જગા કુચના માર્ગમાં જ હતી. જે વખતે બેલફાસ્ટ આઝાદીની લડતનું કેન્દ્ર હતું તે વખતના ઐતિહાસિક યાદગીરીવાળાં મકાનો પછુ રસ્તામાં આવતાં. પુણે ટોન હેત્રીને જે જગાએ 'સંયુક્ત આયમેડવાસી'ની પ્રતિષ્ઠા લેવરાવી હતી તે ગુફામાં પછુ કુચ કરતાં જવાનું હતું. હાલના બળવા પછી કેટલાક આ ગુફામાં છૂપાએલા પછુ ખરા ગુફાની આસપાસનાં હિંચા ચઢાણ ચઢીને દેવીની બહેન મેરી એમને ખોગક અને ખખર પહોંચાડતી.

સભામાં ઍર્નેસ્ટ બ્લીધે બાપણ આપ્યું. મેકઆર્ટના ક્રિસ્તા આગળ કુચ પહોંચી ત્યારે એણે બૂનકાળની યાદ દેવરાવી. 'સંયુક્ત આયમેડવાસી'ના પ્યેયનો પરિચય કરાવ્યો. આગળ એજ ઉદ્દેશ સારૂ વેઠવી પડતી યાતનાઓનો ચિતાર આપ્યો. પુણે ટોનના સિદ્ધાનો સાથેની એકદિલી જાહેર કરવા આજે આખા અયર્થેડમાં આ દિન ઉજવાય છે એની સભાને યાદ અપાવી. અને અતે એ સિદ્ધાંતને

મંજુર રાખીને આપર્લેન્ડની લડત માટે અમે હરહમ્મેશ લડીશું અને આપર્લેન્ડને આઝાદી નહીં મળે ત્યાં લગી જાંપીશું નહીં એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાયી.

‘ફિઆના’એ જમણે હાથ ઉંચે કરી પ્રતિજ્ઞાનો એક એક શબ્દ ઉચ્ચારી પ્રતિજ્ઞા લીધી.

ઉત્તરના ત્રણ સૈનિકો ભરતી વિરહની હિલચાલ ચલાવવાના ગૂંહા બદલ કેદખાને ગયા હતા. ડેનીસ મેકકુલક, હર્બર્ટ પીમ, અને અર્નેસ્ટ બ્લોધને તેમના ‘રાજકોહ’ના કામ બદલ જીલ્લો છોડી જવાના હુકમ લશ્કરી અદાલત તરફથી મળ્યા. એમણે એ હુકમનો અનાદર કર્યો અને બદલામાં એમને ત્રણ મહિનાની સજા મળી. આપર્લેન્ડની ખીજ જેલોમાં પણ આવા કેદીઓ હતા. બીજાં જેલખાનાંમાંથી મળતા કાગળોથી જ નોનોને સંતોષ માનવાનો હતો, પણ બેલફાસ્ટમાં તો એ મુલાકાત લઈ શકતી.

આજે એ અર્નેસ્ટ બ્લોધની મુલાકાતે જવાની હતી. લોખંડી ખીલાવાળા એ તોતીંગ દરવાજા બહાર નોનો ઉભી રહી. કદિ પણ આવા દરવાજાની પાછળ પૂરવાની પોતાની હિંમત ચાલશે કે કેમ એ નોનો વિચારતી હતી.

“કેમ શું કામ છે?” નાનકડી જાગી ઉઠાડતાં દરવાને પૂછ્યું.

“અર્નેસ્ટ બ્લોધની મુલાકાત લેવી છે.” નોનોએ જવાબ આપ્યો.

“અંદર આવો.”

નોનો ઘખલ ચઢી. દરવાજાના કચુડાટથી અને બારે લાંબી કુચી-ઓના ખખડાટથી નોનો મૂંઝાઈ.

“કોની મુલાકાત લેવાની છે?” દ્વિતરમાં કાગળ ઉડાવી ખડિ-વામાં દલમ બોળનાં દરવાને પૂછ્યું.

“ અર્નેસ્ટ બ્લીધની. ”

“ તમારું નામ અને ઠેકાણું ? ”

નોનોએ એ લખાવ્યાં અને દરવાને ખૂબ પ્રયત્નપૂર્વક એ લખ્યાં
“ સગાં છો ? ”

“ ના. ખાલી ઓળખાણ. ”

ટેલીફોનથી દરવાને મુલાકાતની ખબર આપી અને કાગળ પરથી નોનો પર અને નોનો પરથી કાગળ પર નજર ફેરવતાં મેજ પાસે ઉભો રહ્યો. ખુબ થોભણું પડ્યું હોય એમ નોનોને લાગ્યું. છેવટે કાંઈ પગલાંનો અવાજ આવ્યો. દરવાન કાગળ લઈ એ બાજુએ ગયો. થોડી વારમાં એ પાછો આવ્યો. આવતાં આવતાં એ ‘દિઆના’નું એક ગીત સીડીમાં બજાવતો હતો.

નોનોને આથી નવાઈ લાગી. કેદખાનાનો દરવાન આવું ‘રાજકોહી’ ગીત ગાય ! અને એ પણ એ વખતે કે ન્યારે એ ગીતના આદેશને અમલમાં મૂકનાર કેદી પર પહેરો ભરતો હોય ! એના ધ્યાન પર આવતું લાવવામાં આવે તો ! એને પણ નવાઈ લાગે ખરી ?

બીજો એક ‘વૉડર’ બારણા આગળ આવ્યો.

“ અર્નેસ્ટ બ્લીધની મુલાકાતે કોણ આવ્યું છે ? ”

દરવાને નોનો તરફ આગળી આંખી કહ્યું : ‘ અંદર જાઓ. ’
‘ વૉડર ’ નોનોને લઈ કેદખાનામાં ગયો. કોટડીઓની એક લાંબી કતાર આગળ ઉભા રહી એક કોટડી ઉઘાડી નોનોને એમાં બેસવા કહ્યું : “ અહીં બેસો. હમણાં આવશે. ” નોનોએ આજુબાજુ નજર નાંખી. કોટડી નહાવણીઆ કરતાં જરાય મોટી ન હતી. ઝીણા તારની મજબૂત ગૂંથેલી જાળા બારણા સામે જ હતી. બારી આગળ જઈ નોનોએ નજર નાંખી તો સાચી બાજુએ પણ એવી જ જાળાઓની

હારમાળા નજરે પડી. સામેની બારીએ અર્નેસ્ટ આવીને ઉભો. વોર્ડર અર્નેસ્ટની પાછળ પાછળ આંટા દેવા લાગ્યો. વાત શરૂ થઈ. તે સાંભળતો કે ધ્યાન દેતો ન હોવા છતાં વોર્ડરની હાજરીથી એમની વાતમાં દેખીતો વિસ્તેષ પડતો. થોડાક આછકલા સમાચાર, ઝોળખીતાઓના ખબર, અને કેદખાનાના જીવનની થોડીક વિગત વિષે વાત થઈ. અચાનક જ અર્નેસ્ટે પૂછ્યું : “ સાંભળ્યું છે કે અમારા જ ગૂંહા માટે આર્થર ડુને પણ અહીં જ મોકલવાના છે ? ”

“ આઠઆઠસાં વર્ષો થયાં જે કામ તે કરી રહ્યો છે તે માટે જ સજા થઈ એટલે એને પણ આશ્ચર્ય થયું હશે. ” નોનોએ હસીને કહ્યું.

આર્થર ડુને કદર કેયોલીકવિરોધી હતો. દર રવિવારે એ કર્ટમ હાઉસના પગથીઆ ઉપર જાહેર સભા ભરતો અને કેયોલીક વિરુદ્ધ ઝેરીલા અને કેટલીક વાર અશિષ્ટ હુમલા પણ કરતો. બાપણુ વખતે એ તરખીઓ કાઢતો, કુમારી મેરીની નાનકડી મૂર્તિઓ કાઢતો અને પોતાના ડંખીલા બાપણુથી લોકને હસાવતો અને તેમની સહાનુભૂતિ મેળવતો.

રંગરૂટની ભરતી માટે કાઢેલી પત્રિકાઓમાં એકમાં ‘ કેયોલીક બેદજીયમને યાદ કરો ’ એવો પોકાર હતો. કેયોલીક આપરીશ પ્રજાની લાગણી ઉસ્કેરવા માટે આ પોકાર યોગ્યજ હતો એમ સત્તાધીશોનું માનવું હતું. અને એટલેજ આખા દેશમાં છૂટે હાથે આ પત્રિકા એમણે વેરી હતી. પણ ઇશાન ખૂણે વચ્ચતા ઓરેન્જવાસીઓને અને તેમના કેયોલીક માટેના તિગ્રકારને આ લોક વિમરી ગયા. પત્રિકા વહેંચાઈ અને આર્થર ડુને વક્તાદાર ઓરેન્જવાસીઓને ભરતી થવાની ના ફરમાવી—કેયોલીક બેદજીયમને બચાવવા પ્રોટેસ્ટન્ટ ઓરેન્જવાસી નાથ ! પણ આ તો ‘ રાંગરૂટ ’ થયો અને ભરતીનું કામ

કરનાર સત્તાવાળાઓએ પોતાની નિષ્પક્ષતાતતાનો પૂરાવો આપવા આર્યરને ભરતીનો વિરોધ કરવા બદલ ત્રણ માસની સજા ફરમાવી.

‘વાડર’ આ બન્નેને આર્યરની વાત કરતાં સાંભળી રહ્યો. કોણ જાણે કેમ એને લાગતું હતું કે આર્યરને જોઈએ એટલી સજા થઈ ન હતી !

ઓડોનાવન રોસાની રમસાનયાત્રામાં જોડાવા એકઠા યતા સૈનિક છળને નોનો અને બાપુ લીબટી હોલની બારીએથી જોઈ રહ્યા.

“એમને ગણવેશમાં જોવા મને ખૂબ ગમે છે બાપુ. એમનો ઘેરો લીલો રંગ સ્વયંસેવકોના ગણવેશના લીલા રંગ કરતાં કેવો મઝાનો લાગે છે ! અને એમની વાંકી મૂકવાની ટોપી ! જાણે એમને માટેજ ન બનાવી હોય ? બીજી બધી લશ્કરી ટોપીઓ નકામની થાત; નહીં બાપુ ?” નોનોએ બાપુ તરફ દળતાં પૂછ્યું.

બાપુ સહેજ હસ્યા: “એ પસંદગીમાં મેં પણ કાંક ક્યું છે.”

“ફક્ક લાગે છે નહીં ?” નોનો બોલી ઉઠી: “મોઢામાં મોઢાથી કે ધરડામાં ધરડાથી માંડીને જીવાન કે ન્હાનકડા સૈનિકમાં પણ કાંક એવી સ્થિતતા લાગે છે કે એ લશ્કરી જીવાનો છે એમ કાઠિને કળાયજ નહીં. અને દરેકમાં વીરતા છે એમ પણ પૂરૂં જણાઈ આવે છે. સ્વયંસેવકોમાં તમને એ નહીં મળે.”

“ મારી પાસે ગણુવેશ જ નથી.”

“ પણ કેમ નથી ? ગણુવેશમાં તો તમે શોભશો. આમ એવા ટટાર છો અને ખભા પણ એટલા પહોળા છે કે ગણુવેશમાં તમે દીપી ઊઠો.”

“ વાહ ! વાહ ! ”

“ ના, એમ નહીં. પણ બાપુ તમારે ગણુવેશ પહેરવો જોઈએ. તમારો આ વાદળી ડગલો અને કાળી ટોપી ચહેરી સૈનિકદળના સેનાપતિને હાજતા નથી.”

“ હાજે કે ન હાજે પણ ચલાવવા જ પડશે.”

“ ત્યારે તો વખત આવે તમે ગણુવેશ પહેરવાના હશે. એમ જ ને ? ”

“ બરાબર. તું સરઘસમાં જામ જ નોનો ? ”

“ ના, ના, હું બાપુ. સરઘસમાં જોડાવા કરતાં ઉભા ઉભા સરઘસ જોવામાં મને મજા પડે છે. આખા દેશમાંથી આવેલા સૈનિકોને ટટાર ડોકે ચાલતા મારે જોવા છે. આયર્લેન્ડનું લશ્કર ! હું તો વહેલી જઈને ડાકઘર આગળ જગા રોકી લઈશ. બાપુ ! જુઓ

તેજ પ્રજાને હાવી જોઈએ. અને જે પ્રજાએ સ્વાધીન થવાનો અને હરએક ભોગે સ્વાધીનતા જાળવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તે પ્રજાની આઝાદી ખૂટવી લેવાની બીજી કોઈ પ્રજાની તાકાદ નથી. આઝાદી એ જીવન કરતાં પણ કિંમતી છે. શહેરીજનની ખાસ ફરજ છે કે પરદેશી આક્રમણની સાથેસાથ દેશમાં જ ચાલતા સામાજિક આક્રમણ સહામે ખૂઝવું આ કાળેની તાલીમનો એક જ અર્થ હોઈ શકે: આયર્લેન્ડની અસ્મિતામાં શ્રદ્ધા પ્રગટ કરવા સાથે આયર્લેન્ડના શ્રમ-જીવી વર્ગમાં આયર્લેન્ડની આઝાદી મેળવવાની શક્તિ કેળવવી.

આ પછી ફક્ત છૂટકા અને શહેરી સૈનિક દળ ચાલી નીકળ્યું. નોનો પણ ઝડપભેર જઈ પોતાના સ્થાનકે ઉભી રહી. સરઘસને આગળ વધતાં નોનો જોઈ રહી, જોતાં જોતાં જ એને એક બીજી સ્મશાનમાત્રા યાદ આવી. ત્રણ વર્ષ ઉપર આ જ સડક ઉપરથી એ સ્મશાનમાત્રા પણ નીકળી હતી. પણ એમાં અને આમાં કેટલો ફેર! એમાં વ્યવસ્થા ન'તી. ઉત્સાહ ન'તો. ઉમંગ ન'તો. થાક, ખેદ, હતાશા એમનાં અહોર પડે હતાં. તાલીમનો અભાવ દેખીતો તરવરતો.

આજની સ્મશાનમાત્રા એથી જૂદી હતી. આયર્લેન્ડના તાલીમખંડ સિપાહીઓ, તેમનામાં ગ્રેરથા રેડનાર અને તેમની શ્રદ્ધા અતૂટ રાખનાર વીરની પાઞ્જ ખુમારી સાથે ચાલતા. એમણે પોતાની હાજરીથી જ એના સિદ્ધાંત સાથે પોતાની સહમતિ જણાવી ને મૃત્યુની અંતિમ પણ લગી એના આદેશ પાળવાની પોતાની તૈયારી બતાવી.

ત્રેક્ષકોમાં પણ દેખીતો પડ્યો હતો. આયર્લેન્ડનું સૈન્ય કે સશસ્ત્ર લશ્કર એ હવે આશ્ચર્ય અને વિમાસણનો સવાલ નહતો. એ તો હવે સ્વીકારેલી હકિકત હતી.

! પેલો થોમસ મેકડોનાય, એ અદસરે છે. અને બીજા અદસરો

ડાલી, અને પેલા ઓ'શહેલી: એ વાત પૂરવાર કરતી હતી કે આ સૈન્યના સૈનિકો એ બાણીતા અને આદર પામતા દેશપ્રેમીઓ હતા. એમનાં નામ અને કામ ધરગથ્ય બન્યાં હતાં. ટૂંકા ગાળામાં જ કેટલું પરિવર્તન !

સરખસ ચાલી ગયું એટલે નોનો પાછી લીખટી હોલ પર આવી અને સૂના સૂના લાગતા પગથીઆ પર બેઠી. થોડાક જ કલાક પહેલાં બાપુએ એ જગાએ જે કહ્યું હતું તે યાદ કરવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો પણ નિષ્ફળ ગઈ. છૂટકચૂટક યાદ આવતા શબ્દો શ્રોતાઓના મનમાં સળવળાટ કરી મૂકે એવા ધગધગતા અને અસીમ શ્રદ્ધાની છાપ વહતા શબ્દો આગળ કેવા ફિક્કા અને નિસ્તેજ લાગતા હતા !

વખત ગાળવા એણે ઓ'ડોનાવન શેસાના સ્મરણમાં નીકળેલી પુરતિકાનાં પાનાં ઉથલાવવા માંડ્યાં અને અચાનક જ એક લેખ આગળ અટકી. લેખનું મથાળું હતું: “શા માટે શહેરી સૈનિક દળ ઓ'ડોનાવનને સ્મરણાંજસિ આપે છે ?” પાનું ઉથલાવી એણે લેખકનું નામ જોયું: બાપુ ! તરત જ એણે વાંચવાનું શરૂ કર્યું અને થોડીક જ વારમાં એ શબ્દોના વેગમાં તથ્થાઈ.

મનમાં ને મનમાં એ બેલી: આટલું તો મ્હોંયે જ કરવું જોઈએ. અને એણે મોટે વાંચવા માંડ્યું.

“આલમની બીજી વસ્તુઓને પોતાની સ્થાન છાયામાં લોકતાં પહેલાં ગૂલામી આત્માને સાવરે છે. હું ફરીથી કહું છું કે કોઈ દેશની આઝાદી લુપ્ત થાય અને ગૂલામીની કાળી લીટી તેના કપાળે ચોટે તે પહેલાં એનો આત્મા હણાયો હોવો જોઈએ. એની આત્મ-શક્તિ એસરી ગઈ હોવી જોઈએ. આક્રમણ કરનારે એના આત્માને ગૂંગળાવીને, એર દબને કે બીજી તરફથી પાંગળો નિઃસત્વ બનાવી

દીધો હોવો જોઈએ! દેશનો પ્રાણ જ્યારે સત્વહીણો, પામર, બાપડો બિચારો બની જાય ત્યારે જ એ પોતાના દેહની ગૂલામીની ભેડીઓ તોડવાની ના પાડે. ત્યારે જ એ મૂંઝે મહેયે ગૂલામીની છાયા સ્વીકારે. દેશનો આત્મા આમ મૃતપ્રાય બને ત્યારે જ એના દેહનાં કોઈ અંગને દુસ્ત્રના પાશમાં પકડાવાનું મન થાય છે.

“આત્મા હજામ એટલે જ દેશના અવાજમાંથી સ્વાધીનતાની ખૂમારી અક્ષેપ થાય છે અને ત્યારે જ એની હ્રમે તડજોડની, મૈત્રીની, સમાધાનની અને એવી બીજી સત્વહીણી, સ્વમાનવિદોષી વાતોના અક્ષર આવે છે. અજીત આત્મા પોતાની અસ્મિતા જાહેર કરે છે. દેહના દિત કરતાં પોતાની પવિત્રતા મહામૂલી છે એમ એક અવાજે એ પૂકારે છે. હારેલો, નમાવેલો આત્મા, આત્માની અનંત ગૂલામીના બદલામાં દેહને બચાવવાની કાકસુદીબરી પ્રાર્થનાઓ કરે છે.

“આયર્લેન્ડમાં સેંકાઓ થયાં આત્માની પવિત્રતા અને દેહના દિત વચ્ચે મુઠ્ઠા લગાઈ ગયું. આયર્લેન્ડના આત્માએ વિશ્વવનો પોકાર કર્યો. વિજેતાની હકુમતનો સ્વીકાર એ હજારો આયર્લેન્ડવાસીઓના સોહીની આદ્યતિ કરતા વધારે ખતરનાક છે. આરે, વિજેતાની કદમ ખોસી એ જ એના રાજ્ય સામેના વિશ્વવ કરતાં વધુ સોહીની નદીઓ વહેવડાવશે. અંતરના આદેશની કાંઈ અનન્ય ક્ષણે આયર્લેન્ડે એ પોકાર ઝીલ્યો અને ઝોડાનાવન રોસા જેવા વીર તો એ આદેશની, આઝાદીના એ પોકારની સંજ્ઞા મૂર્તિ બની બેઠા.”

વાંચવામાં તલ્લીન થએલી નોનો બાપુને ધારે ચોડી પડી.

“દહાડે સ્વપ્નાં જુએ છે? દુનિયાના કયે ખૂણે ભરાઈ બેઠી છે નોનો?”

સદાળી ઉભી ચર્મ નોનોએ પુસ્તિકા આગળ ધરી.

“એ તો તમારો લેખ છે બાપુ. ખૂબ સરસ છે.” બાપુ હસી પડ્યા. “તું મારી પડખે હોય તો મારે બીજા કોઈ પ્રશંસકની જરૂર નહીં પડે.”

નાની છોકરી જેમ બાપુની આંગળી ઝાલી નોનો લીખટી હોલમાં પેડી.

લીખટી હોલમાં બીજી વાર નોનોને આવવાનું થયું ત્યારે સિયાજો આલતો હતો. વચલા દાદરેથી એ પડખેની નીસરણી ચઢી બાપુની કચેરીમાં ડોકાવા ગઈ ત્યાં તો એક હાથમાં રીવોલ્વર ધરી બીજા હાથે એને રોકતો એક પહેરગીર બોલી ઉઠ્યો.

“શું કામ છે ?”

“ બોબડી માર્ક તમને મળવા માંગે છે, 'સાહેબ.' બાપુ ખુશીને રંગ દેખ બેઠા અને હસ્યા.

“ કેમ આ વખતે પણ કામને પર્યટણ કાઢ્યું છે કે શું ? ”

“ ના. ” બોલતાં નોનોને પેલાની ઉડાઉગીરી સાચી: “ થોડા દિવસની મેં રજા લીધી અને અહીં આવી: બોહું કર્યું બાપુ ? ” પટામણા અવાજે નોનો બોલી.

“ પણ હું તો માનતો'તો કે તું સંત પેટ્ટીકના દિન લગી નહીં આવે. ”

“ પણ મારાથી ગહ જોવાઈ જ નહીં ને ! અને એ દિવસે તો હું આવવાની જ છું. આવું ને ? ”

“ તને ગમે તે સાચું. હું શું કરું ? ” આખો મીચીને બાપુ બોલ્યા.

“ હું આવી તેથી તમને બોહું લાગ્યું બાપુ ? તમારા કામમાં મેં દખલ કરી ? ” નોનો રડવા જેવી થઈ ગઈ.

બાપુ નોનોને જવાબ દે એ પહેલાં તો બારણે ટકોરા વાગ્યા અને સહેરી સૈનિક ફળનો એક સિપાહી બીજા એક માણસને લઈને દાખલ થયા.

“ મડળના કામે આવ્યા છે. ” સલામ કરી એણે કહ્યું.

“ શું છે ? ” બાપુએ અજાણ્યાને પૂછ્યું. પેલાએ વાત શરૂ કરી એટલે નોનો ત્યાથી ચોડે દૂર ગઈ.

“ ઠીક છે. ” સિપાહીને ડાકું ધૂણાવી બાપુ બોલ્યા.

સિપાહી સલામ કરી બહાર ગયો. નોનોએ એક છાપું ઉપાડી પેલાની વાત પૂરી ચાલ તેની રાહ જોતાં જોતાં વાંચવા માંડ્યું.

“બધી લસ્ટરી દબાવ્ય છે. હમણું હમણું આ શરૂ થયું કેમ?”
નોનોએ સ્વગત દીકા કરી.

ફરી પાઠ બારણે ટકોરા વાગ્યા. અને એ જ રીત મુજબ કામ ચાલ્યું. નોનોને છાપામાથી અણગમતું જ્ઞાન લેવું પડ્યું.

બાપદીકરી એકલા પડ્યા ત્યારે નોનોએ પૂછ્યું : “આ બધું શું છે બાપુ ?”

“દળ સમિતિના હુકમ.”

“જાણે એલાથી બધું સમજાઇ જશે !” સહેજ કાલી થતાં નોનો બોલી. “પણ એવા હુકમ કેમ નીકળ્યા ?”

નામરજી છતાં બાપુએ બોલવા માંડ્યું :

“મારી સહિસલામતી માટે એમણે એ ચોખ્ખું ધાર્યું છે. દળનું ચાલશે ત્યાં લગી તો મારી ધરપકડ નહીં થવા દે.”

“ઓહ એમ !” નોનો બોલી. બીજો મુલાકાતી દાખલ થવાથી નોનો વધારે બોલતા અટકી. છાપાં પાછળ દટાઈ જતાં મનમાં ને મનમાં એણે તર્ક ગોઠવવા માડ્યા. થોડા દિવસ પહેલાં કોઈ અકસ્માત રીતે બાપુ ગૂમ થઈ ગયા હતા તેને તો આની સાથે કંઈ લેવા દેવા નહીં હોય ને ? સહેરી દળના સંદેશવાહક તરીકે પસંદ રેનોદડઝ બ્યારે બેલદારટ બાપુના ખખરઅતર પૂછવા આવ્યું. ત્યારે પોતાને કેટલો ઉચાટ થયો હતો તે નોનોને યાદ આવ્યો. બાપુના રહેઠાણ કે બાપુના ગૂમ થવા વિષે પોતાને જ કશા ખખર ન હતા ત્યાં બીજાને શું સમાચાર આપે ? તે વખતે શું બન્યું હતું એની પણ નોનોને ખખર નહતી. બાપુના નિયમિત ડાગળમા આનો કરો પણ ઉલ્લેખ નહતો. કેવળ એટલું જ લખ્યું હતું કે હું પાછા આવી ગયા છું. કોઈ અકળ રીતે નોનો સમજી ગઈ કે આ વિષે એણે સવાલ ન પૂછવો જોઈએ.

“ તમે તો ખૂબ ઉધમી માણસ થઈ ગયા છો બાપુ. ” ફરીથી બન્ને એકલા પડ્યા ત્યારે નોનોએ કહ્યું: “ બહુ આટલું બધું કામ તમે કરી શકો છો ! ”

“ ના, ના, એટલો બધો કામમાં નથી. ”

“ ના ! ના ! ” મજાકમાં નોનો બોલી. “ એટલા બધા નહીં. મહાનું કામ કરો છો. લગભગ દરેક આવાડિયે હડતાલના કે પગારમાં વધારાના સમાચાર મળે છે. છાપુ ઠાઠો છે. અમસેખ લખો છો. પહેલા પાનાનું બધું લખાણ લખો છે. શહેરી સૈનિકદળ માટેનું બધું લખાણ લખો છે. ગમે તે છાપુ ઉધાડો અને ફલાણા ભાઈ ફલાણી જગાએ ભાષણ કરવાના છે એવા સમાચાર આંખે ચઢવાના. અને પછી નીચે અચૂક સમાચાર હોય : નેમ્સ કોનોલી પણ બોલશે અને થોડોક વખત તો તમે મૈનિકદળને તાલીમ આપવામાં ગાળતા હશો ને ? અને પાછું કામદાર મહામંડળમાં તો પ્રતિનિધિ ખરા જ. આ બધું શી રીતે એક સાથે કરો છો ? ”

“ તું કહે છે તેવી રીતે તો કામગરો ખરો. ” હસતાં હસત બાપુ બોલ્યા.

“ અને અંગ્રેજ અને રોક્રોટીશ છાપાંઓ માટે લેખો લખો છો એ તો હું બૂલી જ ગઈ. ”

“ તું તારે ગણાવ્યા કર ને. ”

“ ના, ના, પણ બાપુ આટલા કામમાં તમને ઉધવાનો કે ખાવાનો વખત કેમ મળી રહે ? ”

“ કોઈ તરફીબથી એ બન્ને કામ સરસ રીતે કરી લઈ શું, નોનો. ”

“ એક પણ પણ તમારી પોતાની શી રીતે રહેતી હશે ! મને જોઈને આનંદવાને બદલે તમને હું તમારો વખત બગાડું છું એમ જ લાગતું હશે ! ”

“ ના ના એમ તો નહીં, નોનો. ”

“ હા. આટલું બધું જોરપૂર્વક નકારો નહીં. હું મારી જાતે જ જાતી રહું. ” મસ્કરીમાં હપકો દેતી નોનો બોલી, અને આપુને ખભે વળમી પડી.

૯૨

નોનોએ પહેરેગીરને પૂછ્યું : “ આ બધું ક્યારથી શરૂ થયું ? ”

“ થોડાક દિવસ થયાં. ”

“ આપુ કહેતાંતા કે એમની ધરપકક અટકાવવા આમ થોજનાઈ છે. ”

“ ખરી વાત. ”

“ પણ એવું કાંક થયું હતું ? ”

“ હા. ”

“ શું થયું હતું ? તમારી પાસેથી વાત મેળવવી તો દાંત ઉખેડી નાંખવા જેવી વાત છે. ”

“ શેની વાત ? ”

નોનોના કાને કરોડ અવાજ અથડાયો. પાછળ ફરીને એણે જોયું તો સૈનિક દળનો એક અફસર એની પાસે જ ઉભો ઉભો મરકતો હતો.

“હું તો! આ બાપુની દાટડી પામે જે ખડેપગ પહેરે ભરામ છે તેના હુકમ કેમ નીકળ્યા તે વિશે પૂછતી હતી.”

“અને એ ખબર તમારે સૈનિકદળના સિપાહી પાસેથી મેળવવા છે?”

“ના ના.” સલામ કરતાં નેનો બોલી. “સિપાહી પાસેથી નહીં, અહસર પાસેથી.”

બધા હસી પડ્યા. પહેરેગીર જગાએ ગયો. નેનો બોલી:

“પહેરેગીરે મને ઓળખી જ નહીં અને મને રાહી. અને અંદ બાપુ પાસે હતી ત્યારે દરેક મુલાકાતીની સાથે એ અંદર આવતો એટલે જ આ બધું શું છે એમ મેં પૂછ્યું. બાપુ કહે કે એ તે એમની ધરપકડ અટકાવવા સાર થોળ્યું છે. પણ મને લાગે છે? એમાં કાંક છૂપી બીના છે. એમને તો મેં જાણું પૂછ્યું નહીં. પણ આખી વાત શોધી કાઢવાનું મેં મનથી નક્કી કર્યું. એમાં કાંક છે નહીં?”

અહસરના મોં પરથી હાસ્ય જતું રહ્યું હતું. ખૂબ ગંભીર ચહેરે એણે કહ્યું.

“એક ‘મિત્ર’ પાસેથી અમને સમાચાર મળ્યા કે એમનો ધરિદો ‘સેનાપતિ’ને હુપાડી લેવાનો છે અને એ પણ એ એકલા હોય ત્યારે, એટલે કશી રકઝક થાય જ નહીં.”

“ધરપકડ?”

“પહેલાં તો અમે એમ માન્યું. ‘સેનાપતિ’ સાથે અમે ઝઘડો પણ કર્યો. હથિયારબધ અંગરક્ષક રાખવાની ના જ પાડવા કરે. કહે કે એથી તો દરેક સૈનિકને માથે ખૂન જ ભયંકર જવાબદારી આવી પડશે. દાદિપણ સૈનિક એમ તાબે નહીં થાય એ તો એ જાણે છે.”

અને એકેએક સૈનિક એમને માટે પ્રાણ પાથરવા તૈયાર છે. પણ એમની તો નાની ના. પછી અમે એમને એક ખાસ સીટી રાખવા આગ્રહ કર્યો, અને કશું વહેમભરેલું લાગે તો સીટી વગાડવાનું વચન આપવા કહ્યું. એટલે હસીને કહે છે કે એ તો ખીજી રીતે હથિયારબંધ અંગરક્ષા થઈ. પણ પછી તો અમે એમને સમજાવ્યા. આખું દળ એમને કાંક થશે તો ગાંઠ બનીને શુંનું શું કરી બેસશે એવો ભય બતાવ્યો ત્યારે જ કાંક ઠેકાણે આવ્યા અને સીટી રાખવાનું કબુલ કર્યું.”

“તમે માનો છો કે એમને પકડવાનો અહીં જ એ લોક પ્રયત્ન કરે ?”

“ના. પણ એ જ ‘મિત્ર’ ખબર મોકલ્યા કે કોઈ એમની નજીક ન જાય એ જોતા રહેજો.”

“ઓહ. એટલે તમે માનો છો કે.....” નોનોને આગળ બોલતાં અટકાવીને જ અફસર બોલ્યો; “જરાય ચિન્તા ન કરો. કોઈનાથી એમની નજીક જવારો નહીં.”

પણ નોનો તો ચિન્તાથી અવાક બની ગઈ.

“ફિકર ન કરો. અમારામાંથી કોઈને કોઈ તો હમેશ એમની પાસે હોય છે જ. કેટલાક સૈનિકો તો સીધા એમના કામ પરથી આવે છે અને આખી રાત અહીં રહી બપોરે ઘર બેગા થાય છે.”

“કામદાર મંડળને માટે તો ખૂબ અયબાબરી વાતો છે.” કહેવા ખાતર જ નોનોએ કહ્યું.

“એ માટે પણ કેટલી તકરાર ચાલેલી.” અફસર બોલ્યો. પછીથી નોનોને ખ્યાલ આવ્યો કે એના વિચારનું વહેણ બદલવા જ એણે આ વાત કરી હતી.

“ચી તકરાર ?”

“કાણે એ વાત કાઢી એ તો મને ખબર નથી. પણ કોક સેનાપતિને આ કચેરી ખાલી કરવા કહ્યું. કહે કે કામદાર મંડળની કચેરી કાંઈ લસ્કરી કામ માટે નથી.”

“એમ કહ્યું ?”

“હા. પણ સેનાપતિએ તો ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું. લીબટી હોલ એમના કબજામાં હશે ત્યાં લગી દળ પણ ત્યાંજ રહેશે.”

“પછી શું થયું ?”

“એમને સંતોષ ન થયો અને સામાન્ય સભામાં એમને મંત્રી-પદેથી દૂર કરવાનો હરાવ લાવવાનું નક્કી કર્યું. એમને લાગ્યું કે એમાં એ લોક સદળ થશે અને સેનાપતિ અને દળ બન્નેથી છોડા દૂરશે.”

“ઓહ.” નોનોએ ઉડા શ્વાસ લીધો.

“પણ એમાં એ લોક કાન્યા નહીં. દળને ખબર પડી અને બધા જમા થઈ ગયા. હોલ બરાબ ગયો. એટલે અમે બધાએ હથિયારબંધ એમની સભામાં પહોંચ્યા. એકે શબ્દ અમે તો બોલ્યા જ નહીં અને અમને પણ કોઈએ એક શબ્દ ન કહ્યો. બીતિ ટેકો દબને અમે ઉભા રહ્યા.”

“પછી શું થયું ?”

“કશું જ નહીં. કોઈએ હરાવ મૂક્યો જ નહીં. સભા ખતમ થઈ એટલે અમે બહાર નીકળ્યા. બસ ત્યાર પછી કોઈ કશું બોલવું જ નથી.”

“લસ્કરવાલુ કેવું બપોર પ્રદર્શન કર્યું !” દસ્તીને નોનો બોલી.

“આજના તમારા દળ આગળના બાપણમાં હું હાજર રહું તો તમને કાંઈ વાંધો છે? બાપુ?”

“ના. મને કાંઈ વાંધો નથી. પણ...” બાપુની આંખમાં ચમકારો આવી ગયો; “પણ આજે તો ‘દુધધાદારી’ વાત કહેવાની છે. સડકો પર લડવાની.”

“ઝોહ!”

“ઝોહ!” ચાળા પાડતાં બાપુ બોલ્યા : “લે ચાલ. કદાચ તને કાંઈ જાણવા જોગ મળી રહેશે.”

નોનો બાપુ માથે હોલમાં ગઈ અને એક ઝોળખીતા સાથે બેઠી.

“આજ તો અહીં કાંઈ નવું નવું લાગે છે. ઘણા બધા અગ્નિચા ચહેરા દેખાય છે. જુઓ પેલા બાઈના વરસાદી નીચે તો સ્વયંસેવકનો ગણવેશ દેખાય છે.”

ભાપણ શરૂ થયું ન હતું, એટલે ઝોળખીતાએ જવાબ આપવામાં હરકત ન જોઈ.

“સેનાપતિ અહીંથી જતા રહ્યા હતા ત્યારનું એમજ ચાલે છે. સ્વયંસેવકોમાં મારા કેટલાક દોસ્ત છે એમનું કહેવું છે કે ત્યારથી એમની કવાયદમાં પણ ફેરફાર થયો છે. એ અગ્નિચા દેખાય છે એ સ્વયંસેવકોના અદ્ધરો છે. અમારી સાથે એ પણ અહીં શિખવા આવે છે.”

“એમ.” નોનો હોડ દબાવી બોલી.

ભાપણ શરૂ થયું. ધ્યાનપૂર્વક નોનો સાંભળી રહી. અમુક જગા કબ્જે કર્યાંથી શરૂ કરીને દિવાલ તોડવા લગી, દિવાલ કેમ તોડવી, ગોળીબાર સામેની જોગવાઈ, ઘવાએલા માટે પાણીની સગવડ અને

“શી તકરાર ?”

“કોણે એ વાત કાઢી એ તો મને ખબર નથી. પણ કોઈ સેનાપતિને આ કચેરી ખાલી કરવા કહ્યું. કહે કે કામદાર મંડળની કચેરી કાંઈ લશ્કરી કામ માટે નથી.”

“એમ કહ્યું ?”

“હા. પણ સેનાપતિએ તો ચોખ્ખું સંબળાવી દીધું. લીબટી હોલ એમના કબજામાં હશે ત્યાં લગી દળ પણ ત્યાંજ રહેશે.”

“પછી શું થયું ?”

“એમને સંતોષ ન થયો અને મામાન્ય સભામાં એમને મંત્રી-પદેથી દૂર કરવાનો હરાવ લાવવાનું નક્કી કર્યું. એમને સાગ્યું કે એમાં એ લોક સહજ થશે અને સેનાપતિ અને દળ બન્નેથી ઉડો છૂટશે.”

“ઓહ,” નોનોએ ઉડો શ્વાસ લીધો.

“પણ એમાં એ લોક ફાગ્યા નહીં. દળને ખબર પડી અને બધા જામા થઈ ગયા. હોલ બરાબ ગયો. એટલે અમે બધાએ હથિયારબધ એમની સભામાં પહોંચ્યા. એકે શબ્દ અમે તો બોલ્યા જ નહીં અને અમને પણ કોઈએ એક શબ્દ ન કહ્યો. ભીતિ ટેકા દધને અમે ઉભા રહ્યા.”

“આજના તમારા દળ આગળના ભાપણમાં હું હાજર રહું તો તમને કાંઈ વાંધો છે? બાપુ?”

“ના. મને કાંઈ વાંધો નથી. પણ...” બાપુની આંખમાં ચમકારો આવી ગયો; “પણ આજે તો ‘ધર્મધારી’ વાત કહેવાની છે. સડકો પર લડવાની.”

“ઝોહ!”

“ઝોહ!” આળા પાડતાં બાપુ બોલ્યા : “લે ચાલ. કદાચ તને કાંઈ જાણવા જોગ મળી રહેશે.”

નોનો બાપુ સાથે હોલમાં ગઈ અને એક ઝોળખીતા સાથે બેઠી.

“આજ તો અહીં કાંઈ નવું નવું લાગે છે. ધણી બધા અજણ્યા ચહેરા દેખાય છે. જુઓ પેલા ભાઈના વરસાદી નીચે તો સ્વયંસેવકનો ગણવેશ દેખાય છે.”

ભાપણ શરૂ થયું ન હતું, એટલે ઝોળખીતાએ જવાબ આપવામાં હરકત ન લેઈ.

“મેનાપતિ અહીંથી જતા રહ્યા હતા ત્યારનું એમજ ચાલે છે. સ્વયંસેવકોમાં મારા કેટલાક દોસ્ત છે એમનું કહેવું છે કે ત્યાંથી એમની કવાયદમાં પણ ફેરફાર થયો છે. એ અજણ્યા દેખાય છે એ સ્વયંસેવકોના અફસરો છે. અમારી સાથે એ પણ અહીં શિખવા આવે છે.”

“એમ.” નોનો હોઠ દબાવી બોલી.

ભાપણ શરૂ થયું. ખ્યાનપૂર્વક નોનો સાંભળી રહી. અચૂક જગા કબજે કર્યાંથી શરૂ કરીને દિવાલ તોડવા લગી, દિવાલ કેમ તોડવી, ગોળીબાર સામેની જોગવાઈ, ધવાએલા માટે પાણીની સગવડ અને

પાછા ફરવાનો વખત આવે તો કેવી રીતે પાછા ફરવું, તે બધું અતિશય કાળજી દઈને એણે સાંભળ્યું. કાળા પાટિયા પર બાપુ જે આકૃતિઓ દોરતા હતા તે પરથી એણે નજર ઉઠાવીજ નહીં. છેવટે બાપુ બોલ્યા, “ હવે જેને મવાલ પૂછવા હોય તે પૂછે. ”

નોનો પોતાની ખુરશીએ અઢેલીને બેઠી. સવાલ સાંભળતી મધ તેમ ગૌરવની સુરખી એને ચહેરે આવતી ગઈ. એક પછી સવાલમાં મૃત્યુની શક્યતા વિશે ધ્યારો પણ ન હતો. હરેકના સવાલમાં કાચે સહેલામાં સહેલી રીતે અને સફળતાપૂર્વક પાર પાડવાની તમન્ના જ મૂંજતી.

સવાલ પૂરા થયા એટલે માઈકેલ માલીને કહ્યું : “ ચહેરી સૈનિક દળના સૈનિકોનું હવે રહે. ” નોનો મનમાં સંકોચાતી હતી. રહેવું કે નહીં એવી ગડબાજ મનમાં થયા કરતી હતી. અને બાપુની આંખ સાથે આંખ મળી એટલે ધ્યારો કરી પૂછ્યું, સરિમત બાપુએ રહેવાની પરવાનગી આપી. કાંકે હકમ છૂટ્યો અને સૈનિકોએ ખુરશીએ પાછળ ખસેડવા માંડી. નોનોએ પોતાની ખુરશી ખસેડીને મંચ આગળ મૂકી દીધી. બીજો હકમ છૂટ્યો અને બધા સાવધ થઈને બિમા.

થોડીક ક્ષણ માટે બાપુ મૂંગા સોની સામે બિમા. વાતાવરણ તંગ બન્યું, અને બાપુએ બોલવાનું શરૂ કર્યું :

“ સિપાહી સિપાહીની રમત તો આપણે બહુ રમ્યા. હવે ધડીઓ બરાઈ ગઈ લાગે છે. સાચા સિપાહી બનવાની ધડી આવી લાગી છે. ટૂંક સમયમાં જ હવે આપણે આપણી સ્વાધીનતા સારૂ લડવાનું શરૂ કરીશું. કોઈપણ કારણસર, અગમ્ય કે બીજા કોઈપણ કારણસર આપણી સાથે પૂરે માર્ગે મક્કસદ લગી પહોંચવાને અસમર્થ હોય એ હમણાં જ પોતાની બંકુક પાછી આપી નીકળી જાય.

અત્યારે એમને માટે અવસર છે. અત્યારથી નીકળી જવું એ એને માટે, આપણો વિશ્વાસ મેળવી પછી અણીની ધડીએ પોતાની ફરજ બજાવવામાંથી ચૂકે તે કરતાં વધુ માનભર્યું છે. નીકળી જવાની ઇચ્છા હોય એ બહાર નીકળી જાઓ. અમારા અંતરમાં એમને માટે જરાય કડવી લાગણી નથી. અમારા મોંમાં એમને માટે કડવા શબ્દો નથી.”

નોનો પોતાની જગાએ ઉભી થઈ ગઈ. પહેલા થોડા શબ્દોના અર્થે એને વિચાર કરતી કરી મૂકી. સૈનિકો પર પણ એજ અસર થઈ હતી. માયા ઉંચકીને, ખૂમારીભર્યા ચહેરે સૌ પોતપોતાની જગાએ કાયમ ઉભા રહ્યા. કોઈપણ ન હક્યો. બાપુ ઉભા ઉભા સૌને જોતા હતા. ભયંકર લાગે એવી શાન્તિમાં એમણે દરેક હારમાં ફરવું શરૂ કર્યું. દરેકના ચહેરા પર નજર નાંખીને એ આગળ ચાલતા. બધે ફરીને બાપુ પોતાની જગાએ આવી ગયા. એમના બન્ને હાથ એમણે પીઠ પાછળ સખત ખીડાવ્યા.

“ દોસ્તો, ” એમના શબ્દોમાં ગૌરવ અને લાગણી બારોબાર હતી, “ મેં કદીપણ તમારા પર અણુવિશ્વાસ આપ્યો ન હતો. દોસ્તો, તમારા માટે મને અભિમાન છે. ”

“ બાપુ, ” હાથ પકડતાં નોનોએ પૂછ્યું, “ ત્યારે બધું નક્કી છે ? ”

“ હા, નોનો. ”

“ બાપુ ! ” નોનોના શબ્દ ત્યાંજ અટકી ગયા. એનાથી આગળ બોલાયું જ નહીં. બાપુનો હાથ મજબૂત પકડી એ એમના સામું દીકરી રહી.

“ મારી સાથે રહીશ નોનો ? ”

“ આખાએ આયર્લેન્ડમાં સાથે જ રહે જશે ? ”

“ આખાએ આયર્લેન્ડમાં. ”

“ બાપુ હું તમારી સાથે નહીં રહું. ”

“ કેમ વાર ? ”

“ મારે ઉત્તરમાં રહેવું જોઈએ. મેં એમની સાથે કામ કર્યું છે. છોકરીઓને મેં તાલીમ આપી છે. હવે ત્યાં તો મારે એમની સાથે જ રહેવું જોઈએ. નહીં બાપુ ? ” વકિલાત કરતી હોય એમ નોનો બાપુ બધી જોઈ રહી.

“ એમ ? ”

“ અલખત, રહેવું જ જોઈએ બાપુ. તમારી સાથે રહેવાનું મન તો થાય છે. પણ એમનો છેલ્લો ન થાય. આખાએ વખત મને તમારા ખ્યાલ આવશે. તમે શું કરતા હશે એના વિચારો કર્યા કરીશ. હું તમારી સાથે નહીં રહી શકું. ‘સાચું’ ને બાપુ ? મારે તો મારા મિત્રો સાથે જ રહેવું જોઈએ ખરું ? ”

“ નોનો, તને ખરું લાગે તે જ કરવું. અંગત લાગણીઓ ને અંગત સંબંધોને દાટી દેવા જોઈએ. ”

“ તમે જ મને તમારી સાથે રહેવાનું દરખાવો એવું હું તો ધમ્મતી’તી. ” નિરાશ અવાજે નોનો બોલી.

“ ડાહી દિકરી ! ”

‘આ જે શું થશે બાપુ?’

“શું થશે? એટલે?”

“તમને એ ખ્યાલ નથી લાગતો. હમણાં હમણાં હું બધારે બધારે અહીં આવી છું ત્યારે કશુંક અગત્યનું કે રસમયું” અહીં બન્યું છે, જાણે કાક બધી પરી મને અહીં ક્યારે આવવું તેની ખબર આપી જાય છે.”

“તારી બધી પરી તને કાક વિગત કહેતી હોત અને શું બનવાનું છે તે પણ કહેતી હોત તો વધારે સારું થાત.”

“બાપુ પરીઓને તે કંઈ સલાહ પૂછાય છે?” નોનો આગળ વધે તે પહેલાં તો ઓરડાનો દરવાજો જોસજોર ખૂલ્યો અને એક છાપખાનાનો કામદાર અંદર આવ્યો.

“આપનું નીચે કામ છે.” એ બોલ્યો.

બાપુ એની સાથે બહાર ગયા અને લગભગ તરત જ પાંઝા ફર્મા. ખૂણામાંથી એક બંદૂક ઉપાડી એમાં કારતુસ ભર્યા. થોડા કારતુસ ખીસામાં નાંખ્યા.

“ આ શું બાપુ ? શું છે ? મારે કશું કરવાનું છે ? ” ઉતાવળે નોનોએ સવાલ પૂછ્યા.

“ તું અહીં જ રહે. કદાચ મને તારી જરૂર પડશે. ”

શું ચાલતું હશે એ વિષે તરફ તરફના ખ્યાલ આંધતી નોનો ત્યાં જ બેસી રહી. ન સમજાય એવી મૂંઝવણ એના મનમાં થતી. ત્યાં તો બહાર પગલાંનો અવાજ આવ્યો. વટાળ માટે મેડમ માર્કોએવીકઝ દાખલ થયાં.

“ મી. કોનોલી ક્યાં છે ? ક્યાં ગયા ? ” સત્તાબધાં અવાજે એમણે પૂછ્યું : “ ‘ગેલીક ગ્રેસ’ પર ધાડ, આવી છે. મારે બાપુ લશ્કરી ટૂંકડી ધેરી બેડી છે. ”

“ નીચે ઠાંક થયું છે. થોડીક વાર પહેલાં જ એ નીચે ગયા. સાથે બેઠક પણ લેતા ગયા છે. મને અહીં જ રહેવાનું કહેતા મયા. કહે કે તારી જરૂર પડશે. ” નોનો ઉતાવળે બોલી ગઈ.

મેડમ બહાર દોડી ગયાં. થોડી ક્ષણ પછી નોનોએ મેડમ અને બાપુને ઓરડામાં આવતા સાંભળ્યા. મેડમ ઉત્સાહભરે વાત કરતા હતાં. બાપુ ખડખડાટ હમતા હતા. ।

“ તારી બધી પરી ખરી હો નોનો. જાણે લડી લેવું પડે એમજ લાગતું હતું. એમની પણ એવી જ ઇચ્છા લાગતી હતી. ” બાપુ બોલતા ગયા અને મેજના ખાનામાંથી કેટલાક પરિપત્ર કાઢતા ગયા.

“ હું સદી કરતો જઈ એમ તું એમાં આટલા શબ્દો ભરી નાખ : ‘સુરત જ’ અને ‘બધી સામગ્રી સાથે.’ મારે ખસો ને પચાસ પરિપત્રની જરૂર છે ”

। નોનોએ શહેરી સૈનિક દળના હુકમપત્રોમાં જૂદી જૂદી જગ્યાએ જૂદા જૂદા શબ્દો ભરવા માંડ્યા : ‘સુરત જ’ ‘લીબર્ટી હોલ.’ ‘બધી

સામગ્રી સાથે. મેડમે એને મદદ કરવા માંડી. અચાનક જ ઉંચું બોલે
મેડમે કહ્યું : “ પણ મી. કેનોલી, મારી પાસે તો મારી પીસ્તોલ
પણ નથી. ”

“ કાંઈ ફિકર નહીં. તમને બંદૂક આપવામાં આવશે. ”

“ હમણું જ આપી દો એટલે મારું મન હળવું થાય. ”

ખાનામાંથી એક મોટી ‘ મોઝર ’ કાઢી બાપુએ મેડમને આપી.
મેડમે એને તપાસી, બાબુએ મૂકી અને વળી પાછાં કામે વળગ્યાં.
તેવામાં જ એક માણસ દોડતો અંદર આવ્યો. સલામ ભરી એણે
કહ્યું : “ એ લોક બરાકમાંથી બહાર નીકળ્યા. ”

નોનોને તવાઈ લાગી : “ એને કેમ ખબર પડી ? ”

“ અહીંથી તે પોલીસ બરાકો લગી આપણા નિરીક્ષકોની હાર
લાગેલી છે. જરાકે સળવળાટ થાય એટલે તુરત જ ખબર પડે. ”

“ ઓહ ” નોનો બોલી અને એના મનશ્ચક્ષુ આગળ સૈનિક-
દળની હાર, સંકેતની આપણે અને થોડીક જ ક્ષણમાં હોલ પર
આવી પહોંચેલા સમાચારના બનાવો આવી ગયા.

છેલ્લા પરિપત્ર પર સહી કરતાં બાપુ બોલ્યા :

“ હવે આપણે તૈયાર છીએ. એમને જે કરવું હોય તે કરે. હે
હવે જલ્દી કર, નોનો. જો, તારું કામ પતે કે તરત જ નીચે મારી
પાસે આ બધાં લાઇને આવી પહોંચ. ”

ખૂબ ઝડપથી કામ પતાવીને નોનો બધા પરિપત્રો લઇ નીચે
ગઇ. નીચે મંડળ તરફથી ચાલતો સહકારી મંડાર હતો. હોલમાં
અને છાપખાનામાં થઈને ત્યાં જવાનું. પણ ત્યાં શી શી ગોઠવણ
હશે એની નોનોને બહુ નહતી અને એમાં જરાય માયું મારવાની

એની ઈચ્છા પણ ન હતી. અંડારમાં બાપુ મેજ પાછળ બંને હાથમાં બંદૂક પકડીને ઉભા હતા. છાપખાનામાં પડતા બારણે એમણે પીક કરી હતી. મેડમ એમની પાસેજ 'મોઝર' હાથમાં સંપીને ઉભાં હતાં. મીસ મોલોની મેજની બહારની બાજુએ પોતાની નાનકડી પીસ્તોલની નાળી સાફ કરતાં હતાં. દરવાજા આગળ સૈનિક ઘૂળના ત્રણ સિપાહીઓ આંટા મારતા હતા. નોનોએ પરિપત્રો બાપુના હાથમાં મૂક્યા. બાપુએ એક સિપાહીને બોલાવીને પરિપત્રો આપ્યા : "તરતજ પહોંચાડી દો." સિપાહી મલામ કરીને દોડતો ચાલ્યો ગયો. બહારથી એક નિરીક્ષકે આવી ચમત્કાર આપ્યા : "એક ક્ષણમાં અહીં આવી લાગરો. પૂલની આ પાર આવી ગયા."

"બહુ માર્ડ." બાપુ બોલ્યા અને સિપાહી મલામ કરી ગતો રહ્યો.

"શું થયું છે?" નોનોએ મીસ મોલોનીને પૂછ્યું.

"પોલીસનો એક માણસ આવ્યો. કહે કે મારે કાગળાઓની જડતી લેવી છે. છાપખાનાના એક માણસ મારફતે મેં મી. કેનોલીને સંદેશો કહેવરાવ્યો. અને જડતીનું કામ અટકાવવાનું સારું ક્યું. એ જ વખતે તમારા બાપુ આવી લાગ્યા. પોલીસના હાથમાં કેટલાક કાગળાઓ હતા. મી. કેનોલી એની પામે ગયા. પીસ્તોલ તાકી કહે : 'મૂઠ્ઠી દે નહીં' તો જાનથી જઈશ.' પેલાએ કાગળ મૂઠ્ઠી દીધા. પછી તમારા પિતાએ એને પૂછ્યું 'શું જોઈતું હતું?' પોલીસ કહે કે અહીં 'ગેલ' 'ગેલીક એયલેટ' 'એનિસ્ટી' કે 'સ્પાર્ક'ના જે પણ અંક મળે તે જપ્ત કરવાનો અમલ હકમ છે. પછી બાપુએ એની પાસે એનો હકમ માંગ્યો."

નોનો હસી પડી. એને એટલી ખબર હતી કે સરકારના ફરમાન

● લડાઈના વખતે દેશના સંરક્ષણનો જાહેર કરેલો કાયદો-Defence of The realm Act.

મુજબ તો સંશય પરથી પણ ગમે તે ધર કે જગાની જડતી લઈ શકાય.

“પણ એની ધારી અસર થઈ.” મીસ મોલોની પણ નોનોના રિમલમાં સાથ પૂરાવતાં બોલી.

“પોલીસ બિચારો કહે કે ‘મારી પાસે હુકમ તો નથી.’ અને મી. કેનોલીએ કહ્યું: ‘હુકમ લઈને પછી જડતી લેવા આવજો.’ અને બાપડો જતો રહ્યો.”

બાપુએ પાછા આવી પરિપત્રો ભરવા માંડ્યા ત્યારે આમ બની ગયું એમ નોનોએ મનમાં ઘડ વાળી.

એક ઇન્સ્પેક્ટર, સાદા કપડાંમાં ચાર પોલીસો અને ગણુવેશમાં બે પોલીસો એટલા દુકાનમાં દાખલ થયા. ઇન્સ્પેક્ટરે આગળ વધી કહ્યું: ‘હું ઇન્સ્પેક્ટર બેનોન છું.’

“શું કામ છે?” બાપુએ પૂછ્યું.

“અમે અહીં જપ્ત હાપાં માટે જડતી લેવા આવ્યા છીએ.”

“તમારો હુકમ?”

“આ રહ્યો.”

ઇન્સ્પેક્ટરે હુકમ વાંચ્યો.

“જુઓ, આ દરવાજા લગી બંદાર છે.” દરવાજો ખતાવતાં બાપુ બોલ્યા. “અહીંથી આગળ લીબટી હોલ છે અને ત્યાં તમે નહીં જઈ શકો. તમારી જડતીનું કામ શરૂ કરો.”

“સીબર્ટી’ હોલમાં ઘખલ થવાની અમારી ઇચ્છાએ નથી.”

“મને તમારા કહેવામાં જરા પણ શંકા નથી.”

વ્યંગમાં બાપુ બોલ્યા.

ઈન્સ્પેક્ટરે હકમ આપ્યો અને એક પોલીસે છાપાં રહેતા હતા તે ઘોડો ફેંદવા માંડ્યો. બારણા આગળ ઉભેલા બાપુ આગળ એ એક હાથ ખમચાવ્યો. શું તે બાપુનું ખૂન કરવા માંગતો હતો ? શ્વાસ ફૂંધી નોનો જોઈ રહી. જાણે પેલાનો વિચાર પારદર્શક હોય એમ એ જોઈ રહી. પણ ત્યાં તો ઇન્સ્પેક્ટરે ખીજે હકમ છોડ્યો અને એ પોતાની જડતીના કામમાં મથગૂલ થયો. નોનોનો શ્વાસ હેડે બેઠો.

“અહીં તો કંઈ પણ નથી” એણે કહ્યું અને પોલીસ ચાલી નીકળ્યા.

“અમે જાણતા’તા અહીં કશું નથી એ.” મીસ મોક્ષોનીએ નોનોને કહેવા માંડ્યું. “પહેલીવાર પેલો પોલીસ ગયો એટલે અમે ‘ગેલ’ ને જપ્ત કરવા જેવું કશું લખાણ આવ્યું છે તે જોવા બધે શોધ્યું. પણ અહીં તો હતું જ નહીં !”

મેડમ અને બાપુ છાપખાનામાં મથને હોલમાં ગયા. પણ નોનો-એ તો સડક પર થઈને જ હોલમાં જવાનું પસંદ કર્યું. ચારે બાજુથી, ખૂન જ ઉતાવળમાં, ખભે બગલથેલા બરાવીને, હાથમાં બંદૂકો પકડીને ચહેરી સૈનિક દળના સૈનિકો હકમ મુજમ આવતા હતા. કેટલાકના મોં પર કોલસાની બૂટી લાગી હતી. કેટલાકને ચહેરે સીમેન્ટ છંટાએલો હતો. વહાણ પરથી, ગોદીમાથી, કારખાનાંઓમાથી, બધાતાં મકાનો પરથી, ગાડાં, લારીઓ મોટરો છોડીને,

બધા દોડતા હાંફતા આવતા હતા. હુકમનો તાત્કાલિક જ અમલ થતો હતો. કેવું ઔરણગદથી દસ્ય! નોનોએ વિચાર્યું.

“હું વખતસર છું?” એક જુવાન છોકરાએ પૂછ્યું. એનો શ્વાસ માતો ન હતો.

“વખતસર લાગો છો” સરિમત નોનોએ જવાબ દીધો.

ચારે ગમથી લોક ઉમટતા હતા. કલાક કરતાંયે ઓછા વખતમાં દોઢસો સૈનિકો તો આવી ગયા.

મુખ્ય દરવાજો પહેરો ગોઠવાયો હતો. મોટી નીસરણી પર પથુ પહેરો હતો. નોનો ત્યાંથી શસ્ત્રાગાર બાજુએ ગઈ. ઉત્સાહના પૂરમાં એ પથુ તણાઈ. સૈનિકો ટોળે વળી પોતાને હુકમ કેવી રીતે મળ્યો અને પોતે કેમ પાળ્યો તેની ઉમંગભેર વાતો કરતા હતા. મુકાદમોની નારાજીની વાતો કરતાં એ હસતા હતા. એક સિપાહી તો કહે કે : પાકિસ્તાનીનો ખટારો હાંકતો હતો ત્યાં હુકમ મળ્યો.—‘તુરત જ’ ‘બધી સામગ્રી સાથે’. તુરત જ એ ખટારામાંથી ફેદી પડ્યો અને દોડતો પાતાની બંદૂક લેવા ગયો.

પાછળ દોંકરો થયો. નોનોએ પાછા ફરીને જોયું. એક નાનકડું ટોળું બીને કપડે અને પુલકિત ચહેરે દાખલ થયું. લોકના ખભા થાબડવાનો અને ખડખડાટ હાસ્યનો અવાજ સંભળાયો. એમણે એમની વાત કહી. નહેર ઉપર આવેલી એક ગોદીમાં એ કામ કરતા હતા. ત્યાં તો દરવાજો હુકમવાળો આવી પહોંચ્યો. અને એકે સીટી મારી ‘ચાલો જલ્દી,’ કહ્યું અને રાય મૂકી બધા ઉભા થયા. મુકાદમ આ જોધને ગમરાયો અને હડતાળ હશે માની બારણું ઘર્ષ દીધું. પથુ આ લોક તો દિવાલ ચઢી ગયા અને નહેરમાંથી તરીને આ પાર આવ્યા. બીના હના, નીતરતા હતા, તોયે મસ્તીમાં હતા !

, અને દુશ્મન સૈનિકો, આવતા હતા.

નોનોના મનને એન ન હતું. એણે 'દોષમાંજ આંટા મારવા માંડ્યા. મંડળના કાર્યવાહકો નિશ્ચિંત અને રાખેના મુજબના કામ-કાજમાં મન પડેલતા હતા. નોનોને નવાઈ લાગી. “આ તો રોજનું થયું.” આવેજ જવાજ જણે દરેકે દરેકની મો કળા પરથી નોનોને મળતો.

દિવસ એમ ને એમ લખાતો ગયે. લીજટી હોલની આમપાસ લોકના ટોળા ઉમટવા લાગ્યાં. મિનિકો અને સ્વયંસેવકો ખાતમી મેળવવા આવવા લાગ્યા. પછી તો સીઓની દર્દી-મારવારની ટૂંકડી આવી. શસ્ત્રાગારમાંથી આવતા ગીતના અવાજથી નોનો તે તરફ ખેંચાઈ. ફરી એકવાર બમસઘેલા, બંદૂકો દિવાલને ટેકો દબ પડ્યા હતા. સૈનિકો ઉભા ઉભા કે આટા મારતા મારતાં ગાતા હતા.

“બંદૂક અને કારતુમ બન્ને અમારી પામે છે.
એનો ઉપયોગ પણ અમને આવડે છે.

“સેક્સન મામો મળી જાય તો જહન્નમમાં,
પહોચાડતા અમે જાણીએ છીએ.

“માતૃભૂમિને આઝાદ કરવાની છે. આઝાદીના
જંગમાં શહીદ થએલાનું વેર લેવાનું છે.

“અમારી લડત ચાલુ છે.”

યુદ્ધની આતુરતાપૂર્વક રાહ જોતા આ સૈનિકોને જોઈ નોનોનું
હેયું આનંદથી ભરાઈ ગયું. બાપુ માયા હતા.

“તમને નં. ૭માં બોલાવે છે.” એક સૈનિકે નોનોને સંદેશો
આપ્યો. નોનો તરતજ બાપુ પામે મઈ.

“ નોનો, સરે હાલિસમ મારા ઓરડામાં મારી બંદૂક અને બગલ-ચેલી પડ્યાં છે તે લઈ આવવાનાં છે. કોઈ ફિઆનાવાળા જુવાનને કહેજે-આટલામાં કોઈનું કોઈ તો જરૂર હશે જ-કે પીઠ પર બગલ-ચેલી બરાબી ઉપર મારો ભારે ઓવરકોટ પહેરી અને બંદૂક ખભે લગાવી જાણે મારા હુકમ પ્રમાણે શહેરી સૈનિક દળમાં બરતી થવા જતો હોય એમ ચાલી નીકળે. વાર ન કરતી. આજની રાત અહીં હોલમાં જ રહેવાનું છે. ”

રસ્તામાં જ નોનોને ફિઆનાનો એક જુવાન મળી ગયો. બાપુના કહ્યા મુજબ બધું લઈને હોલથી થોડે છેટે હતા ત્યાંજ ૨૮-૮૮-૮૮-ના ભથ્થર અવાજ અમને કાને પડ્યા. જુવાન મિત્રને ત્યાંજ ઉભી રાખી નોનો આગળ વધી. હોલના પ્રવેશદ્વાર આગળ બે છૂપી પોલીસના માણસો ઉભા હતા.

“ કોતું કામ છે ? ” નોનોએ પૂછ્યું.

“ કાઉન્ટેસ માર્શિએવીકઝનુ. ”

“ જરા થોભો. ” કહી નોનો બારણું બંધ કરીને દોડતી અંદર ગઈ.

“ મેડમ તમને મળવા બે છૂપી પોલીસના માણસો બહાર ઉભા છે. ”

“ મને ? ”

સૈનિક તો આ સવાલજવાબ સાંભળી એમની પોસ્તોતો નેવા લાગ્યા.

“ બેઝ છે ? ” મેડમે પૂછ્યું.

“ મને તો બેઝ લાગ્યા. ”

હોલમાંથી બારણા પાસે આવતાં મેડમે હોલના દીવા એકદમ ઝાંખા કરી નાંખ્યા. નોનોએ બારણું ઉઘાડ્યું.

“ શું કામ છે માઈ ? ”

“ આપના ઉપર હુકમ બગલવાનો છે. ”

“ શેનો હુકમ ? ”

“ ડોસાના ફરમાન મુજબ કેરીમાં દાખલ થવાની આપને બનાઈ કરવામાં આવે છે. ”

“ એટલે આવતી કાલે તમે દ્રાવીમાં બોલવાની બનાઈ કરવામાં આવે છે ? ”

“ એતી મને ખબર નથી. ”

“ અને જો હું તમારા હુકમનો ભંગ કરી કેરી જઈ તો શું થાય ? ” ‘ મોઝર ’ પીરતોલને હાથથી પંપાળતાં મેડમે પૂછ્યું.

“ મેડમ, આપના ઉપર હાથ હિપાડવા કોણ તૈયાર છે ? તમે પણ કાંઈ થોડા જ અમારામાંથી કોઈના પર નિશાનખાજી કરવાના છે ? ખરે ને મેડમ ? ”

“ હા. હું તો કરું. ” ખડખડાટ હસતાં મેડમ બોલ્યાં. “ હું તો નિશાન તાકવા અને નિશાન બનવા હમ્મેશા તૈયાર છું. ”

“ મેડમ, એ તો ખાલી કહેવાનું. અમારામાં કોઈને હમથાં મરવાની ઈચ્છા નથી. થોડુંક વધારે જીવી લઈએ. ”

હોલના છેવાડેથી અવાજ આવ્યો :

“ થોડુંક વધારે જીવી લેવું હોય તો અહીં આવવાનું માંડી વાળો. અમને કાંઈ તમારી સાથે ગ્રેમ નથી. ”

“અમે હવે જઈએ છીએ. તમે ફરી નહીં જાઓ તે મેડમ?”

“આવજો” ખૂબ સમ્મતાથી મેડમે જવાબ દીધો. બારણું બંધ કરતાં એમણે ફરીથી કહ્યું: “બાદ રાખજો, નિશાન તાકવા અને નિશાન બનવા હું હંગેશાં તૈયાર છું.”

નોનો તરફ ફરીને મેડમ બોલ્યાં: “શું કરીશું હવે? મને તો ફરી જઈ એમના દુકમનો ભંગ કરવાનું બહુ મન છે. પણ શું કંઈ? મી. કોનોલીએ મને ખાસ ફરમાન કર્યું છે. આલો, આપણે ‘સેનાપતિ’ને જઈને પૂછીએ.”

બધા આમળ વધ્યા. ચોડાંક ડગલાં આગળ ગયાં ત્યાં નોનો બોલી ઉઠી :

“આમ કરીએ, મેડમ. મને એક ખ્યાલ આવ્યો છે. તમે તમારું બાપણ લખી કાઢો. થઈ શકે એટલું કડક રાજદ્રોહી બનાવો. અને કોઈને એ બાપણ વાંચવા મોકલો. બાપણ પણ યશ અને તમારી ધરપકડ પણ નહીં થાય.”

“એમ થાય, પણ મોકલીએ કોને? મી. કોનોલીને પૂછીએ. એમને જ નક્કી કરવા દો.”

લીબર્ટી દોલના ઘરે પર જ બાપુની મુલાકાત થઈ.

“મી. કોનોલી હમણાં જ મારા ઉપર મનાઇદુકમ બમ્બવવામાં આવ્યો. ફરીમાં દાખલ થવાની મને મનાઈ કરવામાં આવી. હવે મારે શું કરવું? હું જઈ કે દુકમ માન્ય રાખું?”

“નોનો, પેલી બંદૂક અને બગલપેલી લાવી?”

“હા બાપુ.” દિઆનાવાળા જુવાન પામેથી લઈ નોનોએ બંદૂક અને બગલપેલી બાપુને આપ્યાં.

“હાહુ તમારે દેરી જવાનું નથી. એવો પ્રયત્ન કરો ત્યાજ કોઈ નજીબા સ્ટેશનેથી પકડી તમને છ મામની સગા કગવામાં આવશે. અત્યારે એ અમે ચલાવી લઈએ એમ નથી તમારા જેવાની બેઠા આપવાનું અમને ન પાસવે જે સત્તાવાળાઓ એમનું આજનું કામ ચાલુ રાખે તો કાલે કે કલ્પ આજ ગતે જ ખરેખરી વાત બને કાણુ જાણે?...પણ તમે અહીં જ ગહો ”

“મારૂં જાણુ લખાને કોઈની આથે મોકલાવું?”

“એ તમે જ નક્કી કરો વિચાર તો સારો છે ”

“પણ મોકલું કોને?”

“શોધી કાઢો ચળવળને અંગે જેણે નોખરી ગૂંઘાવી હોય એવા જ કોઈને શોધજે નહીં તો બિચાગને બારે પડી જશે અને તમે બાપણુ તૈયાર દરો આજે તમને મોકામાથી છટ્ટી ”

“પણ”

“ના ના, એવું કાંઈ હશે તો તો હું તરતજ સ દેશો મોકલાવીશ ”

મેડમ હોલમાથી બહાર ગયા

“તારે પણ અહીં ગહેવાની જરૂર નથી, નોનો મેડમનો સ દે તને પણ મળી ગહેશે ”

“મારે જવાનું છે ?” નિગરા અધને નોનોએ પૂછ્યું

“ના ના, કોઈ તને જતા રહવાનો હક્ક નથી કરતો ”

ખીજીં તો કાંઈ પણ ન જન્યું. નોનો હવે ઘેર જતી હતી. થોડા વખત હતો તો બાપુને મળી લેવા એ લીબટી હોલમાં આવી હતી. પણ એમનાથી એક ખીજા વચ્ચે કશી વાતચીત થઈ શકી જ નહીં. બન્નેના છુમને ટેરવે આવી જતી વાત કરવાને બન્ને નારાજ હતા. પણ એ વિચાર મનમાંથી તો કાઢી શકાતા ન હતા. નોનોનું ગળું પકડાઈ ગએલું લાગતું. ચહેરા પર સ્વચ્ચતા રાખતાં પણ નોનોને પ્રયત્ન કરવો પડતો.

“બાપુ, હું એલફાસ્ટ જઈ છું. કદાચ આપણે ફરીથી ન પણ મળીએ.” નોનોથી વધારે વાર મૂંગા રહેવાયું નહીં.

“કદાચ એમ પણ બને, નોનો.”

બાપુએ માથું ઉંચું કર્યા સિવાય જ કંઈ.

“બાપુ ! ” નોનોએ હોઠને હાંત વચ્ચે કચકચાવ્યો.

“નોનો, બા અને તમારા સૌના અહીં આવવા માટે હું જોડ-વધુ ફરીશ અને આવવાનું છે એ પણ જણાવીશ.”

“હા. બાપુ...બાપુ મને લાગે છે એગના તો ખારી સાથે આવશે.”

“તને એમ લાગે છે ? ”

“હા. અહીં આવવું હોય તો કોઈ રોકવાનું નથી. પણ ત્યાં ઉત્તરમાં જ રહે તો ઠીક રહેશે.”

“ઓ બાપુ ” નોનોની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. ઝડપથી ઉઠીને ખારી પાસે જઈ નોનો ઉભી. કદાચ ઉદેશ વિના એણે ખારી બહાર જોયું.

બાપુ ! એમની ખુરશી પરથી ઉઠ્યા : ‘ આમ આવ, નોનો. ’ એમણે કહ્યું. આંસુ લૂછવા એક પળ નોનો શોભી, અને પછી બાપુ પાસે ગયો ! પોતાના મળવામાંથી બાપુએ એક છબી કાઢી અને સામે મેજ પર મૂકી. નોનોની સ્વયંસેવિકાના ગણવેશની એ તસ્વીર હતી.

“ આ જોયુ નોનો ? ” એક હાથ નોનોને ખંભે મૂકી બાપુએ છબી નીચેનું લખાણ વંચાવ્યું :

“ તમારો સૈનિક દિકરો ” મસ્કરીમાં નોનોએ છબી મોકલતાં એ પ્રમાણે છબી નીચે લખ્યું હતું.

નોનોએ લખાણ જોયું. છબી જોઈ અને પછી બાપુ સામે જોયું. બધુંએ સમજી ગઈ હોય એમ મુડી દલાવી ધૂળતા હોઠે હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અને પછી બાપુના ખભામાં મ્હોં સંતાડી દીધું. બન્ને મૂંગાં ઉભાં રહ્યાં. બાપુનો હાથ નોનોને ખબે રસ્તો હતો.

નોનો આઘી ખસી ગયો. પ્રયત્નપૂર્વક દસી અને બોલી :
“ સાફ, ત્યારે બાપુ. ”

“ સૈનિક માચી ! ” બાપુ પણ મામે હસ્યા. નોનોએ એની પેટી ઉપાડી અને બારણા લગી પહોંચી. ત્યાંતો પેટી ત્યાં જ મૂકી દઈ દોડતી બાપુને વળગી પડી. એનું હૈયું પણ બણે ધબકતું હતું :
બાપુ, બાપુ.

નો નો ઘેર પહોંચી ત્યારે આજ વાગી ગયા હતા. આમ તે શનિવારે બપોરે એક વાગ્યા પહેલાં તે તે ઘેર આવી જતી. પણ આજે ડબ્લીન મોકલવા માટે તે સીગારેટ અને તમાકુ ઉધરાવવાના કામમાં પડી હતી ઇન્જેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડમાં કામ કરનાર જુવાનોને માથે લશ્કરી નોકરીના કાનુન મુજબ બ્રિટિશ લશ્કરમાં જોડાવાનું ફરજિયાત હતું. પણ આ જુવાનોએ આયરીશ લશ્કરમાં જોડાવું પસંદ

કર્યું હતું, અને તેજ કામમાં જોડાયા પછી પોતાના આછાપાતળા સાધનો મુજબ ડબ્લીનની આમપાસના કુંગરોમાં રહીને પડકારની રાહ જોતા હતા. આ જુવાનો માટે તે સીગારેટ અને તમાકુ ઉધરાવતી હતી.

“ બાર વાગ્યાનો હું તમારી રાહ જોઈ બેઠો છું. ” નોનો ઘરમાં દાખલ થઈ અને બાની મેંચોઝએ કહ્યું.

“ અને તે જરાંક ખ્યાલ જ ન હતો...” નોનો બોલી. નોનો હસી, પણ મેંચોઝ વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો.

“એક કામ આવી પડ્યું છે, નોનો, એટલેજ હું અહીં આવ્યો છું. તમારા બાપનો કાગળ છે. વાંચો.”

નોનોએ કામળ ઉઘાડ્યો અને વાંચ્યો.

“નોનો,

આવનારું શું કામ કરવાનું છે તે તને કહેશે. મને તારી શક્તિમાં વિશ્વાસ છેજ.

જેમ્સ કોનોલીના
આશીર્વાદ

“શું કામ છે?” નોનોએ પૂછ્યું.

“લાયમને આજે ઇન્ડ-ડ હૃદયાર કરવાના છે. આપણે એને પાછો લાવવાનો છે. માઉન્ટેન જેલમાંથી મોકલશે આવ્યો. આપણે તેને ક્યા અને ક્યારે લઈ જવાના છીએ તેની ખબર મોકલવાનું કહ્યું છે.”

“એની સજા તો આજ લગીની હતી ખરું?”

“હા, એટલે તો લાગે છે કે આજે જ એને હૃદયાર કરશે. હું આવ્યો ત્યાં લગી સદેશો આવ્યો ન હતો. પણ એ લોકોએ મને તમને તંબાર કરવા મોકલ્યો. એમને સદેશો મળશે એવો જ અહીં ઠાસદ આવી લાગશે.”

“એ કામ કરવાનું છે કેવી રીતે? તમારી પાસે બધી યોજના અને વિગતો છે ને?”

“હા.” ઠટી બાનીએ ખાસામાંથી કાગળો આ કાઢ્યા. “પણ તારા બાપુ કહેતા હતા કે આ કંઈ યોજના કે ફક્ત નથી. આ તો

કેવળ તમને મદદરૂપ થઈ પડે માટેજ મોકલ્યાં છે. આપણને હુકમ તો લાયમને પાછો લાવવાનો જ છે. પશ્ચિમ બાજુની આખી દોરી એને હાથ છે. અને લાયમ ઇંગ્લેન્ડમાં ન જ રહેવો જોઈએ. તમારા બાપુએ આટલું કહ્યું છે. વિચાર એવો છે કે આપણે લાયમ ન્યાં હોય ત્યાં એની મુલાકાતે જવું અને મારે કપડાં બદલી લઈ એની જગાએ રહેવું. લાયમ મુલાકાતી તરીકે તમારી સાથે બહાર નીકળે પછી તો તમારે જોઈ લેવાનું રહ્યું. તમારે તો પવન માફક આયર્લેન્ડ પાછા આવી જવાનું છે.

“કામ તો કમાલનું છે. આ કમાળોમાં શું છે ?”

“જુઓ આ તમારા બાપુના હસ્તાક્ષરમાં છે. એમણે કહ્યું છે કે આપણે ન્યા જવાનું હોય ત્યાં સીધા ન જતાં, આગળ જવું, પાછા આવવું એવી રીત અખત્યાર કરવી. અહીં એમણે ફેટલાંક ગામનાં નામ લખ્યાં છે. કહે કે અહીં તમે થોભજો. એમને ખબર છે કે લાયમને ઇંગ્લેન્ડની દક્ષિણે મોકલવાનો છે. આ યાદી બનાવતી વખતે પણ એમનો એજ ખ્યાલ હતો. અને આ, ” બીજો કાગળ બતાવતાં બાની બોલ્યો, “ ઇમોન સીન્ટની યાદી છે. પણ એમાં બીજાં ગામે સૂચવ્યાં છે. ”

નોનોએ બન્ને યાદીઓ લઈ સરખાવવા માંડી.

“અને તમારા બાપુએ ખાસ કહેવરાવ્યું છે કે આ યાદીઓ પ્રમાણે જ તમારે મુસાફરી કરવી એવું નથી. આનો ઉદ્દેશ તો કેવળ તમને મદદ કરવાનો છે. ”

“અને આ નામ શેના છે ? ” બીજા કાગળમાં લખેલાં નામે બતાવતાં નોનોએ પૂછ્યું.

“સીન મેકડરમોટે એ લખ્યાં છે. ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડમાં આપણે માટેનાં સહિસલામત જગાનાં સરનામાં છે.

તમને જરૂર હતો ત્યારે આશ્રય કે મદદ જરૂં ત્યાંથી મળી રહેશે. પણ તમારા બાપુ તો, કહેતા હતા કે આ આશ્રયસ્થાનો વિશે વિચાર કર્યો, કરતાં જલ્દીથી ઇંગ્લેન્ડ, જહાઝ નીકળી જવાની તૈયારીના વિચાર કરો એ વધારે સારું થઈ પડશે.”

“બાર્ની ! જો આટલું કામ આપણે કરી શક્યા તો...” આવેશમાં નોનો વાક્ય પૂરું ન કરી શકી.

મીસ મોલોની નિરાશ કરે તેવા સમાચાર લાવ્યાં. લાપખને ક્યાં લઈ જવાના છે અને ક્યારે લઈ જવાના છે એનો ઇશારો સુધાં મળ્યો ન હતો.

“પણ તમારે અને બાર્નીએ આજ રાતે જ મુસાફરીએ ઉપડવાનું. તમે લોક, બર્મીંગહામ જાઓ અને ત્યાંનું જે ‘સરનામું’ તમને મળ્યું છે તેની સાથે સંબંધ બાંધો. પછીથી ત્યાં તમને ખરી ખબર મોકલવામાં આવશે.”

તેજ રાતે બાર્ની અને નોનો ઉપડ્યાં; પહેલાં તો સીધાં ગ્લાસ્ગો ગયાં. એપલીનના હુમલાને લીધે રાત તો એડીનબરોમાંજ ગાળવી પડી. મંગળવારે એ લોક બર્મીંગહામ પહોંચ્યાં. કરોળય સંદેશે આવ્યો ન હતો. પુષ, યર, શુક્ર, રાનિ, પણ કોઈ સંદેશો નહીં. નોનોને ચિંતા થતી હતી. આખું અફવાડિયું ગયું પણ કોઈ સમાચાર નહીં ! રવિવારે ખબર મળ્યા. લાપખ તેજ સવારે લોક પહોંચી જમે.

ચિંતા અને કાળજી ગયાં. મોટર બાડે કરી એ લોક થોડા જ કલાકમાં લોક પહોંચી ગયાં. ગામમાં દાખલ થયા પછી દસ મીનીટ

કરતાં મ ઓછા વખતમાં લાયમ નોનોની સાથે થઈ ગયો. બીજે દિવસે એ લોક ગ્લાસગો પહોંચ્યાં. અહીં લાયમે પાસ્ટીનો વેશ લીધો. બીજે દિવસે સવારે સાત વાગે નોનોએ ધરતું બારણું બંધ કર્યું ત્યારે એનો શ્વાસ હેઠો બેઠો. લાયમ ધરમાં હતો. એજ રાતે ડેનીસ મેકકુલક અને એનો મિત્ર મોટરમાં ડબ્લીન જતા હતા. લાયમને પણ એમની સાથે જ જવાનું હતું.

લાયમને વળાવીને નોનો ઘેર આવી ત્યારે એનું મન પ્રકુલ્લિત હતું. સોંપાએલી કામગીરીની સફળતાના જાને એ આનંદમાં હતી.

બાએ કાગળ વાચતા ઉંચું જોયું : “ નોનો, તારે માટે સંદેશ છે. તારા બાપુ લખે છે : નોનો માટે મને અભિમાન છે. ”

શુક્ર ક્રાઇડે ! બસા આવો શુક્ર ક્રાઇડે પહેલાં કોઈ વાર આવ્યો હતો ? ધરમાં હતાં એટલાં બધાં કપડાં પેટીઓમાં ભરી લેવાયાં. ફક્ત એના અને નોનોના કપડાં અને સામાન મેજ પર ખડકાએલાં પડ્યાં હતાં. નાનકડાં બાંકુ વારે ઘડીએ અંદર આવતાં, બહાર જતાં અને વખત વિશે પૂછપરછ કરતા. રસોડાને ખૂલ્લે ઉતાવળમાં ખાવાનું ખવાતું. અને ઘર છોડ્યા પહેલાં કાગળો અને પત્રોનો બાળવાનો ઢગ પડ્યો હતો. બળતી ઝાળમાં ધીરે ધીરે પતાકડીઓ હોમવાના કામ-માંથી નોનોએ ઉંચું જોયું. બા ખિન્ન વદને બારણામાં ઉભી હતી. ચિન્તા અને ગ્લાનિની રેખાઓ એના ચહેરે છવાઈ હતી. એમની નજર મળી અને ચોડી વાર તો જન્મે એક બીજા સામું ટીકી રહ્યાં; પણ બાએ નજર હઠાવી મ્હોંદાડ જોરથી ખીડી બાએ ગરદન હલાવી.

। “ એમ જોટા ખ્યાલ ન કર, બા, રજા પર અને આનંદ માટે અહાં જતા હોયએ ત્યારે આમ ખિન્ન ન દેખાવું જોઈએ ” નોનોએ બાને કહ્યું.

“ રજા ! આનંદના દિવસ ! ” બા બોલી. એનો અવાજ ત્યાજ તટ્ટયો અંદર આવી એ એક પેટી પર બેસી ગઈ. નોનો પણ પડબે બેસી ગઈ અને બાના ખભે હાથ મૂકી બોલી :

“ તને શું ધાય છે તે હું જાણુ છું બા, પણ ધરમથી તું બહાર નીકળે ત્યારે તને કોઈ પણ રોતુ જીએ એ ઠીક નહીં હમણા ગાડી આવશે. બધાય ગેરેશને જઈશું અને થોડીક વારમા તું બાપુને મળીશ ”

‘ અને પછી નોનો ? ’

“ પછી કોને ખબર ? ”

“ પાંચ વર્ષ થાય છે અને બધુંએ વેરણુછેરણુ કરી દેવા માટે કાંક બને છે.”

“ગાંડી માવડી. આવા ખોટા ખ્યાલ શું કરે છે?” નોનો બોલી; પણ એના હૈવામાં જાણે કોઈ સખ્ત ફટકા લગાવી ગયું હોય એમ થયું.

“ આ મોટર આવી ! ” અંદર આવતાં રોરી બોલ્યો.

“ ટોપી. ડગલા. ચક્ષો જલ્દી કરો. બા તારી ટોપી? આ રહી. પેટી લીધી? ચક્ષો આધા ખસો.” બધી જોડવણુ કરતાં નોનો બોલી. “ છેલ્લી પેટી આવી ગઈ. ચલ બા. ચાલો બધા, બેસી જાઓ.” બાને વિચાર કરવાની એક ઘડી પણ ન મળે એમ નોનોની ઇચ્છા હતી. “ હું સમાધાન કે દ્રામમાં આવું ? ”

અને એ બધાં ઉપડ્યાં.

મધરાત થઈ ગઈ હતી.

“ સે હવે તો તને સતોષ થયો ને ? ” એન્નાએ પૂછ્યું.

“ હા.” એન્નાનું જોષને નોનોએ પણ ખૂરશીમાં લ'બાવ્યું.

“ બધું પતી ગયું. કોઈ આવે તો એને વહેમ સરખો પણ નહીં થાય. તને યાક લાગ્યો છે, એન્ના ? ”

“ યાક ? ” એન્નાએ એક સખ્ત બગાસું ખાધું. “ તને નથી લાગ્યો ? ”

“ મને તો લાગે છે કે આખી રાતની અખંડ નિદ્રા એ દુનિયાની સાગમાં મારી ચીજ છે. ધવાએલાઓની પાટાપીંડીમાં, બાંધવા હોડ-

તમામાં અને આ બધું બાળા દેવામાં કોણ જાણે કેટલા કલાકની ઉંઘ આખા અઠવાડિયામાં મળી હશે ?”

“એ બધુંએ ચાલત, જે દિવસે પાછું કામે જવાનું ન હોત તો. અને જાણે પગારની ‘ખૂબ જ પડી હોય એમ મજૂરી કરવાની. બધી છોકરીઓ સાથે હસામસ્કરી કરવી ! જાણે કશું થવાનું જ નથી ! અને પાછું ઘેર આવવું અને વધારે કામ કરવું. આહ, ” બગાસું ન આવ્યું હોત તો બાપણ હજુએ સાંજુ ‘ચાલત.

“લે ચાલ, સાડા ત્રણ ચથા અને સાતે તો ઉઠવાનું છે. હું પાછલુ બારણું દબ દે. હું આગળથી બંધ કરી દઉં. પણ લેને આપણે એક જ પથારીમાં સુઈ જઈએ. બે પથારી કોણ પાથરે !”

ટાઇરોનના બ્યવરથાપકને ભેટો રટેશન પર જ ચર્ચ ગયો.

“તમારા બધા માટે રહેવાની ગોઠવણ કરી દીધી છે. તમે જશ નાસ્તો કરી લ્યો. પણ તમને બધાને ફ્રીલ હોલ પર લઈ જઈ.” એણે નોનોને કહ્યું.

“અમે તો કંઈ નાસ્તો કરી શકવાનાં નથી. અમે તો બધા ખૂબ આવેશમાં છીએ. તમે અમારી સાથે આવો છો કે જઈને પાછા આવો છો ?” નોનોએ પૂછ્યું.

“તમારો સરસામાન લઈ જવાની અને તમને હોટલ પર પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા મેં કરી દીધી છે. મારે તો બેલફાસ્ટથી આવનારા સૈનિકો માટે અહીં રાહ જોવાની છે. હું હોટલ પર મગીશ.”

નાસ્તો કરતાં જરાય વાર ન ચર્ચ. સામાન લઈને બધા હોલ પર પહોંચ્યા ન પહોંચ્યા ત્યાં એક ગાયુસ દોડતો એમની પાસે આવી પહોંચ્યો.

“ પેલા માંદની સારવારની ટૂંકડીવાળા ક્યાં છે ? ”

“ કેમ ? ” નોનોએ હસીને પૂછ્યું : “ અમારે માટે કામ તૈયાર જ રાખ્યું છે કે શું ? ”

“ હા. ” નોનોનો હાથ પકડીને લાઇ જતાં એ બોલ્યો.

“ દીમ મેઝાપરે પોતાને હાથે ગોળા ખાધી છે. ”

“ કેવી રીતે ? ”

“ રિવોલ્વર સાફ કરતાં...

દીમ ખૂબ સ્વસ્થતાથી પોતાનો હાથ પકડીને બેસી રહ્યો હતો. જાણે ખૂબ વિચારમાં હોય એમ વહેતા લોહીને ટગર ટગર એ જોતો હતો. નોનોએ ધા તપાસ્યો. મોટો ઉઝારડો હતો. પાટો બાંધતાં નોનોને લાગ્યું કે સાંત ઓરડામાંની બધી આંખો એના ઉપર જ મંડાએલી હતી.

“ સ્યો. ખતી ગયું. ” પાટો પૂરા બાંધતા નોનો બોલી.

“ આહ. ” દુબાવી રાખેલો શ્વાસ હેવટે બહાર આવ્યો.

“ તમારે અમારી સાથે આવવાનું છે. ” એક ઉંચા પહોળા માણસે કહ્યું.

“ તમને કેમ બબર પડી ? ” હસતાં નોનોએ પૂછ્યું.

“ ઈશ્વરના સોગન, અમારી સાથે જ તમારે આવવાનું છે. ” બાર દેતાં એણે કહ્યું : “ તમને તમારું કામ આવડે છે અને અમારી સાથે તમે હો ત્યાં લગી અમને કરો જ વાંધો નથી, ખરું ને ? ”

“ હા. ” આખા ઓરડામાંથી એક જ અવાજ આવ્યો.

“ જુઓ. ” સીધુ મ્હોં રાખી નોનોએ બેસવા માંડ્યું : “ સર-સામાન સાથે એ’ અારી બંદૂક અને રિવોલ્વર મોકલ્યાં છે. ધા પર પાટા બાંધ્યા પહેલાં ધા કરવાની અારી ઉમીદ નહીં હોય એમ ક્રમ માની લીધું ? ”

“ અરે અમારી સાથે એ બન્ને કામ થઇ શકશે. ”

બધા હસ્યા નોનો પણ એમના આનંદમાં બળી.

“ તમે બધા એકઠા ક્યારે થવાના છો ? ”

‘ હાલે સવારે બેસફારની ટૂંકડી અમારી સાથે રહેવાની છે. એમની રાહ જ જોઇએ છીએ ”

“ બેસફારથી કેટલાક તો અમારી માથે જ આવ્યા. ”

“ હાલે બાઝ વાગે ક્વાચત શરૂ થશે. ” ખૂણામાંથી એક જુવાન બોલ્યો.

“ માસ કોનોથી અહીં છે ? ” દરવાજાથી એક માણસે પૂછ્યું.

“ હા. માઈ કામ છે ? ” નોનોએ સામું પૂછ્યું.

“ અહીં આવો. તમને એક સદેશો આપવાનો છે. બન્ને બહાર ગયાં.

“ સેનાપતિએ મને સદેશો દેવા મોકલ્યો છે. ”

“ કયા સેનાપતિ ? ”

“ ઉત્તરના લશ્કરના સેનાપતિએ. એમને હુકમ મળ્યો છે કે એનિકોએ એકઠા થવાનું નથી. ”

નોનોના હોશકોશ ઉડી ગયા.

“ શું ? સડાઈ નહીં થાય ? ”

“ અહીં નહીં થાય. ”

“ અહીં નહીં એટલે ? ખીજે ઠેકાણે થશે ? ”

“ સેનાપતિને લાગે છે કે ડબ્લીનમાં યુદ્ધ થશે. ”

નોનો ડધાઈ ગઈ. એના ધ્યાનમાં કશુંય ઉતર્યું નહીં.

“ મને તો સમજાય પડતી નથી. ડબ્લીનમાં યુદ્ધ થશે અને અહીં નહીં ! ”

સ્થાનિક વ્યવસ્થાપક નજીક જ ઉભો હતો. નોનોએ એની પાસે જઈ પૂછ્યું, “ આ માણસ માટે તમને ખાતરી છે ? અહીંના સેનાપતિનો જ એ માણસ છે ? ”

મૂંગા મૂંગા ચેલાએ ડોકી હલાવી.

“ કાંક થયું છે. જરૂર કાંક બન્યું છે. બધી ચોજના ઉધી પડી. હવે ? મારે શું કરવું ? ”

“ સેનાપતિએ સૂચવ્યું છે કે તમારે બેલફાસ્ટ પાઝ જવું. ” કાસ્ટે કહ્યું.

“ ડબ્લીનમાં યુદ્ધ ચાલતું હોય ત્યારે બેલફાસ્ટ પાછી જઉં ? સેનાપતિને અમારા વિને કાંક વિચિત્ર ખ્યાલ લાગે છે ! ” નોનો ઉરકેરાઈ ગયો.

“ એમણે તો અપ્પીએ વાત તમારી મુન્સરી પર છાડી છે. બેલફાસ્ટ કે ડબ્લીન, તેનો તમે જ નિર્ણય કરી લેજો. ”

નોનો આવેશમાં આવીને બોલી : “ બધું હું યદ્ય ગયું. હું તો ડબ્બીન જઈ છું. એના, કેથલીન, બધાં અહીં આવો, મારી સાથે હોટેલ પર ચાલો. મારે તમારું કામ છે.”

એક સ્વયંસેવકે આગળ આવી પૂછ્યું : “ શું થયું છે મીસ કાનોલી ? ”

“ બધું હું યદ્ય ગયું. હું ડબ્બીન જઈ છું.”

“ ઇશ્વરને ખાતર તમે ડબ્બીન જવાનું માંડી વાળો, મીસ કાનોલી. ” નોનોની સાથે હોટેલ પર પાછા જતાં સ્થાનિક વ્યવસ્થાપકે નોનોને વિનંતિ કરી.

“ ડબ્બીન જવાનું માંડી વાળું ? ” ફરેશ્વ વ્યંગમાં નોનો બોલી.
“ સાર બેલફાર્ટ જઈ ? ”

“ ના. ના. યોજનામાં કાંક અડચણ આવી છે એ સાચી વાત. પણ તમે અહીં નહો, બધું સમેસુતર પાર થડશે. અમે બધા તો તમારા પર આધાર રાખીએ છીએ. અહીં બીજી તબીબી ખાતામાં ટાણુ છે ? ”

“ ના મારાથી ન રહેવાય. તમે સમજતા નથી. તમારા સેનાપતિએ તો મને અહીંથી જતા રહેવાનો કુકેમ આપ્યો. અને હું બેલફાર્ટ જતી નથી એટલે ડબ્બીન જ જઈશ.”

“ તમારું કહેવું સાચું છે, પણ તમે અહીં રજા હોત તો ઠીક થાત.”

“ ડબ્બીનની બીજી માંડી ક્યારે ઉપડે છે ? ”

“ રાત્રે બાર વાગે.”

“ ખીજી છોકરીઓને વાત કરી લઈ ત્યાં લગી અહીં રોકાશો ? ”
એમને બેલકાસ્ટ જવાની ઇચ્છા હોય તો એની વ્યવસ્થા કરવી પડશે.”

“ હા, હું રાહ જોઈ છું.”

ઝારડામાં નોનો પેડી એટલે તો સવાલની ઝડી પડી.

“ શું છે નોનો ? શું થયું છે ? ”

“ આમ પાસે આવો એટલે કહું. સેનાપતિએ કહેવરાવ્યું છે કે અહીં કાંઈ લડાઈ થવાની નથી. પણ ડબ્લીનમાં થવાનો સંભવ છે. એટલે તમે કાંતો બેલકાસ્ટ પાછા જાઓ અથવા તો ડબ્લીન પણ જઈ શકો છો. બોલો તમારે શું કરવું છે ? ”

એના નોનો સાથું જોઈ રહી. અને ખીજી છોકરીઓનો નિર્ણય જાણવા ચૂપ રહી.

“ ડબ્લીનમાં લડાઈ થશે ? ”

“ સેનાપતિને એમ લાગે છે.”

“ હું તો ડબ્લીન જઈશ.”

“ હું પણ.”

“ હું ય સાથેજ આવું છું.”

બધાનો નિશ્ચય થયો. બધાએ ડબ્લીન જ પસંદ કર્યું.

નોનો હસી. “ બાપુ અહીં હોત તો કહેત : ડાહી છોકરીઓ.”
પોતાની પેડીઓ ઉપાડી બધાં હાંદલ બહાર નીકળ્યાં.

નોનોએ વ્યવસ્થાપકને બધાનો નિર્ણય જણાવ્યો. મૂંગે મહેાએ મૂંડી હલાવી એ સૌને સ્ટેશન પર વળાવી આવ્યો.

ડબ્બીનની ગાડીની રાહ જોતા હતા ત્યાં જોલદારટથી બીજી ટૂકડી આવી લાગી. એ લોક આનંદ અને ગેલમાં હતા. નોનોને લાગ્યું કે એમને કશા જ સમાચાર મળ્યા નહીં હોય. એની પાસે યર્ષાને જતા હતા ત્યારે એકાદ બે ઝોળખીતા મેનિકોને નોનોએ સમાચાર આપ્યા. એ બીજું કશું કહે તે પહેલાં તો ડબ્બીનની ટ્રેન ઉપડી. બીજી બંધી વાત મૂકી નોનો ચાલુ ગાડીએ બેસી મઈ,

ડબ્બીન પહોંચ્યા ત્યારે પાંચ વાગી ગયા હતા.

“ચાલો જલ્દી કરો. લીબટી હોલ તો આ રહેલો.”

“લીબટી હોલ, કેમ નોનો?”

“ખબર નથી? બાપુ તો દિવસ ને રાત ત્યાજ રહે છે, ધાડ પાડવાનો ચત્ત થયો ત્યારથી લીબટી હોલ તો કિસ્મો બની ગયો છે.”

હોલની નજદીક આવ્યા ત્યારે નોનોની નજર બારી પાસે ઉભા ઉભા હથિપારખ પહેરે ભરતા સંત્રી પડ મઈ. દોડીને નોનો બારણા પાસે ગઈ અને દરવાજો ખખડાવ્યો. બારણું તો ઉઘડ્યું, પણ મંત્રીએ બંદુકની અણીએ પ્રવેશ અટકાવ્યો.

“હું નોના કોનોલી, સેનાપતિની દીકરી.” દેખીતી રીતે જ સંત્રી પોતાને ઝોળખતો નહોતો એમ નોનોને ખાતરી મઈ. “આ ઠોકરીએ આવજત ખાતાની છે. અને બધા ઉત્તરમાંથી આવીએ છીએ અને આજ ઘડીએ સેનાપતિને મળવા માંગીએ છીએ.”

“તમારી ઝોળખાણ ન મળે ત્યાં લગી તમારે ચાલવું પડશે,” કહી સંત્રીએ બાર દઈ દીધાં. ફરીથી બારણું ઉઘડ્યા ત્યારે સંત્રીનો અમલદાર ત્યાં હતો.

અમલદારે સત્રીને એમને જવા દેવા હુકમ આપ્યો. નોનો અને તેની મંડળી અદર દાખલ થઈ.

“ સેનાપતિની મુલાકાત ખૂબજ જરૂરી છે ? ” અમલદારે મત્ર-તાથી પૂછ્યું. રાતે ત્રણ વાગ્યા લગી તો એ ઉઘી પણ નહોતા શક્યા. ”

“ ખૂબજ જરૂરી છે. ” નોનોએ જવાબ દીધો : એ કામે તો અમે આખી રાત મુસાફરી કરી છે. બીજાં બધાં અહીં રહેશે. હું બાપુને મળી આવું છું. ”

બધા દાદર ચઢ્યા. ગ્વેરામાં ઉભેલા સત્રીઓની હારમાંથી પસાર થઈ એ લોક એક બંધ બારણા આગળ આવી પહોંચ્યા.

“ હ્યો આ આવી પહોંચ્યા ” અફમર બોલ્યો. નોનોએ બારણું ટકોરા દીધા.

“ કાણ ? ” બાપુનો અવાજ આવ્યો.

“ હું. ” નોનો બોલી ઉઠી.

“ નોનો ? તું અહીં શું કરે છે ? હું તો જાણતો હતો કે તું ઉત્તરમાં છે ”

“ હું અદર આવું, બાપુ ? મને આવવા દો બાપુ. કાંકે થયું લાગે છે ”

બારણું ઉઘાડી બાપુ પાછા પોતાની લશ્કરી ખાટ પર પડ્યા. નોનો પાસેજ દીયણીએ બેસી ગઈ

“ શું થયું છે બાપુ ? ” નોનો ધીરે અવાજે બોલી.

“ આ બાપુ શું ઈર્ષ મયુ ? મારી મંડળી સાથે હું ટાઈ રોમ ગઈ

અને દસ વાગે અમારા મળ્યા કે લડાઈ નથી થવાની, બાપુ કહો ને આમ કેમ થયું ?”

બાપુએ મોં ફેરવી લીધું. પણ એટલી નાનકડી પણમાં પણ આંખને અણિમાળે બાએલાં બે અશ્રુબિંદુ નોનોની નજરે પડ્યાં. વિતાનાં ન ગયાં. આંસુ મરી ગયાં.

“ બાપુ ! ” નોનો ચમકી ઉઠી હતી. બાપુનું મોં એણે પોતાના ખભા પર ઢાળી દીધું. “ આમ કેમ બાપુ ? લડાઈ નહીં થાય ? ”

“ લડાઈ નહીં થાય ? નોનો ! ” થોથરાતે અચાને બાપુ બોલ્યા. “ અત્યારે લડાઈ નહીં થાય તો તો આપણે આરામ રાખવાનું અને પ્રાર્થના કરવાનું જ બાકી રહેશે કે એ મોટા ભૂકંપ આવીને આવશે અને ડૂબાવી દે. ”

“ તો પછી મને એમ કહેવામાં આવ્યું કે ઉત્તરમાં જંગ નહીં થાય ? ”

“ કોણે કહ્યું તને ? ”

“ ત્યાંના સેનાપતિ તમકથી એક કાસદ આવ્યો. કહે કે ‘ અમને છટા થઈ જવાના હુકમ મળી ગયા છે અને તમારે કાંતો બેલરાઈ પાછા જવું કે ‘ હજી ન આવવું. ’ અને તો એમાં કાંઈ જ ગમ ન પડી. ધવાએલા એક સૈનિકને પાટો બાંધ્યો ત્યારથી ત્યાંના મૈનિકો મને એમની સાથે ગઢેવાનું કહેતા હતા એમની માથે મળક કગતીંતી ત્યાં તો કામદ આવ્યો હું તો તદ્દન છળી જ ગઈ. કહે કે ત્યાં તો જંગ નહીં જ થાય, પણ કદાચ હજી ન થાય. સ્થાનિક કાર્યકર્તા પાસેથી કામદની વિશ્વાસપાત્રતાની માળીતી માગી અને એણે તરત જ આપી. મેં હજી ન આવવાનો નિશ્ચય કર્યો. હું અને મારી માથેની

છોકરીઓ રોશને દોડી ગયા. અમારી ગાડી ઉપડે તેજ વખતે એક બીજી ટ્રેકડી બેલફાસ્ટથી આવી લાગી "

"બીજી ટ્રેકડી, નોનો ?"

"હા બાપુ. અમાગી જ સાથે પચાસેક તો આવ્યા હતા અને બીજી ગાડીમા તો એથી એ વધારે હતા "

"પણ અહીં તો એવો સરેશો હતો કે બેલફાસ્ટથી પચામ માણસો મળવા પશુ મૂકેલ હતા ?"

"શુ ?" બીજામા નોનો બોલી ઉઠી "એવું કાણે કશું ? સો કરતા પશુ વધારે માણસો તો હતા ।"

"તારી ખાત્રી છે નોનો ? કાંઈ જૂલ તો નથી થતી ને ?"

"જો એ એટલું અગત્યનું જ હોય તો બાપુ માર્શ કશું ન માનશો નીચે છોકરીઓ ઉભી છે એમને જ બોલાવો અને પૂછી જુઓ "

"ખૂબ જરૂરી, નોનો, સંત્રીને કહે એમને ઉપર બોલાવે. " નોનો-એ સંદેશો કહેવરાવ્યો.

"શુ ગરમડ છે, બાપુ ?"

"જે હચિયાર આવવાની ધાગણા હતી એ નહીં આવે અને એ સિવાય જવામદારી લેવા મેકનેકલ તૈયાર નથી. "

"ત્યારે છૂટા પડવાનો હુકમ એના તરફથી આવેલો ?"

"એમ જણાય છે નોનો. દલીલ કે પ્રાર્થના કરાતી એના પગ અમર જ નથી "

“માદ છે બાપુ? હું ન્યુયોર્કમાં હતી ત્યારે તમે લખ્યું હતું તે? ત્યારે પણ તમે એને ભયંકર લેખતા. સોબાનાં પુતળાંની નહીં, પણ જંગને સાચા ક્રાન્તિકારીની જરૂર છે એમ તમે લખ્યું હતું. અને તમે તો સદાય કહેતા જ આવ્યા છો કે સ્વયંસેવકોની નેતાગીરી એવાને જ સોંપવી જોઈએ.”

“સાચી વાત,” નિસામો નાંખી બાપુ બોલ્યા, “પણ હું કાંઈ જ કરી ન શક્યો.”

નોનોની મંડળી અંદર આવી.

પડખે ઉભેલી છોકરીને બાપુએ પૂછ્યું: “તમે બેલફાસ્ટ છોડ્યું ત્યારથી જે બન્યું હોય અને તમે જોયું હોય તે કહો.”

એકીશ કાગની વાત અને નોનોની વાતમાં જરાકે ફેર ન હતો.

“આણે કહ્યું તે માન્ય છે?” બાપુએ બીજી છોકરીને પૂછ્યું.

“હા, મી. કોનોલી.”

“તમારે કશું વધારે કહેવાનું છે? કે તમે બધા પણ આજ વાત કહેત?” બાપુએ એક એક છોકરીને પૂછવા માંડ્યું. સવાલ પત્યા પછી ઘોડી વાર બાપુ મૂંગા થઈ ગયા અને પછી નોનો તરફ વળ્યા.

“સંત્રીને જોવાત.”

નોનો સંત્રીને જોવાવી લાવી.

“તમારા અક્ષરને મારી પાસે મોકલો.”

સંત્રી સલામ કરી ગયો.

“ જૂઓ, હું તમને એક એકને એક એક વ્યક્તિને મળવા મોકલું છું. મને કહ્યું છે એટલું એવી જ રીતે તમારે તેમને કહેવાનું. એ પૂછે એ સવાલના જવાબ દેજો. અને પછી કહેજો કે તમને બોલાવે છે. સમજ્યા ? ”

સંત્રીઓનો અક્ષર દાખલ થયો.

“ જૂઓ મારે છ માણસની જરૂર છે. આ છોકરીઓને કહું તે ઠેકાણે સઘ જઈ સહીસલામત પાછી લાવવાની છે. ”

“ જોવો હકમ. ”

સંત્રીઓનો અક્ષર બાપુની ચારપાઈની નજદીક ગયો અને બન્ને વચ્ચે ખૂબ ધીમી કાંઈ વાત થઈ. પછી સલામ કરી તે ગયો. થોડી વારમાં પાછો આવી એણે કહ્યું : “ બધું તૈયાર છે, સાહેબ. ”

“ એમની સાથે જાઓ. ” બાપુએ છોકરીઓને કહ્યું.

નોનોને દૂર જવું ન પડ્યું. પાર્નેલ રકેવરની નજીકના જ એક ઘેર એને સઘ જવામાં આવી. શહેરી સૈનિક દળના માણસે જ બારણું ખખડાવ્યું અને બારણું ઉઘડ્યું એટલે કહી દીધું : “ સેનાપતિ તરફથી કાસદ છે. ”

થોડી ચર્ચા બાદ નોનોને સીન મેકડર સતો હતો તે ઓરડામાં સઘ જવામાં આવી. બાપુની માફક સીન પણ દિલ્લો અને થાકેલો લાગતો.

“ સીન, ” નોનોએ બોલાવા માંડ્યું, “ બાપુએ મને તમારી

પાસે મોકલી છે. હું હમણાંજ યાદરોનથી આવું છું.”

નેનોની વાત પૂરી થઈ ત્યાં લગી સીન મૂંગોમૂંગો અક્ષરે બોલ્યા વિના સાંજળી રહ્યો. વાત વીતી એટલે એણે પૂછ્યું :
“બીજાઓને આની ખબર છે, નેનો?”

“હા, સીન. બાપુએ દરેકને વાત પહોંચાડી છે. અને પછી સૌને લીજટી હોલમાં આવવાનું કહેવરાવ્યું છે.”

“હું ખૂબ રાજ થયો છું. નેનો, બાપુને કહેજો હું આ આવ્યો.”

નેનો લીજટી હોલ પર પહોંચી ત્યારે બાપુ ગણપોસાક પહેરીને તૈયાર થઈ ગયા હતા. ઓરડામાં આંટા મારતા મારતા બાપુ કંઈક સ્વગત ગણગણતા હતા.

“બાપુ!” નેનો બોલી ઉઠી, “ચોડીવાર એમ જ ઉભા રહો; મને જરા તમારા સામું દીકરી સેવા લો. આ પહેલી જ વાર તમને ગણવેસમાં બેઠું છું.”

“શું ખબર છે?” બાપુએ પૂછ્યું અને પછી ઉભા રહી હસ્યા.

“હું સીનને મળી. એણે કહ્યું કે હમણાંજ આવું છું. પણ બાપુ, બાપુ,” નેનો પાછી તરંગે ચડી, “હું નહોતી કહેતી કે ગણવેસ તમને આપશે?”

બાપુને વિચારણ ખમો ચાખડતાં નેનો બોલી. એક ડમરું પાછળ નઈ બાપુના લસકરી દેખાવને દીકરી દીકરી બોધ રહી. ય્યાર સીનો, ડાળા વાળ, છુખરી હસતી આંખો અને મુઠ નીચેથી પસંદ

ધીરૂં, ધીમું, દારૂં નોનોની આંખોને મીઠાનીનો આદલાદ મળતો.

“ તમારી તલવાર ક્યાં છે ? ” નોનોએ પૂછ્યું. “ ઓહ, એ પડી, લાવો લગાવી દઉં. ”

“ નોનો એવું કામ તો તારે કોઈ જુવાનીઆ માટે કરવું જોઈએ. મારા જેવા ઘરડિયા માટે નહીં. ”

નોનો ખીજાઈ ગૂસ્સામાંજ અતડાઈથી એણે પૂછ્યું.

“ નાસ્તાનું શું છે ? ”

“ સાઈં કહ્યું. બધી ગોઠવણ છે. ”

એક પછી એક છોકરી પાછી આવી. એકજ જવાબ હતો.

“ એણે કહ્યું છે હમણાજ આવે છે. ”

નોનોએ નાસ્તો તૈયાર કર્યો. બાપુ, નોનો અને લીમેરીકનો એક અફસર નાસ્તાને ન્યાય દેતા હતા ત્યાં ટોમ ક્લાક આવી. ટોમને નાસ્તો મળે તે પહેલાં સીન આવ્યો. થોડીજ વારમાં જોસેફ-૧૫-કેટ આવ્યો પ્લન્કે ના ગળે પાટાનો કુંઝર વળગાડેલો હતો. થોમસ મેકડોનાવ હસતો હસતો અંદર આવ્યો. માઇકલ મેલીન અને બાપુ બારી પાસે ઉભા હતા સાં પેડ્રાઇક પીઅર્મ દાખલ થયો. ટોમ અને સીન સિવાયના બધા ગણવેશમાં હતા.

“ આ જોયું મી. કોનોલી ? ” એલીશે “ સનડે ઈન્ડિપેન્ડન્ટ ” આગળ ધરતાં કહ્યું. “ જુઓ પહેલે પાને શું કહે છે તે. આજે કવાયત નહીં થાય. ”

“ એ શું ? ” ચમકીને બાપુ બોલ્યા. “ જેવા દે. ”

ધ્યાન ખેંચે એવી જગાએ લખાણ હતું.

“ કરોડકદીના પ્રસંગને લીધે સ્વયંસેવકોની ક્વાયત અને બીજા દેખાવોનો કાર્યક્રમ આજે અંધ રાખવામાં આવ્યો છે. ”

હકમથી,

“ ઈ ઓન મેકનેકલ ”

“ આનો શું અર્થ છે ? ” બાપુએ પૂછ્યું. પીઅર્સ સામું ફરીને બાપુએ પૂછ્યું, “ આની કશી ખબર છે તમને ? ”

“ ના, અને તો કશીજ ખબર નથી. ” હાથમાં છાપું લેતાં પીઅર્સે કહ્યું.

“ નેનો, એઆને કહે કે બધી છોકરીઓને લખને મેડમના ઘેર જાય. ત્યાં એમને કાર્ડ આરામ મળશે. મારે તારી જરૂર પડશે. મારે તું અહીં આટલામાં જ રહેજે. ”

“ સારું, બાપુ. ”

અને બાપુ બીજાની સાથે મસલતના ઓરડામાં ગયા.

એઆ અને મંડળી મર્ષિ તે નોનો જોઈ રહી. બાપુના ઓરડામાં આરામ મળશે એમ ધારી નોનો એ બાળુ વળી ત્યાં તો સંત્રીએ એનો માર્ગ રોક્યો.

“ હકમ છે બહેન, અહીંથી કોઇને જવા દેવામાં નથી આવતા. ”

“ ઠીક. ” નોનો દસી અને બીજા બાળુએ વળી.

પણ આવેશની હવામાં અને આંશુબાંશુના ઘેંઘાટમાં નોનોના આરામ અને હિંધના બધા જ ખ્યાલ યોગળી ગયા. શહેરી દળના માવજતવિભાગની બહેનો આવતી હતી. શહેરી દળના સૈનિકો પણ એક પછી એક આવતા ગયા. એક ઝોરડામાં છોકરા અને છોકરીઓ બોંબમાં દારૂ ભરતા હતા.

“આખીએ દુનિયા બહાર ઉમટી છે.” નોનોએ સાંભળ્યું. બહારનું યોગાન મેદનીયી બદબહતું હતું. બધાની નજર લીમટીં હોલ પર મંડાઇ હતી.

નોનો બહાર જઈ પગથીઆં ઉપર ઉભી.

ત્રણ સ્ત્રીઓ પગથીઆં ચડતી આવી. એક ખૂબ દુઃખી લાગતી.

“ક્યાં છે મી. કાનોલી, એમને મળવું છે.” દુઃખી સ્ત્રીએ ચીસ પાડી કહ્યું.

“સેનાપતિને કોઈ જ મળી નહીં શકે.” સંત્રીએ ઉત્તર આપ્યો.

“પણ મારે મળવું જ જોઈએ. બુલ્મર હોપ્સનનું શું થયું તે તો મારે જાણવું જ જોઈએ.”

“અત્યારે તો એમને કોઈ જ મળી નહીં શકે.” બંદુકને બારણામાં આડી ધરી સંત્રી બોલ્યો.

નોનો રસપૂર્વક આ કિસ્સો જોઈ રહી હતી. ત્રણમાંથી એક સ્ત્રીએ એને ઓળખી.

“તમને જાણુ છે, નોનો, બુલ્મર હોપ્સનનું શું થયું છે તે ?” એણે પૂછ્યું.

“ના. મને ખબર નથી. શી વાત છે ?”

“બુલ્મરને સ્વયંસેવકોએ પકડ્યો છે. અમારે જાણવું છે એ ક્યાં છે તે.”

“ મને એની કાર્ક ખજર નથી. હું તો આજ સવારે જ આવી.”

ચિંતાતુ? ચરુરે છોકરી ફરી સંજી તરફ વળી. ફરી જવાની પરવાનગી માંગી.

“ બહેન કાર્ક નહીં ચર્ક શકે. ગમે તેવું કામ હોય તો પણ તમે સેનાપતિને નહીં મળી શકો.”

“ ચાલો, ત્યારે આમ તો કંઈ ચવાનું નથી.” બીજી સ્ત્રી બોલી, ત્રણે સ્ત્રીઓ ચાલી ગઈ. નોનો અચ્ચો પામતી શી ગરબડ હશે તેના ખ્યાલમાં ગરકાવ ચર્ક. એટલામાં ફિઆનાના બે અફમરે એની સાથે ચર્ક ગયા.

“ શુ ચાલે છે નોનો ? ” એકે પૂછ્યું

“ મને કાર્ક ખજર નથી, પણ મને લાગે છે કે મેકનેલના હકમથી બધી ગૂચવણ પેદા થઈ છે.”

“ ત્યારે બધું શમી ગયું ? ”

“ હું એમ નથી ધારતી. પણ મમિતિની બેઠક અત્યારે ચાલે છે. બાપુએ મને બધું પતી જાય ત્યાં લગી અહીં રહેવાનું કહ્યું છે.”

“ ત્યારે તો અમે પણ અહીં રહીએ છીએ.” ત્રણે પગથીએ ઉભા રહ્યાં, અતરની અધીરતા એમને વાત કરવા દે તેમ ન હતું. ત્રણે જાણે અંતર્ગત થયા હોય તેમ ઉભા રહ્યા.

પડખેની ગતીમાથી ચહેરી દળના કેટલાક સૈનિકો એક ગાલ્ફ બેંચીને આવતા હતા. ઈસોસબરેલા ગાલ્ફા પર તાડપત્રીનું લાંબુ

હતું. ખીજા કેટલાક સૈનિકો બારણા આગળ આવીને લશ્કરી ઢબે ઉભા રહ્યા. સ્ત્રીઓ અને બાળકો એમની આગુબાગુ વીંટળાઈ વળ્યા, અને સીંગાટની ડબ્બીઓની સોગાદ ધરવા લાગ્યા.

“આનો શું અર્થ છે ?” ઇમેને પૂછ્યું.

“શી ખબર ?” નોનોએ મૂંડી ફલાવી.

“આ તો સાચી તૈયારીઓ લાગે છે,” ગારીએ ટીકા કરી.

“સેનાપતિ તમને બોલાવે છે.” શહેરી દળના એક સૈનિકે સમાચાર આપ્યા.

“બધું બરાબર છે બાપુ ?” બાપુને મળતાં જ નોનોએ સવાલ પૂછ્યો.

“હા.” ખૂબ શાન્તિથી બાપુએ જવાબ વાળ્યો. અને પછી તરત હસી પડ્યા. “લે તારી નોકરી પૂરી થઈ. કોઈ ઠેકાણે જઈ આરામ કર. સવારે આઠ વાગે ડોકરીઓ સાથે અહીં આવી પહોંચજો.”

“પાછું મારે જતા રહેવું પડશે ?”

“હા, નોનો.”

નોનોએ એક નિશ્વાસ મૂક્યો.

“બાપુ. બહાર ઉભેલા સૈનિકો શું કામે ઉપડે છે ?”

“એ લોકો ? કાંઈ નહીં. આમ તેમ કવાયત કરતા ચાલશે એટલે બધું લક્ષ હોલ પરથી એમના પર દોરારશે.”

“એમ ? હીક, બાપુ, કાલે આઠ વાગે ને ?”

“ હા આઠ વાગે. ”

“ બધું બરાબર છે. ” નોનોએ વાટ જોઈ ઉભેલા ધમોન અને મારીને કહ્યું.

“ તમારી ખાત્રી ચઢ છે નોનો ? ”

“ બાપુએ કહ્યું ને ! ”

“ તો તો ખરૂં. ”

૧૪

“ તારે ઉત્તરમાં જવાનું છે, એક સંદેશો લખને. ” નોનો બીજે દિવસે સવારે બાપુ પાસે ગઈ ત્યારે એને દુઃખ મળ્યો.

“ પીઅર્સ એમાં સહી કરશે, માટે એ આવે ત્યાં લગી તારે થોભવાનું છે. ”

બાપુ બોલતા હતા ત્યાંજ થોમસ મેકડોનાલ દાખલ થયો.

“ એમ ત્યારે, પાછાં ઉત્તરમાં જવાનાં છે ! બહાર છે ! ” મશ્કરી કરતાં થોમસે કહ્યું “ અહીં અમે ક્રાન્તિને કિનારે ઉભા છીએ અને અમારું કામ ચાર ચામ તે પહેલાંજ અહીંથી જતા રહેવાની તમારી વેતરણ છે ! ”

“ આમ આવ, નોનો, મારે તારું કામ છે. ” બાપુએ નોનોને બોલાવી.

“ આવી બાપુ. ”

નોનો બાપુ સાથે બીજા ઓરડામાં ગઈ. બાપુ મંબીર દતા.

“આને બાર વાગે અમે શરૂ કરીશું. ત્યાં સુધી તો તું સલામત છે. પછીથી...પછી તો કોણ જાણે...આખા દેશ ઉપર જંગલી લશ્કરીઓનાં ટોળાં ઉતરી પડશે. તારે પણ તારો જ્યાવ કરવો પડશે. લે...” પતરે મઢેલી એક નાની રિવોલ્વર આપતાં બાપુએ કહ્યું. “આ લે. એના અને બીજા બધાની સંભાળ રાખજે.”

મૂંગે મોંએ બાપુએ કારતુસની એક ડબ્બી નોનોને આપી. નોનો અવાજ બની બાપુ સામે જોઈ રહી હતી.

“એને ઢંકાણે મૂકી દે નોનો.”

અને નોનોએ તેમ કયું.

“તારે જરૂર પડે તો લે, આ થોડા પૈસા પણ રાખ.”

નોનોના ગળે ડ્યુરો બાઝ્યા જેવું લાગતું હતું.

“તું ઉત્તરમાં પહોંચીશ ત્યારે તો અમે લડતા હોઈશું. તને આપેલો મંદેશ પહોંચ્યાડવામાં હીલ ન થાય એ જોજો. ત્યારે તો એ ગુપ્ત પણ નહીં હોય. તને મળે તે દરેક સ્વયંસેકને એ મંદેશો કહેજો. કહેજો કે નેતાર્ગણ પાસે સંદેશો પહોંચી ગયો છે, માટે એકે એક માણસે તૈયાર થઈ રહેવું. નોનો...” બાપુના અવાજમાંથી શાન્તિ અને ધીરજ વિદાય લેતા હતા, “પ્રભુ તારું રક્ષણ કરશે.”

નોનો બાપુની કોટે વળગી પડી. એની છબે એકે અક્ષર રમતો થઈ ન શક્યો.

“મગરૂળ થા, નોનો, તેં અમને શરમ અને હારમાંથી ઉગામી છે.” બાપુના બન્ને હાથ નોનોના ખભા પર હતા. ચારે આંખો એક તારે પડેવાએવી હતી.

મહત્તર હમીને, ઉન્નત મસ્તકે, નોનો બોલી, " મલામ આપુ. " આપુ પણ મલક્યા. ઉડીને લાકરી દબે કદમ મિલાવીને આપુએ સામી સલામ ભરી.

આપુના ઓગડામાં પાગ ફરતા હતા ત્યાં પીઅર્સ આવી પહોંચ્યો " ચાકો " એટલું આપુ બોલ્યા અને બન્ને રથેશમાં ગયા. થોડીક વારમાં જ આપુ પાગ આપ્યા. એમના હાથમાં એક મોટું પોસ્ટર હતુ આપુએ એને લખાવ્યું.

" આમ આવો. આ વાંચી લ્યો. એમાં સ્વતંત્ર આયર્લેન્ડની ઘોષણા છે, એને પૂરવાંચી લ્યો અને રાખી શકો એટલું યાદ રાખી લ્યો. પછી તમે ઉત્તરમાં દરેકને કહી શકશો કે તમે અ જોયું છે, વાચ્યું છે. એની એક પણ નકલ તમારી આયે રાખવા દેવામાં જોખમ છે. "

નોનો અને બીજી છોકરીઓ ઘોષણાપત્રની આજુબાજુ ટાળે વળા અને વાચવા લાગી.

" સ્વતંત્ર આયર્લેન્ડની કામચલાઉ સરકાર તમથી આયર્લેન્ડની પ્રજાને.

આયર્લેન્ડનિવાસી લાઇઝિંગ અને બહેનો,

જે વડાઓએ આપણા દેશની અસ્થિતાની બ્યોત અખંડ રાખી છે તેમના નામ પર આતા આયર્લેન્ડ અમારી માગ્દતે આખી આયરીશ પ્રજાને તેની સ્વાધીનતા સારૂ લડવા અને એનો ખર્ચ કરકતો રાખવા હાકલ કરે છે.

ઘોષણાપત્ર પર થોમસ ક્લાર્ક, સીન મેકડીઆરમાડા, થોમસ

મેકડોનાઇ, જી. એચ. પીઅર્સ, ઇમોન સીન્ટ, જેમ્સ કોનોલી, અને
જેસેફ પ્લન્કેટની સહી હતી.

આપુ ઘોષણાપત્રને વાળતા હતા ત્યાં પીઅર્સ આવી પહોંચ્યો.
અને નોનોને સંદેશો આપ્યો.

“ તારી અને ઉત્તરના બહાદુર આધરીશોની પ્રભુ રક્ષા કરો.”

પીઅર્સ ગંભીર હતો.

નોનો ખીણ છોડરીઓ માથે પાછી ઉતાર જવા ઉપડી.

દાર્જિલિંગમાં નોનો મારે નિગરા વા' જોષને ઉભી હતી. મેકને-
ઇસના હકમનું અક્ષરશઃ પાલન થયું હતું. મેક્કાર્ટની ટૂંકડી પાછી
વળી ગઈ હતી. ગામડાની ટૂંકડીઓ આવી જ ન હતી.

‘ એમના પીઅર્સનો સંદેશો તું ડો. મેકકાર્ટનને પહોંચાડ; એલીશ
તું મેક્કાર્ટ જઈ ડેનીસ મેકકુલકને મળ કહેજે કે બળવો બા-
વાજે ડબ્લીનમાં શરૂ પાંચ થઈ ગયો. એમ પણ કહેજે કે ડો.
મેકકાર્ટનને પીઅર્સનો મંદેશો પહોંચી ગયો છે. અને માણુમેને
એકઠા કરીને લઈ આવવાનું કામ એમને માથે છે. રાનિક વ્યવ-
સ્થાપક સાથે હું વાત કરી લઉં છું અને બીજાં અમલદારોને સંદેશો
પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરું છું. બધે જ આ ભૂલો મંદેશો પહોંચાડી
દેવાનો છે. ”

મંદેશાના જવાબ મેળવવા, નોનોને બારે મને ગરેરમાં જ ગહેવુ
પડ્યું. આપુ અને પીઅર્સ સ્વયંમેવર અને શહેરી દળ ડબ્લીનમાં
યુધ્ધે ચડ્યા હશે. કદાચ મૃત્યુની ઝાલ એમને વડાવી ફગી હશે ;

અને અહીં ? ઠશુંજ નહીં. હા, સ્થાનિક કાર્યદર્તાએ માણસોને
ક્યાં હતા અને હુકમની વાટ જોતો હતો.

આહ વાઝા. અને બેલદારટથી જવાળ આપ્યો : બેલદારટથી
માણસો આવવાના ન હતા અને નોનો અને બીજા છોકરીઓએ
ત્યાં આવી જવું. દેશ આપોએ એક જ્યોતે સળગશે એ આશાએ
નોનાએ ના પાડી. બીજો આપો દિવસ આશાભર્યા હૈયે વાટ જોવામાં
ગયો. ત્રીજો દિવસે એક માણસ દોડતો એમની પાસે આપ્યો :

“ ધમ્મરને ખાતર જલ્દીથી તૈયાર થઈ જાઓ. હુકમ આવી
ગયો ! ”

“ ત્યારે છેવટે..... ? ”

“ ના. હુકમ પાછો ખેંચાઈ બેવાયો. સૈનિકોની તકેદારી અને
તૈયારી જોવા ખાતરનો જ હુકમ હતો ! ”

નિરાશા અને નિકિબ્ધતાનો ખાર નોનાથી હવે સહેવાતો ન હતો.
“ તમે જ્યાં બેલદારટ જાઓ, ” નોનોએ એની મંડળાને ઠલું,
“ હું ડો મેકકાર્ટનને ત્યાં જઈને ખબર કાઢું કે શું થયું છે ? ”

ડો. મેકકાર્ટનની સુલાકાત તેની માની વાડીમાં થઈ.

નોનો બોલવાનું શરૂ કરે ત્યાં જ ડો. ની બહેને બોલવા માંડ્યું :

“ તમારે અહીં આવવું જોઈતું ન હતું. ”

“ કેમ ? ” વિસ્મિત થઈને નોનોએ પૂછ્યું.

“ તમને લરકરી સિપાહીઓ સામા ન મળ્યા ? ”

“ ઘણાએ સામા મળ્યા. અહીંથી આવતાંતા ? ” નોનોએ
ડો.ને પૂછ્યું.

“ હા, આજ બપોરે અહીં ધાડ પાડી હતી. ચોડીક જ વાર પહેલાં ગયા. ”

“ કશું લઈ ગયા ? ”

“ હા. કારતુસના ત્રણ હજાર પટા. ”

“ ક્યાંથી મળ્યા ? ”

“ ધાસની ગંજીમાંથી. ”

“ ધાસની ગંજીમાંથી ? તો તો પછી તમે આરડાના મેજ ઉપર જ શું કામ મૂકી ન રાખ્યા ? ” પૂરી કડવાચથી નોનો બોલી ઉઠી.

“ તમને શું થાય છે તે હું જાણું છું. ” ડોક્ટરે આશ્વાસન દેતા હોય એમ શરૂ કર્યું.

“ એ બધી વાત જવા દો. ” નોનોએ વચ્ચેથી જ કહી દીધું.

“ હવે તમે શું કરવાના છો ? સોમવારથી ડબ્લીનમાં લડાઈ ચાલે છે. પીઅર્સનો સંદેશો પણ તમને સોમવારે બપોરે મળી ગયો. આજે ગુરુવાર થયો અને તમે કશું જ કર્યું નથી. ડબ્લીનનાં સ્ત્રી-પુરુષોનો ખ્યાલ કરો; આજે, અત્યારે તો કદાચ એ મરતાં હશે. વિચાર કરો. સોમવારથી એ લોક લડે છે અને તમે ? હાથ નોડીને બેસી રહ્યા છો. કાંઈ જ કર્યું નથી. કશું જ કરતા નથી. શરમ છે. ઉત્તરને માટે દૂખી મરવા જોવું છે. ”

“ પણ હું શું કરી શકું ? છેલ્લો દૂકમ મળે તે પહેલાં તો બધાને જ અલગ કરી દેવામાં આવ્યા હતા. શહેરમાં લોકને એકઠા કરવામાં અને ગામડાંમાં ભેગા કરવામાં બહુ ફરક છે. અહીં ચોડા

હોય; થોડાક કેટલા માઇલ દૂર વસતા હોય, આખા દેશમાં વેરા-એલા પડ્યા હોય. અમે શું કરી શકીએ ? ”

“ તમે શું કરી શકો ? મેકનેઇલનો હકમ પાળવા માટે તમે આટલી ઉતાવળ કેમ કરી ? રવિવારે રાતે જ લોકને પાછા કેમ ધક્કેલી દીધા ? બેલફાસ્ટના લોકને પાછા મોકલી દેવામાં એટલી શી ઉતાવળ હતી કે તમે એમને દોડતા રવિવારે રાતે કુકસ્ટાડિન મોકલ્યા ? ઇરિ-રની રબ મંગળ લગી પહોંચતી તો આટલી ઉતાવળ શી હતી ? જગકે વાટ જોઈ ન શક્યા ? ” ગૂસ્સાથી અને આંખમાં ઉભરાતા આંસુ સાથે નોનો બોલી.

“ તમારે જે કહ્યું હોય એ કરો, મીસ કોનોલી. હું શું કહું ? ” અસહાયતાથી ડોક્ટરે હાથ પસાર્યો.

“ શરમ છે. કાળા ટીલી છે. મને જે તક આપી તો તે લોકને કેમ ન આપી ? હાથ જોડીને અહીં બેસી રહેવા કે ડબ્લીન જવા હકમ કેમ ન આપ્યો ? ઉત્તર કદી પણ હવે માયું ઉચું કરીને જોઈ શકશે નહીં. ત્યાં ડબ્લીનમાં લોક જીવન પર આવીને લડે છે. અહીં અશ્વમેરો હકમ કાઢીને સૈનિકોને પાછા મોકલી દે છે ! ઓ પ્રભુ ! ”

“ મીસ કોનોલી, તમારા જેટલું જ મને પણ લાગે છે. ડબ્લીનમાં કલેઆમ આવે છે અને અહીં આપણે હાથ પસારીને બેઠા છીએ. ”

“ શું કરવાને તમે હાથ પસારીને બેઠા છો ? અને હવે તમે કરવાના પણ શું છો ? પીઅસની સદિશો આવ્યો ત્યારે જ હકમ કેમ ન કાઢ્યો ? ”

“ અમે રાહ જોતા હતા...”

“ રાહ જોતા હતા ? ખૂબ રાહ જોઈ લીધી તમે ડોક્ટર. તમને

તમારા મિત્રોથી અલગ પાડવાનો સમય પણ દુસ્મનને રાહમાં ને રાહમાં આપી દીધો. હવે અદ્ય વાળીને બેસો અને કબ્લીનના બહાદરીઆ તમને સ્વાધીનતા અપાવે એવી પ્રાર્થના કરો ! ”

ફરીથી નોનો અટકી ગઈ. એનો રોષ આંસુમાં પસટાઈ ગયો. ફરીથી સ્વસ્થ થઈ એણે પૂછ્યું :

“ એવના કયાં છે ? ”

“ કલોધર. ”

“ આજે રાતે હું ત્યાં પહોંચી શકું ? હું કબ્લીન જઈ છું અને મારે એને સાથે લઈ જવી છે. ”

“ આજે રાતે તમે ત્યાં નહીં જઈ શકો. પર્વતની પેલી પાર છે. આજની રાત અહીં રહો અને સવારે નીકળજો. ઉત્તર પર એટલા ગૂંસે ન થાઓ. અમને ઠીક લાગ્યું એમ અમે કહ્યું. અત્યારે એ સારું અમે દિલગીર છીએ. પણ એમાં મેં નેપલના દુકમનો દોષ છે. ”

ખીજે દિવસે પરાકમાં નોનો નીકળી પડી. આખી રાત એણે આરામ લીધો ન હતો. ચિંતામાં ને ચિંતામાં એને રાતે ઉંઘ પણ આવી ન હતી. પર્વત પર થઈ અમે કલોધર જ્યાં નોનો ઉપડી ત્યારે એનું હૈયું ભારે હતું. ઉત્સાહ તો નામ માત્ર ન હતો. પહેલાં કોઈ પણ વાર પંચ આટલો લાંબો જણાતો ન હતો. નહીંજ પહેંચાય એવી મનમાં ખાત્રી થતી જતી હતી ત્યાં એવના સામેથી સાષકલ પર આવી પહોંચી. એની સાથે ટીકી વોલ્સ હતી. એમણે નોનોની પેટી લઈ લીધી. બધા બેલીગાલી રોશને જમ તેમ પહેંચ્યાં.

મીસીસ વોલ્ફે ખૂબ હેતમાયાથી એમનું સ્વાગત કર્યું. સ્નાના-
દિથી પરવારી નોનોને આરામ લેવા અલગ ઓરડો કાઢી આપ્યો.
નોનોએ લંબાવ્યું તો ખરૂં, પણ એને જરાય ઉંઘ ન આવી. એટલામાં
એઆ આવી.

“ હવે શું કરીશુ નોનો ? ” એઆએ સૌથી પહેલો સવાલ પૂછ્યો.

“ હું તો ડબ્લીન જઈં છું અને તું મારી સાથે આવે છે ? ”

“ મેં પણ કાલે ત્યાં જવાનું નક્કી જ કર્યું હતું. સાફ થઈ કે
તું આવી પહોંચી. હવે આપણે બન્ને સાથે જ જઈશું : ”

“ આજે રાતે આપણે નીકળી ન શકીએ ? ”

“ ના એકે ગાડી જ નથી ને ! નોનો તં સાંભળ્યું ? ” આડીમાં
જંગ જમ્યો હતો. ”

“ ના, મેં તો કાંઈએ ન સાંભળ્યું. તું કહે છે તે સાચું હોય તો
આપણે ત્યાં જઈ જોઈએ. મને લાગે છે કે લોક ડબ્લીન જવાને
પ્રયત્ન કરતા હશે. આપણે એમની સાથે થઈ જઈએ તો સહીસ-
લામત રીતે આપણે ડબ્લીન પહોંચી શકીએ. આજ રાતે નીકળી
શકાય તેમ હોય તો તું તપાસ કર. ”

“ રાતે તો એકે ગાડી નથી. સવારે પાંચ છ વાગે ગાડી ઉપડે
છે. એમાં આપણે કુંડાલક લગી જઈશું, ”

“ ઠીક ” નિસાસો નાખી નોનોએ કહ્યું.

નોનો અને એઆ કુંડાલક પહોંચ્યા ત્યારે સ્ટેશન લસકરી સિપાહી

અને પોલીસથી ચીકાર બરાઈ ગયું હતું. બન્ને સહેજ લેવાઈ તો
 જ્યાં પશુ એમને આની નવાઈ ન લાગી. ગાડીનો કબ્જો લશ્કરે
 લઈ લીધો હતો. લશ્કરી સિવાય બીજા કોઈથી અસાધરી થઈ શકે
 તેમ નહોતું.

“આપણે ચાલવું પડશે. એના, આજીબાજી તપાસ કરીને
 ડબ્લીનનો રસ્તો શોધ.”

એના પાછી આવી.

“શોધી કાઢ્યો મેં. આપણે એક ઘેરામાંથી પસાર થવું પડશે.
 અને નોનો, પાટીઆ ઉપર ડબ્લીન પચાસ માઇલ એમ લખ્યું છે.”

“શું થાય એમાં?” થાકીને નોનો બોલી. “ચાલી નાંખાએ.”

એ આખો દિવસ બન્નેએ ચાલ ચાલ કર્યું. અંધારૂં થતાં પહેલાં
 એમને એક ઘેરામાંથી પસાર થવાનું હતું. આજીબાજી લશ્કરી
 પહેરો હતો.

નોનોને ફિકર થવા માંડી.

“એના, આવા ઘેરા બધે જ પડ્યા હશે તો તો મધરાતે કાઢનો
 ભેટો જરૂર થઈ જપાનો. આખી રાત ચાલવાનું કોઈ કારણ પશુ
 આપણે આપી નહીં શકીએ. આજીબાજીનાં ગામડાંનાં નામ પશુ
 આપણને આવડતાં નથી કે કાંઈ ફેંકફેંક પશુ થઈ શકે. અને રસ્તા
 પર પશુ પહેરો હશે તો? શું કરીશું?”

એના ચાલતી થંબી ગઇ. નોનો સામે એક નજર નાંખી એણે
 પડખે પથરાએલી વાડ તરફ આંખણી ચીધી.

“કાંઈ સાઈ ખેતર બોમ્બને ચત ગાળી નાંખવાની.”

“એ બરાબર. અધારૂં થાય એ પહેલાં ચલાવ એટલું ચાલી નાંખીએ.”

એક ખેતરમાં સહીસલામત ખૂણે શોધવા નોનો અને એના પ્રયત્ન કરતાં દતાં ત્યારે ધરતી ઉપર નીરવતા ઉતરેલી લાગતી હતી. છેવટે એમણે એક ઝાડીમાં સુકામ ક્યો. એમને હવે તો આવી નહીં અને આખી રાત ઠુંઠવાયાં પસંદ થયું ત્યારે એમણે ચાલવા માંડ્યું. મૂંઝાં દડમજલ કરતાં એ ડ્રોથેડા પહોંચ્યાં.

એગનાની નજર સ્ટેશન પર પડી.

“અહીંથી આપણને ટ્રેન મળી જાય તો કેવું સરસ !”

“હા. શું કરવાને માની લેવું કે નહીં જ મળે ? ચાલો તપાસ કરીએ.”

“ના રે ના, એકલા લસકરી સિપાહીઓ જ સુસાધરી કરે છે. ચાલો ચાલી નીકળીએ.”

ડબ્બીન-અઢાર માઈલ.

નોનો ખૂબ વ્યાકુળ હતી. “એગના, એક મીનીટ યોજા મારા છુટ અને મોજાં ઠાઠી નાંખવા દે. પગનાં તળીઆં તો બળી જવા લાગ્યા છે.” વાડમાંથી ખેડાએલું ખેતર દેખાતું હતું.

“લે ચાલ.”

વાડમાંથી મહામહેનતે ખેતરમાં પેઠાં, ઝપટમાં નોનોએ છુટ-મોજાં ઠાઠી નાંખ્યાં અને ચંડી માટીમાં પગ દબાવ્યા.

“ જૂમ...જૂમ...”

દૂર દૂરથી આવતા અવાજે નોનો ચમકી હતી. એના પહેાળી આંખે નોનો સામું ટીકી રહી હતી.

“ એ શું ? ”

“ ડબ્બીન. ”

“ કદાચ દરિયામાં પણ જંગ જમ્યો હોય. ”

“ ના. ના. એ તો ડબ્બીન જ. ”

શ્વાસ રોકી બન્ને અવાજ સાંભળતા બેઠાં. બન્ને બીધેલા હતાં.

“ ડબ્બીન ? નોનો ? આપણે...? ”

“ અદાર માર્કસ દૂર છીએ. આપણે જલ્દીથી જવું જોઈએ. જલ્દીથી, જલ્દીથી. ચાલ. ”

જલ્દીથી એમણે ગામડાં વચાવવા માંડ્યાં. સાવધાનીને નેવે મૂકી એમણે પહેરાઓમાંથી ચાલવા માંડ્યું. નોનોના મનનું ઠેકાણું ન હતું. કેવળ એક જ વિચાર ધૂમરીઓ ખાતો હતો. ડબ્બીન પહોંચવાનો. થોડુંક ચાલ્યા પછી એના પગ ઉપડતા જ નહીં. ખૂબ મથન પછી અને છેવટના હિપાય તરીકે કોઈ જતી આવતી મોટરમાં પોતાને લઈ જવાની વિનંતિ કરવાનું એને નક્કી કર્યું. રસ્તેથી એક મોટી મોટર પસાર થઈ, ધીરી પડી અને જ્યાં જવું હોય ત્યાં લઈ જવાની હા કહી પેલા માર્ગસૂચક પથરા હવે કેવા ઝડપથી પસાર થતા હતા. સ્વોડ્ઝ બરાકની આગળ લસ્કરી પહેરો હતો. લસ્કરી સિપાહીઓએ એમને સમાચાર આપ્યા. બળવાખોરોએ એનો કબ્જો મેળવ્યો હતો અને બધો વ્યવહાર તોડી ફેડીને એક પણ જન ગુમાવ્યા વિના ત્યાંથી નીકળી ગયા હતા. મોટરવાળો અંગ્રેજ હતો.

“હું તો અહીંથી વળી જઈ છું.” મોટરવાળો બોલ્યો.
માડી થંભી.

“ખૂબ ઉપકાર થયો.” નોનો બોલી.

“હું તો કોઈના પણ કામમાં મદદ આપવા તમાર છું.” મોટર-
વાળાએ જવાબ વાળ્યો. નોનોના મનમાં એક ખ્યાલ આવ્યો. જેમ્સ
કોનોલીની દિકરીઓના કામમાં આવ્યો છું એવી એ મોટરવાળાને
જણ્યું હોત તો આમ જ બોલત ?

૧૧

“બધું પતી ગયું હાજે છે એઆ. જોને કેવું બધું શાન્ત છે ?
જણે કોઈ રવિવારની સાંજ.” ડબ્લીનમાં દાખલ થતા નોનોએ કહ્યું.

કેથલીન અને માર્ગારેટ રામન બારણે ઉભા હતા નોનો અને
એઆને જોઈ બન્ને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયાં

“તમે ક્યાંથી ?”

“ટાઇડેનથી. થોડુંક ચાલ્યાં. થોડુંક દોડ્યા. પણ સમાચાર તો
કહો ? વાત કેમ છે ?”

“વાત કેમ છે ?” કેથલીન આશ્ચર્યમાં સાચુ ટીકી ગઈ.

“તમે સાંભળ્યું નથી ?”

“ના. કાંઈ જ નહીં.”

“દળ હારી ગયું. બધા તાબે થઈ ગયા છે. બધા કેદમાં છે.
ગુરુવારથી ડબ્લીન સળગે છે.”

“બધા જ તાબે થઈ ગયા ? તને બરાબર ખબર છે ?”

“હા. કોલેજ ઓફ સર્જન્સ છેલ્લું ઠેકાણું હતું.”

નોનો બેસી ગઈ. બોલવાના કે વિચાર કરવાના એનામાં હોશ ન હતો. માંડમાંડ એણે આખ હાંચી કરી અને પૂછ્યું: “મારા બાપુ?”

“એ ક્ષવાયા છે અને ૩૭લીન કેસલમાં કેદ છે. લોકને એમના જીવવાની આશા નથી. કદાચ એમાંનું કોઈપણ ન બચે.” કેથલીનનો અવાજ ઘેરો બન્યો.

નોનો મૂંગી થઈ ગઈ. એને બાનો ખ્યાલ આવ્યો.

“શહેરમાં થઈને ત્યાં જવાય ?”

“ના. સૌના સૌના લત્તામાંથી કોઈને બહાર નથી જવા દેતા. લશ્કરી કાયદો જાહેર થયો છે. સાંજના માત પછી તો બહાર ફરકાય પણ નહીં.”

“મારે બા પાસે જવું છે. એનું શું થતું હશે ?”

“બા ક્યાં છે ?”

“ત્રી રોક પર મેડમના બંગલામાં.”

“ટ્રામ કે ટ્રેન કોઈ ચાલતાં નથી.”

“તો અમે ચાલી નાંખીશું.”

“અત્યારે કરો! વિચાર કરવાનો નથી. અત્યારે તું નહીં જઈ શકે. તમારે બન્નેને થોડા આરામની અને નાસ્તાની જરૂર છે. સવારે જોયું જશે.”

નોનોએ દિલ વિના હા પાડી. નોનો દુઃખી હતો. એનું હૈયું જાંગી ગયું હતું. નિરાશાએ એને ઘેરી લીધી હતી. બાપુ કાયલ-કેદી-મોતના મહેમાન! બા એમને ફરી ઠહિ જોઈ ન શકે તો ?

આખી રાત એના મનમાં ધૂમતા અને ધૂમરીઓ ખાતા આ વિચારો પર એણે રોષા કર્યું.

સવારે એના અને નોનો બાને મળવા નીકળી પડ્યાં. શહેરની ઉત્તરેથી દક્ષિણે જતાં એમને ખૂબ જ મૂંઝવેલી નડી. એક ઠેકાણેથી બહાર નીકળવાની રજા ન મળતાં, તે બીજે ઠેકાણે ગયાં. એમ ઠેકાણે ઠેકાણે રખડ્યાં ત્યારે એક જગાએથી એમને જવા દીધાં.

‘આ’કાનેલ સ્ટ્રીટ આવી ત્યારે નોનોને ગળે કોણે મળખત બીસ દીધી હોય એમ જણાવ્યું. યુદ્ધભૂમિની છબીઓ એણે જોઈ હતી. આ તો સાચી યુદ્ધભૂમિ હતી. કેટલાંક મકાનનાં ખડેર થયાં હતાં. કેટલાંક ટૂકડે ટૂકડે જમીનદોસ્ત ચતાં હતાં. એક ખડેર તો પવનમાં પાકું પાન હાથે તેમ હાલતું હતું. આંગતી ગંદી ગંધ હવા ભરી હતી. પાસેની એક ગલીમાં મરેલા ઘોડાનાં મડદાં હમણે યઈ પડ્યાં હતાં.

‘મોહું ડાક ધર (આમરીશ રીપબ્લીકન આર્મીની સુખ્ય કચેરી) હજુ ઉજુ’ હતું-પણ એકલી દિવાલે જ. બાકીનું તો બધું જ બળી જઈને સાફ ચર્ચ ગયું હતું. નોનોને ખ્યાલ આવ્યો-પાપા આમ જ મરણને ડારતા ઉભા રહેતા હશે ને! ખ્યાલ આશાવંતો હતા. આપ-લે-ડના આત્માનું એ પ્રતીક હતું. આગળપાછળ બધે સર્વનાશ અને ખરબાદી હતાં. પણ એ? એ ઉજુ હતું-અડગ અને અચૂનમ: હવે પછી આવનારને પ્રેરણા અને સાચ દેવા.

રેમબાઇન્સ રોડ પર નોનોની નજર ‘ડેલી સ્કેચ’ના એક જાહેરનામા પર પડી. જાહેરનામામાં બાપુની છબી હતી અને નીચે લખાણ હતું: “જેમ્સ કાનોલી-મૃત ક્રાન્તિકારી નેતા.” નોનો. મનમાં

બબડી: “ પ્રભુનો પાડ કે બા શહેરમાં નથી. એની નજરે આ નહીં ચડે.” અને એણે ચાલવાની ઝડપ વધારી.

બંગલાની ખીસ્કુલ પાસે આવી ત્યાં નોનોને ફિઝોનાનાં ફૂરકાંને અવાજ કાને પડ્યો. બા ઉમરા આગળ બેઠી હતી. ‘ડેલી રકચ’નું જાહેરનામું એના હાથમાં હતું. બાપુ માટે એ શોક કરતી હતી. નોનોએ ખાણું ધકેલ્યું. બાએ હંચું જોયું. પહેલાં તો એનાથી મનાયુ જ નહીં. દોડીને એ નોનો પાસે પહોંચી.

“ મારી દિકરી, મારી નોનો, હું તો માનતી હતી કે તને પણ ગૂમાવી બેઠી.”

“ તે’ હજી કોઈને પણ ગૂમાવ્યાં નથી, બા.” નોનોએ આશ્વાસન દેવા માંડ્યું. “ એ છાપુ તો ગપ હાકે છે. બાપુ તો કેદમાં છે, અને વાગ્યુ છે. એના પાછળ આવે છે. ચોડીજ વારમાં આપણે બધા બેળા થઈ જઈશું.”

“ પણ નોનો, એ લોક એને ગોળાએ વીધશે.” બાની ખીક ધીમે અવાજે બહાર આવી.

“ લે ગાંડા ન કાઢ.” નોનોએ જવાબ દીધો.

“ યુદ્ધના કેદીઓને એ લોક મારતા નથી.”

એના આવી અને બાનુ મન કાંક ટાહું પડ્યું.

“ તમારામાંથી કોઈને પણ જોવાની આશા મેં તો મૂકી દીધી હતી.” બાએ નોનો અને એનાને બાથમાં લીધી.

“ હવે તો તમે બન્ને મારી પાસે છે અને તારા બાપુ જીવે છે એમ સાચા સમાચાર છે. પણ...પણ...એ લોક એને ઝાડું જીવવા

નહીં દે.” બા રોઈ ઉઠી: “ એમને એની બીક છે. એને લાંચ નહીં દેવાય કે દણાવી નહીં શકાય એની એમને ખાતરી છે. એ તો હુમ્મેશાં એમની સાથે લડશે.” બા અટકી ગઈ. નોનો અને એઆ બન્ને એને સાન્તવન દેવા લાગ્યાં.”

નોનો હું તો રોરીને પણ ગૂમાવી બેડી. એનું શું થયું એની મને કશી જ ખબર નથી. મોમવારે બાપુ સાથે ગયો હતો. બાપ અને દિકરો...નોનો...એજ ઘડીએ મેં એમને હેલવેસ્લા જોઈ લીધા.”

“ તું આમ ચિંતા ન કર, બા, ” નોનોએ ધીરપ દેતાં કહ્યું. “ એ પણ કદાચ જોલમાં બીજાઓ સાથે હશે. એ બધા તાબે થયા ત્યારે એમને પકડ્યા હતા. એ તો ઠેકાણે છે. અને બધાની સાથે છે, ખરૂં ને ? ”

“ અહીં મારાથી નહીં રહેવાય, નોનો મારે ડબ્લીન જવું જ જોઈએ. ”

“ અલબત્ત બા. આપણે બધાં ડબ્લીન જઈશું અને ત્યાં ક્યાંક રહેવાની ગોઠવણ કરીશું. બાપુ અને આપણે બધાં પાસે પાસે હોઈએ એમ ગોઠવણ કરીશું.”

“ હેં નોનો, આપણે ફરીથી એને જોવા પામીશું ? ”

“ બા, બા, ચોક્કસ આપણે એમને મળીશું. આમ થેલાં ઠોડે તે ચાલશે ? ”

ડબ્લીન—વીલીઅમ ઓ'ક્લાયનને ઘેર.

વીલીઅમની માતા અને બહેને કોનોલી કુટુંબનું સ્વાગત કર્યું મને પોતાની અનેરી શાન્ત રીતે બાના મનને હળવું કરવાના પ્રયત્નમાં. અહીં બાને રૌરીના સમાચાર મળ્યા. સીસીએ સમાચાર આપ્યા—વીલીઅમ અને રૌરી બન્ને એકજ વખતે પકડાયા હતા. રૌરી વીલીઅમ ડાકઘર જતો, સમાચાર જાણ્યો અને બાપુ સાથે વાતો કરી આવ્યો. પછી એક દિવસ બાપુએ ત્યાં ફરીથી ન આવવા જણાવ્યું. બધા તાબે ચર્ચા થવાના સમાચાર આવ્યા. ત્યારે રૌરી અને વીલીઅમ બન્નેએ ઓ'કોનેલ રફીટમાં ચર્ચા જોટલું બને તેટલું જાણ્યો. પ્રયત્ન કર્યો. એટલામાંજ બન્ને પકડાયા અને અત્યારે રીકમન્ડ બેરેકસમાં હતા.

ડબ્લીનમાં લશ્કરી કાયદાની પ્રથમ રાત બમકો હતી. અધાર્ક થવા આવ્યું ત્યાં તો ઠો ને પણ મડક પર આવવા દેવામાં આવના તહીં. બધી બહારીએ અને બધાં બહારનાં બધે કરી દેવાં પડતાં કોઈ પણ જગાએથી બહાર દીવાનું અજવાળું પણ ન પડતું જોઈએ.

લસકરી સિપાહીઓ બહાર પહેરો બરતા એમનાં મન પણ ધરમાં બરાઈ રહેલા ડબ્બીનનિવાસીઓ જેટલાંજ તંગ હતાં. થોડો વખત ન્ય અને ગોળીબારના અવાજ સંભળાવ. વળી થોડો સમય વીતે અને ચોંકી ઉઠેલા સિપાહીઓ પોકારી ઉઠે-પેલો દીવો બૂઝાવી દો- બૂઝાવી દો. અને જો દીવો ન બૂઝે તો ગોળીઓની વર્ષા વરસતી. ડબ્બીનમાં એ રાત્રે બાગ્યેજ કોઈ આરામથી ઉઘ્યું હતું.

બાપુ ડબ્બીન કિસ્સામાં કેદ હતા. બની શકે તો સમાચાર મેળવવા એમના ત્યાં ગઈ હતી. યઈ શકે તો મુલાકાત સેવાની પણ એની મુશ્કે હતી.

“ના, બા.” ખાઈ આવી ત્યારે એણે બાને કહ્યું: “એમની પાસે કોઈને જવા દેતા નથી. મેં કેટલાય ફાંસી માર્યા પણ બધાજ નિષ્ફળ... બહાર આવતી એક નસને હું મળી. કાંઈ સમાચાર નહોતી હોય તો પૂછ્યું. એણે કહ્યું કે બાપુ ખૂબ નબળા પડી ગયા છે. ખૂબ લોહી વહી ગયું છે. અને એમની સ્થિતિમાં મુધારો જણાતો નથી.”

બાના ચહેરાપર હિંકાશ આવી અને ચિંતાનાં જળાં ગૂંથાયાં.

“હવે શું કરીશું નોનો ?” બારે અવાજે બાએ પૂછ્યું. એમનાં એ રોવા માંડ્યું.

“ત્યાં મીસીસ શીહી સ્કેશીઝનનો ભેટો ચલે. મી. સ્કેશીઝનના પુત્ર વિષે બને તો માહિતી મેળવવા આવ્યાં હતાં. બા આપણે એના જેટલા બહાર નહીં ચલ શકીએ ?”

“બાપડો સ્કેશીઝન,” નોનો બોલી: “કમ્મય બાપુ એના વિષે

જાણતા હોય ! કાલે હું કિલ્લા પર જમ્યા. કદાચ મને અંદર જવા દેશે.”

“ના, નોનો, ના, તારે ત્યાં નથી જવાનું.” ગભરાટમાં જ બા બોલી ઉઠી: “તને પકડી લેશે.”

“બા, મને નહીં પકડે.”

“કહું છું પકડશે. કાલે જ એક બાધ આવી હતી ને કહેતી”તી કે તે લોક તારી તપાસ કરે છે.”

“બા, આવી આવી વાતો પર ધ્યાન ન દેતી. એ લોક મારી તપાસ નથી કરતા, એ લોક મને નહીં પકડે.”

સવારની બપોળરતાનું વર્ણન કેમ કરીને થવાનું હતું ! ફાંસી ફાંસી, ફાંસી, ટોમ કલાક, થોમસ મેકડોનાલ્ડ, પાડેર્નક પીઅર્સ, વીલી પીઅર્સ, રોજ સવારે છાપાનો ફેરીઓ ‘હેલ્થ સમાચાર’ની ખૂબ પાડે અને હૈયું થંભી જાય. એક ખૂન ! બીજાં બે ખૂન ! હા, ખૂનસ્તો ! એ પ્રભુ !

“બાપુ હજી જીવે ■ બા.” દિલાસો પણ કેટલો શોકપૂર્ણ થઈ રહે છે ?

રવિવારે નોનોને ડાકપેટીમાંથી એક ચીઢી મળ્યા. ચીઢી બા પર હતી. “તે મીસીસ કોનોલી સોમ મા મંગળવારે અગીઆર વાગ્યા

પછી ડબ્બીન કિલ્લા પર આવશે તો તેમની તેમના પત્નિ સાથે મુલાકાત થઈ શકશે.” ચીઠ્ઠીમાં એવું લખાણ હતું.

“ નોનો, છેવટે આ લોક એમને ગોળીએ વીધી નાંખશે. ”

“ બા, એક એક માણસ તો કહે છે કે ધવાએલા માણસને ફાંદ ગોળીએ વીધે નહીં. એ લોકે બાપુના સાળા થવા લગી રાહ જોવી જોઈએ. અને ત્યાં લગીમાં તો પ્રજામત એવો થયો હતો કે એમની ગોળી ચલાવવાની દિગ્ગત જ નહીં ચાલે. ”

“ છતાંય, નોનો મને લાગે છે, ” હેયું દબાવતાં આ બોલી. “ મને લાગે છે, કે એ લોક એમને ગોળીથી ઉડાવી દેશે. એ લોક એમને નહીં જીવવા દે. નોનો, એમને નહીં જીવવા દે. ”

“ માવડી, જગા મારી વાત તો માંખજ. ” નોનોએ પોતાના બન્ને હાથ ગળે ભેરવ્યા. જો ચીઠ્ઠીમાં લખ્યું છે સોમ યા મગજ; એટલે એ દિવસે તો કાંઈ નહીં જ બને ને? એટલું તો માન.”

“ પણ મારાથી કાલ લગી રાહ કેમ જોવાય ?

થોડીક વાર પછી નોનો ચીસ પાડી ઉઠી:

“ બા, બા રોરી પાછો આવ્યો છે. લે એ શુકન ન ગણાય ? ”

“ રોરી ! ”

બા હસતી હતી અને રોતી પણ હતી.

“ મેં તો તને ફરીથી જોવાની આશા મૂકી દીધી હતી. પાડે-કડતો ભાઈ હોવાના મૂંઢા બદલ એમણે વીધી પીઅમને ઉડાવી દીધો. તને પણ કેમોલીનો દિકરો હોવા બદલ મારી નાખશે એમ હું માનતી હતી. બાપુ વિશે કાંઈ પૂછતાંતા એ લોક ? ”

“મે મારૂં ખરું નામ ન આપ્યું. મેં કહ્યું મારું નામ રોબર્ટ કોર્ને છે.”

“તું છટથો કેવી રીતે ?” નોનોએ પૂછ્યું.

“સોળની નીચેની ઉમરના બધા જ છોકરાઓને છોડી મૂક્યા.”

“કાલે હું આપુને મળીશ ત્યારે કહીશ કે તું સહીસલામત છે.”
બા બોલી.

“ટોમ કલાર્ક, સીન મેકડરમોટ અને મેજર મેકપ્રાઇડ, એ બધા મારી સાથે મારા ઓરડામાં જ હતા.” રોરી બોલ્યો, પણ બીજું કોઈ બોલ્યું નહીં. શાન્તિ. નીરવતા.

બા ફિયોનાને આપુની મુલાકાતે જતાં સાથે લાઇ જતી હતી.

“મેકો મળે તો બા એટલું કહી દેજે કે હું અને એના મલામત છીએ. આપુ નકામની ચિન્તા કરતા હશે.”

“પણ હું તો તારું નામ નહીં દઉં. મને બીક રહે છે.”

“મારે માથે દરોજ જ લગ્ય નથી. છતાં કહે છે કે ગ્વેન્ડોલીન વાયોલેટ આલીને ડબ્લીન આવી ગઇ.”

બા પાછી આવી.

“નોનો, તારા બાપુ ખૂબ માલ છે. પથારીમાં દાસી ચાવી નથી શકતા. એ લોકે થોડીક વાજ જ અને બેમવા દીધી એમને જાણવાની ઇચ્છા હતી એ વાતો પણ હું ન કરી શકી. શું બન્યું છે એ વિશે

વાત ન કરવાનું તો એમણે પહેલેથી જ વચન લીધું હતું. અંદર જવા દેતાં પહેલાં મારી જડતી લીધી. અને નાની ફિયોનાની પણ જડતી લીધી. આપઘાત કરી શકે એવી કોઈ વસ્તુ નહીં લઈ જવાનું પણ મારી પાત્રેથી વચન લીધું. જાણે એ આપઘાત કરશે! નોનો, નોનો. ” બા રડી ઉઠી.

“ ફરીથી તારી મુલાકાત યશે ? ” જેમ તેમ, પ્રયત્ન કરીને નોનોએ બાને પૂછ્યું.

“ કાલે. ”

“ હું તારી સાથે આવીશ. મારે મળી લેવું જોઈએ. હું આવીશ. ચોક્કસ આવીશ. ”

ચક્રચક્ર ચતા સંગીનો વાળી બાંદૂક પકડીને પહેરો બરતા લસકરી સિપાહીઓને નોનો જોઈ રહી. નીસરણીને છેડે, ઉપર, બાજુમાં, રવેશમાં, જ્યાં જુઓ ત્યાં ચક્રચક્ર ચતા મંગીનોની જૂતાવળ દેખાતી. પેપે ખુણે આવેલા નાનકડા ઓરડામાં પણ એક ધાડું બરાએકું હતું. એક બાજુ આ બળતુ પ્રદર્શન અને બીજી બાજુ પથારીમાં પણ હાલી ન શકે એવા બાપુઃ ઘડીબર નોનો ખ્યાલમાં ડૂબી રહી.

સાંકડી, પાતળી પથારી પર બાપુ સુતા હતા. ઘવાએલા પગ પર અદરથી ચાદર બીઠાવી રાખી હતી.

“ બાપુ, મારા બાપુ ! ”

નોનો પથારી પાસે ગોઠણબેર બેસી ગઈ. પોતાનું માથું બાપુને મોઝે નાંખી દીધું. બા તો એક અક્ષર પણ બોલી ન શકી. બાપુને

હાથ પોતાના હાથમાં ઝાલી, બાપુ સામું ટીકી રહી ને એ મૂંગી મૂંગી બેઠી.

“કેવા દિક્કા પડી ગયા છે બાપુ ? અને તમારો અવાજ કેવો ધીમે પડી ગયો છે ? બહુ દરદ થાય છે બાપુ ?”

“ના નોનો. પણ ખૂબ યાક લાગ્યો છે. આજે લશ્કરી અદાલતમાં મારો મુકરદમે ચાલી ગયો. એ લોકે આખો વખત મને પથારીમાં બેસાડી રાખ્યો. એમાં ખૂબ યાક લાગ્યો.”

“લશ્કરી-” નોનો બોલી, પણ બાપુએ આંખના ઇશારાથી ના કહી અને બા સામું બેસ્યું.

નોનોના મનમાંથી બધી આશા ઉડી ગઈ. હવે તો જરૂર બાપુને ગોળાએ વીધશે; સામ યવા લગીની પણ રાહ નહીં જીએ. લશ્કરી અદાલતમાં કામ ચલાવવા સારૂ જળે પથારીમાં બેસાડી રાખે તો તો ગોળાએ વીધતાં વિચાર શું કરે ? નોનોના હોઝકોચ ઉડી ગયા.

“બાપુ,” વાત ચાતુ રાખવા જ નોનો બોલવા લાગી.

“તમને વાગ્યું કેવી રીતે ?”

બાપુએ વાત કરી : કેટલાક માણસને અમુક જગ્યાએ ગોઠવીને પાછા ફરતાં ઘૂંટી ઉપર ગોળી વાગી. ડાકધરથી એ દૂર હતા. પોતે ગોઠવેલા માણસોથી પણ દૂર હતા. કોઈ એમને જોઈ શકે તેમ ન હતું. એટલે ડસરડો દરીને જવું પડ્યું. એમાં હાડકાં છૂટાં પડી ગયાં, અને લોહી પણ ખુમ વહ્યું.

“અને એનો કાંઈ ઇલાજ થઈ શક્યો નહીં.” બાપુ બોલ્યા.

બાપુએ બા તરફ મોં ફેરવ્યું, અને બવિધ્યની ગોઠવણમાં પડ્યા નોનો બાપુની અજળ શાન્તિ અને ફિરકથી અંજાર ગઈ. એણે

અડધું પડધું જ સાંભળ્યું. નોનોને કાને પડ્યું “રેકરીઝનને કહેજે,” અને બાને ફાટી આંખે બાપુ સામે ટીકી રહેતાં જોઈ. બાએ વચન આપ્યું હતું એટલે એ બાપુને તેના પરમ મિત્રના એક શરાબી અફસરને હાથે યએલા ખૂનના સમાચાર ન કહી શકી.

બાના મન પરથી બાર હલકો ફરવા નોનોએ વાત ઉપાડી: “બાપુ છાપાં કહે છે કે સાયમ મેલોઝ હજી ગાંધે રેકરીઝો પર છે, અને લારી ગીનેલે પાલીમેન્ટમાં આપણે સાફ ખૂબ સરસ ઝુંબેશ ઉપાડી છે.”

“લારી તો સરસ માણસ છે, અને હવે એ ઝુંબેશ ઉપાડી શકે છે. નોનો, મનમાની અને સરમ લડાઈ થઈ. અને પાછી ચોખ્ખી-દાવપેચ વિનાની. હવે લડત પણ સહીસલામત છે. આને લીધે ભરતી થતી અટકશે. પોતાનો જ દેશ ગૂલામ હોય ત્યાં બીજાની સ્વાધીનતા માટે લડવા જવાની અને જીવ ખોવાની મૂખાંધનો ખ્યાલ હવે આયરીશોને આવશે. અને આયર્લેન્ડની સ્ત્રીઓ અને દિકરીઓ,” બાપુના અવાજમાં નોનોને ગૌરવના પડધા વાગતા લાગ્યા, “એમને માટેના પ્રયત્નો કે કદરના કોષ પણ શબ્દો અધૂરા જ છે.”

“અને છોકરાઓ? બાપુ, રીકમન્ડ બરાકમાંથી સફૂને હમણાં જ છોડી દીધા. સોળની ઉંમર નીચેના બધાને છોડી દીધા. રૌરી પણ એમાં હતો. તમને ખબર છે?”

“એમ? ત્યારે રૌરી પણ કેદખાનાની હવા ખાઈ આવ્યો? કેટલા દિવસ રહ્યો?”

“આફ.”

“લડતમાં રહ્યો. દેશખાતર જેલ પણ નહીં આવ્યો. અને હજી તો પૂરો સોળ વર્ષનો પણ, નથી. જીવનની શુભ શરૂઆત કરી, નહીં નોનો?”

અને પછી, નોનોને જે સવાલની સૌ કરતાં વધારે ભીતિ હતી તે સવાલ આવ્યો.

“ નોનો, હિતરમાં શું બન્યું તે કહે. ”

“ કાંઈ અર્થ ના સર્યો, બાપુ. માણસો બધા વિખરાઈ ગયા હતા અને ફરીથી ભેગા જ ન કરી શકયા. અમે બધાએ પ્રયત્ન કરી જોયો. અને હું તો રાહ જોઈ જોઈને યાકી. ” હેરાનગતીની માફ પણ નોનોને મૂંઝવતી હતી. “ અને મને ત્યાં કશુંય થવાની આશા ન રહી એટલે હું ડબ્લીન આવી. ”

“ તું આખેએ રસ્તે ચાલતી આવી ? ”

“ કુઝાલકથી. અહીં આવી ત્યારે તો બહુ પતી ગયું હતું. બાપુ મને તો જરાકે તક ન મળી, હું તો કશુંજ ન કરી શકી. ” નોનોની આંખમાં આંસુ ઊલકાયાં.

“ કશુંય ન કરી શકી ! ” બાપુએ હસતાં હસતાં પોતાના હાથથી નોનોનું મોં ઢાંચું કર્યું અને છાતીએ સમાડ્યું. “ ગાંડી, બીજા કોઈના પણ જેટલું કામ તો કર્યું છે તે. ”

એક સરકરી દાકતર અને એક બીજો અફસર હાજર થયા. સફેદ વાળવાળા, ધરડા જેવા લાગતા દાકતરે બાપુને પૂછ્યું “ કેમ આજ કેમ છે ? ”

“ જેમ છે તેમ. ” બાપુએ જવાબ દીધો.

સર્જન ટાળીને મોટેથી અને ખૂબ ઝડપથી જોઈતો. એની વાતમાં સરકરી દાકતર, અફસર અને બાપુ પણ બળ્યા. ઝોરડામાં આખો સમય દરમિયાન બેઠેલો અફસર પણ વાતમાં દોરાયો. નોનોએ બાપુની આંખમાં ફરીથી ચમક આવતી જોઈ. બાપુ હસ્યા પણ ખરા.

જવાની તૈયારી કરતાં સર્જન ટાળી ન બોલ્યો:

“ અજબ માણસ છે. એના જેવા બીજાનો આજ લગી ભેટ નથી થયો. ”

શક ધરથી ઝાળામાં લાવવામાં જે બહાદુર છોકરાએ મદદ કરી હતી તેની વાત પૂરી ચતાં જ પેલો અકસર ઉભો થઈ ગયો: “ મુશ્કાત પૂરી થઈ. વખત થઈ ગયો. ”

બીજે દિવસે નોનો કે બા કોઈ બાપુને મળી ન શક્યાં. પણ શુરવારે રાત્રે બાર વાગે એક અકસર અમ્મયુલ્-સ લખને આવ્યો. એણે સમાચાર આપ્યા કે જેમ્સ કોનોલીની હાલત ચિંતાજનક છે અને મીસીસ કોનોલી અને નોનોને મળવા માંગે છે. બાએ તો એ વાત માની લીધી. પણ નોનો એનો મર્મ સમજી ગયો.

અમ્મયુલ્-સને પહેંચતાં પણ કેટલી વાર લાગે. અધારમાં, વિજન રસ્તાએ પર દોડતી ગાડીને બ્યારે સંત્રીએ રોકી ત્યારે પણ ગાડીવાળાને જલ્દીથી હંકારવાનું કહેવાનું નોનોને મન થઈ આવ્યું. અર્ધા નીસરણી ચડી હિપર ગયા; લસકરી સિપાહીઓની હારમાંથી પસાર થયા અને પહેરા સહિત દાખલ થયા. બાપુ બારણા બાજુ ટીકી રહ્યા હતા. મા દિકરીને એરડામાં દાખલ થતાં બાપુ જોઈ રહ્યા.

“ લીધી, આનો અર્થ તો તું સમજી ને ? ”

“ જેમ્સ જેમ્સ, તમને.....તમને..... ”

“ હા, લીધી. ” બાનો હાથ પપાળતાં બાપુ બોલ્યા.

“ આજે પહેલી જ વાર મને હિંમ આવી હતી. અગીઆર વાગે

એ લોકે મને જગાડ્યો અને કહ્યું કે “કાલે પરોઢે તમને ગોળાથી વીધવામાં આવશે.”

બા ઘુંટણીએ બેકી હતી. માથું ખાટલા પર ઢાળી હેયું વલોવી નાંખે એમ રડતી હતી.

બાપુએ બાને માથે હાથ મૂક્યો.

“રડ નહીં, લીલી. તું અને પણ નાહિમત બનાવીશ.”

“પણ તમારું મુદર જીવન...” ફૂરકાં ખાતાં બા બોલી.

“પણ લીલી, ભરી ભરી અને મુંદર એવી આ જીંદગીનો આ અંત સુંદર નથી?”

નોનો પધારીની ખીજ બાળુએ ઉભી હતી. આંસુની ધારા વહે જતી હતી. બાપુ એની બાળુ દર્શા.

“રો નહીં નોનો. એમાં રોવા જેવું શું છે?”

“નહીં રોઉં.” નોનોએ જવાબ દીધો અને હોઠ કસવા લાગી.

“મારી દીકરી બહાદુર છે.” બાપુએ નોનોના હાથ ધાબડયા. પછી ધીરથી બોલ્યા: “તારો હાથ આદર નીચે મૂકી દે.” નોનોએ એમ કર્યું અને બાપુએ એક ઠડક કાગળ એના હાથમાં મેરવી દીધો. “એને સાવચેતીથી બહાર લઇ જાજે, નોનો, એ મારું આખરી નિવેદન છે.” કશું કામ કરવાનું છે એ ખ્યાલે નોનો પગમગ થઈ. પણ એનો અવાજ તો કંધાએલો જ હતો.

બાપુ બાને ધીરથી કાંઇ કહેતા હતા, પણ બાનો ચહેરો તો પ્રત્યેક પળે ફિકકો અને ફિકકો થતો જતો હતો. એક એક પળ જતી

અને ઘડપણના ઝોળા ઝોના ચહેરા પર ઉતરતા. ધીમી ધીમી મનકથી બાને ખૂશ કરવાના બાપુના પ્રયત્નો નોનો જોઈ રહી હતી.

“ નોનો, મેં સાંભળ્યું કે સ્ટેફીઝનનું ખૂન થયું ? ”

“ હા, બાપુ ” નોનોના ગળામાંથી અવાજ જ નહોતો નીકળતો : “ બાપુ બાપુ, એ બધા ગયા. આયર્વેન્ડમાંથી બધાજ સારા માણસો ગયા. ” અને નોનોએ નામ દેવા માંડ્યા.

બાપુ મૂંઝા ચર્ચી ગયા. નોનોને લાગ્યું કે બાપુને આઘાત લાગ્યો છે, નોનોને એમ પણ લાગ્યું કે પોતે ગોળાથી વીધાનાર પહેલા જ હશે એમ પણ બાપુ માનતા હતા.

“ બાપુ, બધા તો કહેતા હતા કે તમે ધવાએલા છો એટલે તમને ગોળાએ નહીં વીધે. અમે તો એ આશાએ જીવતા. ”

“ મેં એમ ઠદિ પણ માન્યું ન હતું. મને દક્ષિણ આફ્રિકાનો શીપર્સ હતો યાદ છે. ”

“ આજનાં ડાર્વાર્ગાં, કહે છે કે, પાર્લામેન્ટમાં એવું વચન અપાયું છે કે હવે આમ ફાંસીની સજા નહીં થાય. ”

“ ઇન્ફેન્ડના વચન ! ”

“ હવે પાંચ જ મિનિટ બાકી રહી છે. ” અફસરનો અવાજ આગ્યો.

બા બેભાન થઈ, અને ફરી હોશમાં આવે. બાપુએ એને પોતાના હાથમા લેવા પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ ખાલી માથું અને ખભા જ હસાવી શક્યા. નોનોએ બાપુની છાતી પર માથું ઝૂક્યું.

“ બાપુ, મારા બાપુ ! ”

“ વખત ચૂક ગયો. ”

“ સલામ નોનો.”

નોનો બોલી ન શકી. બાપુ સામુ જોઈ એ ઉભી રહી.

“ બા પાસે જા ” બાપુએ આગ્રહભર્યા અવાજે કહ્યું. પણ નોનો બાને હલાવી પણ ન શકી. જાણે પત્થરની કોરેલી મૂર્તિ હોય એમ બા ઉજળા પૂછી જોવા ચહેરે બાપુ સામે જોઈ રહી હતી. એક નર્મ આંવીને બાની કંઠે હાથ વીંટાળ્યા અને પછી એ લોઠ બાને લઈ ગયા. નોનો બારણેથી દોડતી પાછી આવી અને બાપુને એક ચુમી લીધી.

“ બાપુ ! ”

બાપુએ નોનોને ગળે વળગાડી.

“ તારે માટે મને અભિમાન છે નોનો, દિકરી.”

ઉમ્મરે બા અને નોનો ઉભા ઉભા બાપુ સામે જોઈ રહ્યાં. હવે પછી એ એમને ક્યારે જોવાનાં હતાં ?

બા બારીએ ઉભી રહી પડદો ઉંચો કરી, પરોડની રાહ નેતી હતી. આખોએ વખત એની આંખમાંથી આંસુ વહે જતાં હતાં. નોનો એની પડખે એને ટેકા દેતી ઉભી હતી. પણ બેમાંથી એક પણ એક અક્ષર પણ બોલતું નહીં. બન્નેની આંખો આકાશ પર મંડાએલી હતી. આકાશમાં ઉભી પહેલાંની દિકરા આવવા માંડી.

“ નોનો એ ગયા ! મારો જીવનાધાર.....”

ૐ

એગના અને આઈડીન બીધબીત મહેરે બારણાં પાસે આવ્યાં.

“ શું છે, નોનો ? ” ધીમેથી એમણે પૂછ્યું.

“ બાપુ ગયા. ”

“ બાપુ ! બા, બા જો બા ! ”

પછી રેરી અને મોઈસ આવ્યા.

“ મેં કોઈને રોતું સાંભળ્યું. ” મોઈસ બોલી.

“ શું થયું ” રેરીએ પૂછ્યું.

“ બાપુ ગયા.”

ફીઓનાને રોતી સાંભળી, નોનો એને છાની રાખવા ગઈ. પથારીમાં બેઠી બેઠી ફીઓના રોતી હતી.

“ બધા જ રૂએ છે, નોનો, કેમ રૂએ છે બધા ? ”

“ નાની ફી, બાપુ ગયા. હમણાં જ એમને વીધી દેવામાં આવ્યા.” નાની બહેનને ગળે વળગી નોનો પથુ રડી.

“ ચલ બા પાસે.”

બધાં એક બીજાને વળગીને, રોતાં, દૂરકા ખાતાં, ખેડાં. બા હજુ એ બારી પાસે આકાશ પર મીટ માંડીને બેસી હતી. એનાં આંસુની ધારા અવિરત ચાલતી.

“ બા, બાપુએ મને એમનું છેલ્લું નિવેદન આપ્યું છે. માંભળ, હું વાંચું.”

નોનોને અવાજ રૂંધાતો લાગ્યો. ચવાહ ગએલો કાગળ ધડી વાર ઉઠેલતાં એની આંખે અધારાં આવ્યાં.

“ બા, બાપુના છેલ્લા શબ્દો સાંભળ. છોકરાંઓ છાનાં રહી જાયો.” વારે વારે અટકી જતાં, વારે વારે આવી જતાં રૂઘેલાં દૂરકાંના અવાજ સાથે નોનોએ વાંચ્યું.

“ ૩૫લીનના કિસ્સામાં તા. ૯મી મે ૧૯૧૬ના રોજ મળેલી સરકારી અદાલતને.

[પૂરાવા ઉપરથી એટલુંજ સાબીત થયું હતું કે નેમ્સ કોનોલી મોટા ડાક-ધરમાં સેનાપતિ હતો અને ૩૫લીનની ટૂકડીનો અફસર હતો. બે સાહેબોએ કેદીઓ પર કશા પણ કારણ વિના અત્યાચાર ગૂંમવાની વાત કરી હતી. અદાલતે આ આરોપો વિષે એમ ઠરાવ્યું હતું કે તે સંબંધ વિનાના હતા અને કોનોલી સામે મૂકી શકાય તેમ ન હતું.]

“કેદીઓ ઉપર અમાનુષી અત્યાચાર ગૂંજાર્યાના આરોપ સિવાય મારે મારો ખીજો કોઈ બચાવ કરવો નથી. વળુદ વિનાના આક્ષેપમાં જે સાચનો કાંઈ પણ અંશ હશે તો તે જે સંજોગોમાં, જે ઉતાવળથી, અમારા ઉપર સૂકાઓ યયાં લદાએલી સત્તાની જડ ઉખેડી નાંખવા અમે હામ બીડી હતી તેનેજ આભારી છે. એ આખાએ આક્ષેપમાં નિશસ્ત્ર આદમીઓ ઉપર બાણી બુજીને અસાચાર ગૂંજારવાના ધરાદાની છુ સરખી પણ નથી.

“અમારો ધરાદો, અમારી માતૃભૂમિ અને અંગ્રેજ મસ્તનત વચ્ચેનો સંબંધ તોડી નાંખી સ્વાધીન આયર્લેન્ડની સ્થાપના કરવાનો હતો. અમારી હા માન્યતા છે કે અમારી માતૃભૂમિ અને ધર્મરત્ના નામે અમે જે હાકલ અમારા દેશબંધુઓને કરી હતી તે, અત્યારે ચાલતા યુદ્ધમાં કરવામાં આવેલી કોઈપણ હાકલ કરતાં વધુ પવિત્ર હતી. અમે જે સાખીત કરવામાં સફળ નીવડ્યા છીએ કે પરાયા બેશુઅમ માટે જે વસ્તુ મેળવવા આયર્લેન્ડવાસીઓને બનફેસાની કરવાનો ધંધેન્ડ આદેશ આપે છે તેજ વસ્તુ, તેજ સ્વાધીનતા, ચોતાનીજ માતૃભૂમિ આયર્લેન્ડ માટે મેળવવા આપરીશ પ્રમા પ્રાણુની આહુતિ દેવા પણ તૈયાર છે. અને ત્યાં લગી એ લામણી અમર છે, અટલ છે, ત્યાં લગી આપરીશ સ્વાધીનતાની લડત સમૃદ્ધ છે, સશક્ત છે.

“અમે માનીએ છીએ કે બ્રિટિશ સસ્તનતને આયર્લેન્ડ ઉપર કોઈ હક્ક છે નહીં, કોઈ હક્ક હતો નહીં અને કોઈ હક્ક હોઈ નહીં શકે. જમે તે જમાનામાં આયર્લેન્ડનાં બહાદુર પુત્રપુત્રીઓએ એ હક્ક ખાતર, એ સત્ય ખાતર, પ્રાણ ત્યાગ કરવાની તૈયારી બતાવી છે; હાથમાં માથાં રાખીને ચૂલામીની બેડીઓ તોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એમની આહુતિ અને એમનાં બલિદાન જ આ જુલમી સત્તાને સદા માટે તિસ્કારપાત્ર બનાવે છે.

“અંગત રીતે તો હું પ્રભુનો પાડ માનું છું. એની અસીમ દયાથી મને એ દિવસ જોવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું કે જ્યારે આયર્લેન્ડના હજારો નવજુવાનો અને મોટેરાએ, સેંકડો આયરીશ છોકરીઓ અને માતાઓએ એ હક્ક સાબીત કરવા, એ સત્યને ડાઘ ન લગાડવા ખાતર પોતાના લોહીનું બલિદાન દેવાની તૈયારી બતાવી છે.

જેમ્સ કેનોલી,
સેનાપતિ, આયરીશ રિપબ્લીકન આર્મી,
ડબ્લીન વિભાગ.”

❦

“બા, આપણે કિલ્લે જઈ બાપુનો દેહ માંગી લેવો જોઈએ.”

“આપણને નહીં આપે.”

“આપણે માગવો જ જોઈએ.”

એમને દેહ આપવાની ના થઈ.

શું કરવું તેના ખ્યાલમાં એ ઉભા હતાં ત્યાં એક નર્સ આવી.

“મીસીસ કેનોલી, મી. કેનોલીને અમારી પાસેથી લઈ ગયા તે પહેલાં મેં આ લઈ રાખી હતી.”

ખૂલ્લી હથેળીમાં બાપુના વાળની એક લટ હતી. બાએ એને લઈ હોડે લગાડી. બાપુની એટલી જ યાદગીરી હતી !

❦

બેસાડ્યા....તમારા બાપુ શાન્ત હતા. એમની વીગતા પણ મુગ્ધ કરે તેવી હતી. મેં એમને પૂછ્યું, “તમને ગોળીએ વીધનારા માટે તમે પ્રાર્થના કરશો ?” અને એમણે મને જવાબ દીધો :

“ચેતાની ફરજ બજાવનારા સૌ આત્માઓ માટે હું અહ-નિશ પ્રાર્થના કરીશ.

“અને પછી એ લોકે એમને ગોળીથી વીધ્યા...”

Miss - Leithen

ગૃહનો શણગાર

**એલીફન્ટ ઓઇલ્સ
અને પેઇન્ટ્સ વાપરો**

એલીફન્ટ ઓઇલ્સ અને પેઇન્ટ્સ સૌન્દર્ય, કલા અને શણગારને પૂર્ણતાની કોટિ સુધી પહોંચાડે છે, અને ઘણા લાંબો સમય ટકી રહે છે. તે મુખર્ષ ઇલાકામાં શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ કારખાનામાં તૈયાર થાય છે, અને તેની પાછળ ૩૦ વર્ષની ઉત્તમવળ પ્રતિષ્ઠા અને વૈજ્ઞાનિક અનુભવ છે.

લખો - પૂછો - મળો

મેસર્સ 'એમ. શર્માની કંપની

૧૭૭૬, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ.

ચોસ્ટ બોક્સ નં. ૭૧ : : : ટેલીફોન નં. ૩૦૯૪

તમારા નજીકના મધકેથી

આઈસક્રીમ

માટે

વાડીલાલ સોડા ફાઉન્ટેન

ટેલીફોન

૨૭૬૪

મધુ દરવાજા.

ટેલીફોન

૩૨૫૧

રામપુર.

ટેલીફોન

૭૨૦૫

એલિસબ્રિજ.

સુવાસીત મુખવાસ

માટે

તે આજે વિશ્વવિખ્યાત સર્વોત્તમ મુખવાસ તરીકે સાબીત થઈ ચુક્યો છે.

શ્રીમંત મ મ મા જી ક તા એ કેમરીજ અમારો પ્રદાનેષ છે. સૌ કોઇ

દાઉદી છાપ કાથો

પસંદ કરે છે.

કારણકે :- દાઉદી છાપ કાથો બેવોલીયામાં ઉત્પાદિત હોવા છતાં કિંમતમાં બીજાકે બ્યાનબરી છે.

બનાવનાર - એસ. જી. ગાંધી રીચી-રોડ, પુલ નીચે, અમદાવાદ.

- સુચના :-

કોઈપણ ધર્મને બાંધ આવે એવી વસ્તુ એ આ કાથામાંનાખવામાં આવતી નથી.

બહારગામ માટે એન્ટો નોંધવો છે.

મર્વેનિયન અને સુદર વાંચન માટે
ઈન્ડિયન રીડર્સ ડાઈજેસ્ટ
 માસિક મંગાલો.

અમલ્લી કેળવણીકારો, જાહેર પુરો, સરકારી અમલદારો અને
 કુલ્ય અવાજો એના વખાણ કરે છે.

ખાસ એક્ટર : વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫)મા ૧૫ મહિના
 સુધી આપવામા આવશે કુલ નકલ અઠાઈ આના

“ ઈન્ડિયન હુ ઈઝ હુ ”

આ અપૂર્વ પ્રકાશન તમારા ઘરમા જરૂર વસાવો ૧૪૦૦ પાનાની
 સચિત્ર આકૃતિમા ૫,૦૦૦ અવનવતાતોનો સમાવેશ થાય છે.
 હિંદના પ્રત્યેક રાજસ્થાન વિષે કિમતી માહિતી આપવામા આવેલ છે

કિમત રૂ. ૧૦) [૬ ખ જુલ, રૂ. ૧]

હિંદુસ્તાનના તમામ બહુતા જુકસ્ટોલ પરથી મળી રાખો

પબ્લીશર્સ : યશાનંદ પબ્લીકેશન્સ લી
 ૨૦/૨૨, એલ્ફિન્સ્ટન સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ સુબર્બ ૧.

બાળ વાળો ર પિતાની તસવીર

સંપાદક

કકલબાઈ કોઠારી

આપના દોષોનું પ્રકારના
છાપકામ માટે અદ્યતન પૂછાવે।

સુભાષ મીન્ટરી
નવસૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય
અમદાવાદ

કસામય છાપકામ વાળાની
બાવધી વખતસર કરી આપીશું.

નો નો સઘડી પાસે પડેલા ન્હાનકડા બાજઠ પર બેઠી બેઠી અમ્મયબ થતી હતી. આજે બાને શું થયું હતું ? અંધાઈ થવા આવ્યું ત્યારની એ બાને જોતી હતી. બા તો બારી બહાર જ જોયા કરતી'તી. અને બારી બહાર તો પેલી મકાનોની હારમાળા સિવાય શું જોવાનું હતું ? નોનો આ નંજીતી હતી. ઘણીએ વાર એણે જાતે 'એ મકાનો સિવાય બીજું' શું જોયું હતું ? પણ બા તો બારી બહાર જ જોયા કરતી'તી !

અને બા સઘડીની આટલી આટલી ચિન્તા કાં કરતી ? નોનો પડખે જ બેઠી હતી અને જો સઘડી ઓલવાતી હોત તો તે બ્યાન રાખીને જરૂર કહેત. શું બા એમ માનતી હતી કે એ અંગારા ધારતી સઘડી ઓલવાઈ જાય તો નોનોને ખબર પણ નહીં પડે ? અંધાઈ થવા આવ્યું ત્યારે તો સઘડી ચેતાવી હતી. નોનોને એ પણ અચ્છે હોત કે ઘરમાં દિવસે સઘડી સળગાવવામાં આવતી નહીં; અને બા વધારે ખાવાનું પણ આપતી નહીં. “નાની છોકરીઓ માટે તો રોટીના બે ટુકડા બહુ થઈ ગયા,” નાસ્તા વખતે જો કોઈ વધારે માંગે તો બા આજ ન સંભળાવી દેતી.

“ઘેર કેમ નથી આવતા હજુ?” બારી પાસે ઉભેલી બાને બોલતાં નોનોએ સાંભળી. બા એમ ઉભી હોય ત્યારે કેટલી સરસ લાગતી! એને અને મોનાને બા માટે અભિમાન હતું. જે મ્હોટા મકાનમાં તેઓ રહેતા હતા તેમાં વસતી ખીજ બાઓ કરતાં તેમની બા કેવી સરસ હતી! ન્યારે જુઓ ત્યારે ચોખ્ખી લાગતી. અને એના કુખગ વાળનો અંબોડો કેવો શોભતો! અને પેલી ગળા ઉપર રમતી લટો! અને એનું મ્હોં કાંઈ ખીજ બાઓ જેવું ગુમહું અને ગંદું ન હતું. તે તો ઉજળું અને ચોખ્ખું હતું.

“ઘેર આવવાનો વખત થઈ ગયો છતાં શામાં રોકાઈ ગયા હશે!” બા બોલી. બા ફરીથી સઘડી પાસે આવી; ફાટલીતું ઢાંકણું બોલીને જોયું અને લાકડાની એક ફાયર ફાટલી નીચે ગોઠવી સઘડી પાસેની ખુરશી પર બેઠી. થોડી વાર થઈ ન થઈ ત્યાં તો જાણે એનાથી બેસાવું જ ન હોય તેમ હિને નોનો સુતી હતી ત્યાં ગઈ. નોનોનાં કપડાં કાઢી લીધાં અને ગ્જાઈ ઓઢાડી.

“નોનો, ઉઠવું છે?” બાએ પૂછ્યું. પણ નોનો જવાબ દે તે પહેલાં તો દાદર પર કોઈના પગનો અવાજ સાંભળાયો અને પછી સાંકળ ખખડી.

બા બારણા પાસે દોડી ગઈ અને બારણું ઉઘાડ્યું. અને જાણે બધાં કપડાં પર લોટ વેચ્યો ન હોય એવાં સફેદ કપડાંમાં એક માથુસ અંદર આવ્યો.

“જેમ્સ!” બા ચીસ પાડી ઉઠી.

“આ મારા બાપુ!” નોનો મનમાં બોલી ઉઠી. “ના, ના, એ મારા બાપુ ન હોય. બાપુ તો આમ ટટાર બિમા રહે છે. બાપુને કાળા વાળ છે અને હસતી આંખો. અને ન્યારે આવે છે ત્યારે અમારી સાથે હસે છે, રમે છે, મજકરી કરે છે.” પણ બા તો તેનો હાથ પકડી એક ખુરશી પાસે લઈ ગઈ અને તેને ત્યાં બેસાડ્યો. અરે એ તો બાપુ

છે! મારા બાપુ! પણ એ તો બોલતાએ નથી. નોનોને કે બાને બોલાવતાએ નથી. એકલા નિઃશ્વાસ નાંખે છે અને માથું છાતી પર ઢાળી દબને ખુરશીમાં ફસડાઈ પડ્યા છે. શું થયું છે બાપુને? બા કેમ રુવે છે? નાની નોનો એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના ટગર ટગર બેસ્યા કરે છે.

બાએ ચા કાઢી અને થોડીક રોટી પર માખણ લગાડ્યું.

“જેમ્સ. ન ખાવ તો કંઈ નહિ. પણ ચા ચા પીઓ. એથી કરાર વળશે.”

બાપુએ ચા લેવા હાથ ઉંચો કર્યો, પણ હાથ ધરી શકાયો નહીં. હાથ પાછો પડ્યા બેર પડી ગયો.

“મારામાં તાકાત નથી, લીલી; હું સાવ અશક્ત બની ગયો છું.”

બાએ રકાબીમાં થોડી ચા કાઢી અને બાપુના હોડે ધરી. આ તો બહુ અસામાન્ય વસ્તુ હતી અને નોનો પોતાનું બાજઠં છોડી બાપુ પાસે આવીને ઉભી રહી. બાપુ ચા પીએ છે, પણ એમનું આખું મોં રેબરેબ કેમ છે? બાપુ રોતા હતા!

“બા, બાપુને વાગ્યું છે?” નોનોએ પૂછ્યું. બાપુએ તેના સામું બેસ્યું.

“લીલી, ઝો લીલી, હું તબ્બ નકામો બની ગયો છું. તારા કે બાળકોના કશામ કામનો નથી. હું કામ નથી કરી શકતો.”

બાએ મોં ફેરવી લીધું અને કાપડાને છેડેથી આંખો લુછી. રકાબીમાં બીજી ચા કાઢી અને બાપુના હોડે ધરી. “એમ ન બોલો, આટલી ચહા પી લ્યો.” થોડું હસીને બા બોલી. બાપુએ ચહા પીધી પણ ટુકડાય રોટી તો ન ખાધી. ચહા પીવાઈ ગઈ એટલે બા બોલી: “હવે વાત કરો.”

“ સીમેન્ટની મેલીઓ બારીને હું લારી દેલતો હતો, આખો દિવસ...આખો દિવસ. પણ મારા પડખામાંથી હાથ ખેંચાતા ન હોય એમ થતું. એટલી એ ખારે હતી...બાતપાણે. તે મારા ખીસામાં મૂકેલી રોડી પણ હું ખાઈ ન શક્યો. એક, એક લોડકું અને નસ ખેંચાતાં હતાં. આરામ માંગતાં હતાં. પણ મારે આરામ કેવો?...હું તો ખેસી જ ન શકતો. અને પછી તો ખીસ વધી. વારંવાર અને કામ પડતું મૂકીને જતા રહેવાનું મન થયું. પણ મને આજ સવારનું તાંદ્રે શિખતમયું મ્હોં યાદ આવ્યું: કેટલે લાંબે માથે આજે વાંક કામ મળ્યું હતું અને ભૂખનું કુખ દૂર થયું હતું.....તું બધું જ ગીરની મૂકી ચૂકી છે. મારાથી જતા કેમ રહેવાય? મારે કામે રહેવું જ જોઈએ. દિવસનું કામ પૂરું થયું ત્યારે ધીર પણ પહોંચાગે કે કેમ એમ મને થતું હતું. પણ હું તો ઠસડાયો...તું ચિંતા કરતી રાહ જોતી હઈશ. લીલી, લોકે ધાર્યું કે હું ચરાખી હતો. મને ચક્કર આવ્યાં અને આલમ આખી ધૂમતી લાગી. લીલી, લોકે બોલતા હતા કે જુઓ, આ દારૂડીઓ!”

ઉંધી જતાં પહેલાં નોનો જેમ રોષ હતી તેમ બા. રોતી હતી.

“રો નહીં, લીલી!” બાપુ બોલ્યા. “તું એમ કુરકે ચડે છે ત્યારે મારું હૈયું ભાગી જાય છે.”

“જેમ્સ! ઓ જેમ્સ, છેલ્લા કેટલાક મહિનાઓ સુધી તમને ક્યારે પેટપૂર ખાવા મળ્યું છે? એક દિવસ પણ ક્યારે મળ્યું છે? રોટીનો એક ટૂકડો અને ચહાનો એક ખાલો પી સવારથી કામની શોધમાં તમે નીકળતા અને છેક અંધારં થયા બાદ ઘેર આવી, મને ને હોડગોને પૂરું ખાવા મળે એ સાર કોંકે તમને જમાડ્યા છે એમ કહેતા. કોઈ પણ માણસ એમ ભાંગી જ જાય. અને એમાં આજના જેવું કામ મારે ન પડે? એમાં તમારો વાંક ક્યાં છે? ભૂખમરા પછી એવી મજુરી ક્યાંથી થાય? તમારી જાતને દોગામી ન દો. હલકી ન મનો.”

બા બારી પાસે જઈ કથરોટમાં થોડું પાણી અને રૂમાલ લઈ આવી. બાપુ ખેડા હતા તે, ખુરશી નજદીક તેને મૂકી, ઘૂંટણીએ બેસી. બાએ બાપુના બોડા કાઢવા માંડ્યા. બાપુએ સ્લીપરને દોરી બાંધી હતી. બોડા ને મોઝાં ઉતારી બાએ કીટલીમાંથી થોડુંક ગરમ પાણી કથરોટમાં નાંખ્યું અને બાપુના પગ તેમાં મૂક્યા. “ હમણાં આરામ થઈ જશે ” તે બોલી. અને પછી તેણે બાપુનો ડગલો ઉતાર્યો. “ હું આપું ત્યાં લગી અહીંજ બેસજો. ” એમ કહી કબાટમાંથી કથુંકે લઈ બા બહાર ગઈ.

નોનો તેના બાજુ પર જઈ આ આખોએ વખત મૂગી બેઠી બેઠી બધું જોતી હતી અને એના નાનકડા મગજમાં ઘટાવતી હતી. ગઈ રાતે બાપુ બહુ મોડા ઘેર આવ્યા હતા અને આખે ડીસે રેબડેબ હતા એ એણે યાદ કર્યું. મૂંગા મૂંગા એ સઘડી પાસે તાપતા હતા. અને જ્યારે પોતાને કે મોનોને શરદી કે ઉધરસ થઈ હોય અને બા જેમ જોઈ રહેતી તેમ બાપુ તરફ બા જોઈ રહી હતી. નોનો પથારીમાંથી જોઈ રહી હતી. કોઈ બોલતું નહીં.

અને પછી? પછી ટપાલી બાપુ મારે કાગળ લઈને આવ્યો. કાગળ વાંચી બાપુ બહુ આનંદમાં આવી ગયા. બા પણ હસી અને પૂછ્યું: “ શું છે? જેમ્સ શું છે? કેમ આમ ગેલમાં આવ્યા છો? ”

“ રોજ, લીલી, રોજ. કાલથી જ. જો, વાંચ. ” બાએ કાગળ લીધો, વાંચ્યો અને હસી.

“ બહુ સારૂ થયું....આટલા વખત પછી...” બંને પડખે પડખે બેઠાં, ફરીથી કાગળ વાંચ્યો અને ખૂબ આનંદમાં આવ્યાં.

“ કેવું કામ હશે? આમાં તો કાંઈએ નથી લખ્યું. ” બાએ પૂછ્યું.

“ અરે સારું જ કામ હશે. જોને કોણે મેળવી દીધું તે. ”

“ પણ મારે તો તમારાં કપડાં સાફ કરી નાંખવાં જોઈએ અને તમારા જોડા પણ સુધારવાના છે. થોડું ચામડું લાવી છું પણ તમે યાકેલા હતા તે કહેવાની મારી હિંમત ન આવી. તમે મને કહ્યું ને કે જોડા તો તદ્દન રહી છે અને ઉલ્ટા પગ બીંજવે છે ! ”

“ પણ પગ તે કેમ ન બીંજવે ? ” બાપુ દર્શાવે બોલ્યા. “ નાનાના હાથ જેવડા તો બન્નેમા બાકોગાં છે. હા, હું યાકેલો હતો પણ હવે મને યાક નહીં લાગે. ચામડું ક્યા છે ? ”

બાએ ચામડું કાઢ્યું અને બાપુએ હથેલી, ખીચીઓ અને જૂનાં લોખંડી ફરમો કાઢ્યો. સઘડી પાસે સૂકવવા મૂકેલા જોડા લીધા અને સમારકામ શરૂ કર્યું. બા ગીત ગાતી કપડા આફ કરતી હતી.

“ તું આનંદમા આવે છે ત્યારે આ જ ગીત કેમ ગાય છે, લીલી ? ”

“ કોણ જાણે ? પણ જેમ્સ... એ જૂખમરાના દિવસો ગયા. તમે ઘેર આવતા અને તમને કામ નહીં જ મળ્યું હોય એમ માની મને આધાત થતો. રોજ રોજ તમે શોધમાં નીકળતા. કેટલાએ તમને મદદ કરવાનું વચન આપ્યું ! ... એ બધું હવે ગયું. હવે તો તમે...”

“ મેં જોડા તોડી નાંખ્યા. આજના ભેજમાં સડી ગયેલા. અને ટૂંકડે ટૂંકડો અલગ થઈ ગયો.”

“ હવે શું કરીશું, જેમ્સ ? જોડા વિના તો કામે નહીં જ જવાય.”

બાપુ જોડા સામે જોઈને બેસી રહ્યા હતા: કાંઈ બોલતા નહતા. બા તેમની પાસે આવી: “ જે સ્ત્રીપર તમે પહેર્યો છે તેનાં તળાચાં તો મજબૂત છે અને છેક તમારા પાટલૂનની કોર લગી આવે છે. જો તેને બાંધી દેવામાં આવે તો એક દિવસ તો ચાલશે અને કાલે કાંઈ જૂના જોડા ખરીદી લઈશું. તમને રોજ મળી પછી તો લઈ શકાશે. જુઓ તો...”

બાપુએ સ્ત્રીપરની આસપાસ દોરી બાંધી. “ બરાબર લીલી. તે ખૂંટી કહ્યું. દોરી તો પાટલૂનમાં ઢંકાઈ જાય છે. ચલાવીશું.”

નોનો આ બધું બાદ કરતી હતી ત્યારે બાપુ ખુશીમાં જ ઝાલે ચઢ્યા હતા. પણ નોનોને ખીક લાગતી હતી કે બાપુ પડી જશે. એવામાં જ બા આવી. બાના વાળ ભીંજાએલા હતા અને મોં પર ખૂબ રતાશ આવી હતી. આરણું અટકાવવાના અવાજે બાપુ જાગ્યા. બા પાસે જઈ ઉભડક બેઠી.

“ જેમ્સ, જુઓ.” બાએ હાથ પસાર્યો. હાથમાં તો કેટલાએ શીર્સાંગ હતા. બાપુ એ જોઈ રહ્યા.

“ ક્યાંથી લાવી લીલી ! ” બાપુએ પૂછ્યું.

બાએ પોતાના હાથ બાપુને ખભે મૂક્યા અને માથું હલાવ્યું. બા કાંઈ બોલી નહીં.

“ લીલી, લીલી.”

“ મારી સોનાની ઘડિયાળ.” બોલતાં બાની આંખમાંથી પાણી ચાલ્યું. “ મારી સોનાની ઘડિયાળ. તેને જવા દેવાની મારી હિંમત

ન હતી. બીજું બધું મેં જવા દીધું...પણ આજે તમને આમ જોઈને...આત્મવિશ્વાસ ગૂમાવતા જોઈને...ઘડીયાળને કાઢવા ઠરાવ્યું. જાન ખોવા કાલે તમારે નહીં જવું પડે. મેં એ ગીરવી મૂકી.”

“લીલી.....તારું છેલ્લું ધરેલું.....”

“આટલી ઘડી લગી એને વળગી ગયેલામાં હું સ્વાર્થીજ હતી ને? પણ મને એ આટલી ગમતી લેમ્સ...પણ હવે શું? હવે તો બધું બગળા થશે. કાલે સૌને સગસ ખાવા મળશે અને તમે એકલમ સાજા થઈ જશો.”

[૨]

બા એ કહ્યું હતું : એક મેળાવડો હતો—બાળકનું નામ પાડવાનો ઉત્સવ હતો. નાના બાળકનું નામ પાડે ત્યારે લોક ઉત્સવ કરે છે. નોનોના સવાસનો જવાળા આમ જ અપાયો હતો. ધરમા તો મોટા મોટા માણસો ભેગા થયા હતા. નોનો તો બાળખતીએ નહીં. એના બે કાકાને બાળખતી, કારણ કે તેઓ તો વારંવાર તેને બોલાવતા અને પૈસા દેતા, પણ આ બધા બેગ કોણ હતાં ? અને મોટા મેજ પર પોતાને જ જગા કેમ ન આપી ? જરાકે માગ ન હતો તે માચુ, પણ તે તો નાની હતી અને કપાય એનો સમાવેશ થઈ શકત. લોક હમતા હોય, ખાતા હોય અને પીતા હોય ત્યારે એક માદી પર ખૂણામા સઘડી પાસે બેસી મેદવાનું કોને ગમે ?

ન હતી ખીજી બધુય મેં જવા દીધું...પણ આજે તમને આમ જોઈને...આત્મવિશ્વાસ ગૂમાવતા જોઈને...ઘડીયાળને કાઢવા ઠરાવ્યું. જાન ખોવા કાલે તમારે નહીં જવું પડે. મેં એ ગીઝવી મૂકી."

"લીલીતારું છેલ્લું ઘરેલું"

"આટલી ઘડી લગી એને વળગી રહેવામા હું માર્યા જ હતી ને? પણ મને એ એટલી ગમતી જેમ્સ ..પણ હવે શું? હવે તો બધું બગબગ થશે. કાલે સૌને સગમ ખાવા મળશે અને તમે એકદમ સાળ થઈ જશો "

[૨]

બા એ કહ્યું હતું : એક મેળાવડો હતો—બાળકનું નામ પાડવાનો ઉત્સવ હતો. નાના બાળકનું નામ પાડે ત્યારે લોક ઉત્સવ કરે છે, નોનોના સવાલનો જવાબ આમ જ આપાયો હતો. ઘરમાં તો મોટા મોટા માણસો બેગા થયા હતા. નોનો તો ઓળખતીએ નહીં. એના બે કાકાને ઓળખતી, કારણ કે તેઓ તો વારંવાર તેને બોલાવતા અને પૈસા દેતા; પણ આ બધાં ઘેરાં કાણ હતાં ? અને મોટા મેજ પર પોતાને જ જગા કેમ ન આપી ? જરાકે માગ ન હતો તે સાચું, પણ તે તો નાની હતી અને કયાય એનો સમાવેશ થઈ શકત. લોક હસતા હોય, ખાતા હોય અને પીતા હોય ત્યારે એક સાદી ૫૦ ખૂણામાં સઘડી પાસે બેસી રહેવાનું કોને ગમે. ?

ટેબલપર એક મોટા ઘાળમાં મિકાઈઓ હતી અને તેના ઉપર ચારોળા અને મસાલો છાંટેલાં હતાં. અને એ મધળું એક ઘડી ડોશીની આગળ મૂકવામાં આવ્યું હતું. આવી ઘરડી ડોશી નોનોએ પહેલાં કાઈ વાર જોઈ ન હતી. અને એણે પહેરેલું ભુરું કપડું તો છેક જમીન પર પથગએડું હતું. કપડાંને છેડે એક, બે, ત્રણ કાળી કાળી દોરીઓની ચડ-